

НОВОМУЧЕНИЦИ:
ПОЛИПЕРСПЕКТИВА V

NEW MARTYRS:
POLYPERSPECTIVE V

Издавачи:

Издавачи

Музеј жртава геноцида, Београд
Трг Николе Пашића 11/III
тел: +381 11 3398883
e-mail: office@muzejgenocida.rs
Одбор за Јасеновац
Светог Архијерејског Сабора
Српске Православне Цркве

За издаваче

Дејан Ристић
Епископ пакрачко-славонски
Јован (Ђулибрк)

*Благодаримо за помоћ у преводу на руски и са руској
Светлани Луганској и Марини Тодић,
а у преводу на енглески и са енглеској
Оливери А. Ристић*

Штампа

Интерклима-графика, Врњци

Тираж

400

Copyright 2021
by Museum of genocide victims /
/ Музеј жртава геноцида

Београд, 2021.

НОВОМУЧЕНИЦИ:
ПОЛИПЕРСПЕКТИВА V

Зборник радова

Уредили

Епископ њакрачко-славонски Јован (Ђулибрк)

Стефан Радојковић

*NEW MARTYRS:
POLYPERSPECTIVE V
Collected Papers*

Edited by

Bishop of Pakrac and Slavonia Jovan (Ćulibrk)

Stefan Radojković

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	7
ПРЕДИСЛОВИЕ	9
FOREWORD	12
ПРОГРАМ СИМПОСИОНА	15
ПРОГРАММА СИМПОЗИУМА SIMPOSIUM PROGRAM	
Илан Мор (Plan Mor).....	19
ШТО МИ ПРОЛАЗИ КРОЗ ГЛАВУ КАД ЗАКОРАЧИМ У МРАК ЈАСЕНОВЦА Какие мысли посещают меня, когда я вступаю во тьму Ясеноваца What crosses my mind when I step into the darkness of Jasenovac	
Предраг Илић (Predrag Илић).....	31
ЗАГРЕБАЧКА КАТОЛИЧКА ШТАМПА О СРБИМА И ЈЕВРЕЈИМА У НДХ Загребская католическая печать о сербах и евреях в Независимом Государстве Хорватии Zagreb Catholic press on Serbs and Jews in the Independent State of Croatia	
Филип Шкиљан (Filip Škiljan).....	65
СТРАДАЊА СТАНОВНИШТВА КОТАРА ДВОР НА УНИ У ДРУГОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ Страдания жителей округа Двор-на-Уне во Второй мировой войне Sufferings of the population of Dvor na Uni district in the Second World War	
Михаил Витальевич Шкаровский (Mihail Vitalijevič Škarovski).....	105
РУССКАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ ЗА ГРАНИЦЕЙ И ХОЛОКОСТ Руска Православна Загранична Црква и Холокауст Russian Orthodox Church Abroad and the Holocaust	

Stephanie McMahon-Kaye (Стефани МекМахон-Кеј).....	127
THE PEDAGOGY OF TEACHING THE HOLOCAUST	
Педагогија наставе о Холокаусту	
Педагогика лекциј о Холокосте	
Иван Јовић (Ivan Jović)	141
ПОДИЗАЊЕ ФИЛМСКОГ СПОМЕНИКА – РАД НА	
АРХИВСКО-ДОКУМЕНТАРНОМ ПРОЈЕКТУ УСМЕНЕ ИСТОРИЈЕ	
СТРАДАЊА ЦИВИЛА У НДХ „ЗАВЕШТАЊЕ”	
Создание кино-памятника – работа по архивно-документальному	
проекту устной истории страданий гражданского населения в НДХ	
„Завешчание”	
Erection of a film monument – work on the archival-documentary project	
of the oral history of the suffering of civilians in the Independent State of	
Croatia “Zaveštanje” (“Legacy”)	
Јелена Пузић (Jelena Puzić).....	153
МОНОДРАМА О ДИЈАНИ БУДИСАВЉЕВИЋ	
И ПРОБЛЕМ ИНСТИТУЦИОНАЛНЕ РЕЦЕПЦИЈЕ	
Монодрама о Диане Будисавлевич и проблема институционалног	
воспријатја	
Monodrama on Dijana Budisavljevic and the problem of institutional	
reception	
Радмила Несторовић (Radmila Nestorović).....	163
ПРОБЛЕМИ ИКОНОГРАФИЈЕ НОВОМУЧЕНИКА СРПСКИХ	
САГЛЕДАНИ КРОЗ РАД НА ИКОНИ	
СВ. СВЕШТЕНОМУЧЕНИКА СТАНИСЛАВА	
Проблеми иконографии Новомучеников сербских, выявленые в	
ходе работы над иконой святого священномученика Станислава	
Problems of iconography of Serbian New Martyrs seen	
through the work on the icon of St. Hieromartyr Stanislav	
Стефан Радојковић (Stefan Radojković).....	173
„НАСИЉЕ КАО ГЕНЕРАТИВНА СИЛА”	
МАКСА БЕРГХОЛЦА: ПРИКАЗ КЊИГЕ	
„Насилие как генеративная сила” Макса Бергольца: обзор книги	
“Violence as a Generative Force” by Max Bergholz: a review of the book	
<i>ИМЕНСКИ ИНДЕКС</i>	187

ПРЕДГОВОР

Зборник радова *Новомученици: Полиперспектива V* доноси чланке учесника научног симпозиона „Новомученици: Полиперспектива” одржаног 6. септембра 2019. године у Српској православној општој гимназији „Кантакузина Катарина Бранковић” у Загребу, благословом тадашњег Митрополита Загребачко-љубљанског г. Порфирија. Организован заједнички од стране Одбора за Јасеновац Светог Архијерејског Сабора СПЦ и Музеја жртава геноцида, скуп је окупио истакнуте стручњаке из Русије, Израела, Србије и Хрватске. Њихова теолошка и теоријска промишљања, научна истраживања, познавања комеморативних пракси, као и педагошки и уметнички приступи изучавању и сећању на масовна страдања националних, етничких и верских заједница током XX века, изложена у осам чланака, одржала су и одражавају посебност како научног скупа тако и зборника насталих њиховим радом.

Као и претходних година, богословско разумевање засновано на историјским чињеницама о масовним страдањима сагледано је у компаративној анализи не само у погледу теоријских приступа него и кроз различите студије случаја. Чланци су изложени у зборнику редоследом заснованим на горе наведеним премисама тј. ригорозно преиспитане историјске чињенице су основа за свако (само)разумевање масовних страдања „кратког” али страдалног XX века.

Први текст Зборника радова заснован је на говору којим је амбасадор Државе Израел, Њ. Е. Илан Мор, отворио научни скуп „Новомученици: Полиперспектива V”. У њему, аутор разматра неке од универзалних поука које се могу и морају извући из природе јеврејског страдања током Шое. Чланак Предрага Илића анализира писање загребачког католичког дневника „Hrvatski Glas” о Србима и Јеврејима током првих петнаест дана постојања Независне Држа-

ве Хрватске, својеврсне „увертире” за догађаје у наредне четири године. Темом страдања у НДХ бави се чланак Филипа Шкиљана који доноси податке о убијеним и погинулим становницима котара Двор на Уни, превасходно српским цивилима и припадницима партизанских јединица. Радове засноване на историјским истраживањима заокружује чланак Михаила Виталијевича Шкаровског посвећен ставовима Руске Православне Заграничне Цркве према Холокаусту током Другог светског рата.

Након седамдесет и пет година од окончања страдања јеврејског народа, актуелно је питање сврхе подучавања о Холокаусту као и питање одговарајућих педагошких приступа када се ради о тако осетљивој теми. Чланак Стефани МекМахон-Кеј доноси неопходне педагошке алате, разграничења садржаја и сугестије који су неопходни како би предавања имала ефекта.

Затим се у наредна три текста разматрају различити уметнички приступи – филмски, позоришни и ликовни – приликом чувања сећања на страдање и његовог приказивања заинтересованој јавности. Иван Јовић описује своје петогодишње искуство током рада на документарном пројекту *Завештање* о страдањима у НДХ приликом којег је сакупљено деведесет и четири сведочења, док Јелена Пузић представља изазове приликом постављања монодраме о Дијани Обексер Будисављевић – *Пу сјас за све нас* – али и проблеме институционалне рецепције ове позоришне представе. Чланак Радмиле Несторовић пружа увид у настанак иконе Свештенотученика Станислава Насадиле за потребе његове канонизације од стране Православне Цркве Чешких земаља и Словачке као и препреке које стоје пред савременим иконописцима приликом рада на иконографији Новомученика.

Коначно, приказ студије Макса Бергхолца о злочинима у Кулен Вакуфу и око њега током 1941. године Стефана Радојковића тематски заокружује и закључује пети по реду Зборник радова *Новомученици: Полијерсијекџива*.

+ Јован (Ђулибрк), Епископ Пакрачко-славонски
Председник Одбора за Јасеновац

ПРЕДИСЛОВИЕ

В сборнике трудов *Новомученики: Полиперспектива V* опубликованы статьи участников в научном Симпозионе „Новомученики: Полиперспектива”, проведенного 06 сентября 2019 года в Сербской православной общей гимназии им. Кантакузины Катаринны Бранкович в г. Загребе, по благословению тогдашнего митрополита Загребско-Люблянского Порфирия. На съезде, организованном совместными усилиями Комитета по Ясеновацу Священного Архиерейского Собора СПЦ и Музея жертв геноцида, собрались выдающиеся эксперты из России, Израиля, Сербии и Хорватии. Их богословские и теоретические обзоры, научные исследования, познания в области коммеморативной практики, а также педагогические и художественные подходы к изучению и памяти о массовых страданиях национальных, этнических и религиозных сообществ в течение XX века, отраженные в восьми статьях, поддержали и отражают особенность, как научного съезда, так и Сборников, возникших по итогам его работы.

Как и на протяжении предыдущих лет богословское понимание базируется на исторических фактах о массовых страданиях с точки зрения сравнительного анализа, не только относительно теоретических подходов, но и в различных исследованиях событий. Статьи пятого научного Симпозиона опубликованы в Сборнике по очереди, которая основывается на вышеуказанных предпосылках, т.е. тщательно заново рассмотренные исторические факты являются основанием для любого (само)понимания массовых страданий „короткого”, но скорбного XX столетия.

Первый текст Сборника базируется на выступлении Посла Государства Израиль, Его Превосходительства Илана Мора, которым он открыл ученую конференцию „Новомученики: Полипер-

спектива V". В нем автор рассматривает некоторые из универсальных уроков, которые могут и должны быть извлечены их характеристик страдания евреев в течение Холокоста. В статье Предрага Илича выполнен анализ текстов загребского католического журнала „Хрватски Глас" о сербах и евреях в течение первых пятнадцати дней существования Независимого Государства Хорватии, своеобразной „увертюры" событий, последовавших на протяжении следующих четырех лет. Темой страдания в НГХ занимается статья Филиппа Шкиляна, которые приводит данные об убитых и погибших жителях округа Двор-на-Уне, преимущественно сербских граждан и членов партизанских подразделений. Труды, базирующиеся на исторических исследованиях, подытоживаются статьей Михаила Витальевича Шкаровского, посвященной позиции Русской Православной Заграничной Церкви по отношению к Холокосту во Второй мировой войне.

Семьдесят пять лет после окончания страдания еврейского народа, актуальным является вопрос целесообразности распространения знаний о Холокосте, а также вопрос соответствующего педагогического подхода, когда речь идет о такой деликатной теме. В статье Стефани Макмэхон-Кей содержатся необходимые педагогические инструменты, разграничение содержания и предложения, которые нужны для того, чтобы лекции были действенными.

Затем, в следующих трех текстах рассматриваются различные художественные подходы – в кино, театре и изобразительном искусстве – при сохранении памяти о страданиях и их показе заинтересованной общественности. Иван Йович описывает свой пятилетний опыт в ходе работы на документальном проекте *Завещание* о страданиях в НГХ, в течение которой собраны двадцать четыре свидетельства, а Елена Пузич представляет вызовы при постановке монодрамы о Диане Обексер Будисавлевич – *Один спасает всех* – а также проблемы институционального восприятия этого спектакля. Статья Радмилы Несторович знакомит читателя с созданием иконы священномученика Станислава Насадила для потребностей его причисления лику святых Православной Церковью Чешских земель и Словакии, а также с препятствиями, с которыми сталки-

ваются современные иконописцы в работе над иконографией Новомучеников.

В конечном итоге, обзор исследования Макса Берггольца о насилии в Кулен-Вакуфе и его местности в течение 1941 года Стефана Радойковича тематически подытоживает и завершает пятый Сборник трудов *Новомученики: Полиперспектива*.

+ Иоанн (Чулибрк), Епископ Пакрацко-Славонский
Председатель Комитета по Ясеновацу

FOREWORD

Collection of Works *New Martyrs: Poly-Perspective V* brings articles by participants of the scientific Symposium “*New Martyrs: Poly-Perspective*” held on September 6, 2019, at the Serbian Orthodox General Gymnasium “Kantakuzina Katarina Branković” in Zagreb, with the blessing of the then Metropolitan of Zagreb-Ljubljana Kyr Porfirije. Organized jointly by the Jasenovac Committee of the Holy Synod of Bishops of the Serbian Orthodox Church and the Museum of Genocide Victims, the gathering brought together prominent experts from Russia, Israel, Serbia and Croatia. Their theological and theoretical reflections, scientific research, knowledge of commemorative practices, as well as pedagogical and artistic approach to studying and remembering the mass suffering of national, ethnic and religious communities during the 20th century, presented in eight articles, have maintained and continue to reflect the uniqueness of both the scientific gathering and Collection of Works created by their work.

As well as in previous years, theological understanding based on historical facts about mass sufferings has been contemplated within a comparative analysis not only in terms of theoretical approaches but also through various case studies. The articles from the fifth scientific Symposium are presented in the Collection of Works in the order based on the above premises, i.e. rigorously re-examined historical facts are the basis for any (self)understanding of the mass suffering of the “short” yet painful 20th century.

The first text in the Collection of Works is based on the opening speech of the scientific conference “The New Martyrs: Polyperspective V” by the Ambassador of the State of Israel, H. E. Ilan Mor. In it, the author discusses some of the universal lessons that can and must be drawn from the nature of Jewish suffering during the Shoah. Predrag Ilić’s article analyzes the writing of the Zagreb Catholic daily paper “Hrvatski Glas”

about Serbs and Jews during the first fifteen days of the Independent State of Croatia, an “prelude” of its own kind for the events that happened in the four years that followed. An article by Filip Škiljan deals with the topic of suffering in the Independent State of Croatia, and brings data on the murdered and killed residents of Dvor na Uni district, primarily Serb civilians and members of partisan units. Works based on historical research are rounded off in an article by Mikhail Vitallyevich Shkarovsky dedicated to the attitudes of the Russian Orthodox Church Outside of Russia towards the Holocaust during the World War II.

Seventy-five years after the end of the suffering of the Jewish people, the question of the purpose of teaching about the Holocaust is a current topic, as well as the question of the appropriate pedagogical approaches when it comes to such a sensitive topic. The article by Stephanie McMahon-Kaye brings the necessary pedagogical tools, delimitations of content and suggestions that are necessary for the lectures to have an effect.

Then, in the next three texts, different artistic approaches are considered – those of film, theater and fine arts – while preserving the memory of the suffering and presenting it to the public interested in it. Ivan Jović describes his five years long experience of working on the documentary project titled “Zaveštanje” (“Legacy”) on sufferings in the Independent State of Croatia, during which he collected ninety-four testimonies, while Jelena Puzić presents challenges in setting up a monodrama about Diana Obexer Budisavljević – “*Pu spas za sve nas*” – as well as the problems of institutional reception of this theatrical play. The article by Radmila Nestorović provides an insight into the origin of the icon of the Hieromartyr Stanislav Nasadil for the purpose of his canonization by the Orthodox Church of the Czech Lands and Slovakia, as well as the obstacles that contemporary icon painters are facing with when working with iconographies of New Martyrs.

Finally, the review of Max Bergholz’s study of violence in and around Kulen Vakuf in 1941 by Stefan Radojković thematically rounds off and concludes the fifth in a row Collection of Works *New Martyrs: A Poly-Perspective*.

+ Jovan (Ćulibrk), Bishop of Pakrac and Slavonia
Chairman of the Jasenovac Committee

**ПРОГРАМ ЦЕНТРАЛНЕ ПРОСЛАВЕ
СВЕТИХ НОВОМУЧЕНИКА ЈАСЕНОВАЧКИХ
(5. септембар – 7. септембар 2019. г. Г.)**

**ЦЕНТРАЛЬНАЯ ПРОГРАММА ПРАЗДНИКОВ
СВЯТЫХ НОВЫХ МУЧЕНИКОВ ЯСЕНОВАЦЕВ
(5 - 7 сентября 2019 г.)**

**CENTRAL CELEBRATION PROGRAM
OF THE HOLY NEW MARTYRS OF JASENOVAC
(September 5th - September 7th, 2019)**

5. септембар

**Образовни семинар за наставнике Богословија
Српске Православне Цркве
(Владичански двор у Пакрацу, Кнеза Бранимира бр. 2)**

- 14:00 – 15:30 гђа Јелена Пузић: „Монодрама о Дијани Будисављевић и проблеми институционалне рецепције”
- 15:30 – 16:00 Пауза
- 16:00 – 17:30 гђа Стефани МекМахон-Кеј: „The Who of the Holocaust”
- 17:30 – 18:00 Пауза
- 18:00 – 19:30 Епископ Пакрачко-славонски г. Јован: „Критички осврт на најновија дешавању у пољу образовања о страдању Срба, Јевреја и Рома током Другог светског рата у Југославији”

6. септембар

Научни симпозион „Новомученици: Полиперспектива V” (Српска православна општа гимназија „Кантакузина Катарина Бранковић”, Св. Духа 122, Загреб)

- 10:00 Отварање Научног симпозиона, амбасадор Државе Израел Њ. Е. г. Илан Мор
- 10:30 – 11:00 др Михаил Шкаровски: „Русская Православная Церковь за границей и Холокост”
- 11:00 – 11:30 гђа Јелена Пузић: „Монодрама о Дијани Будисављевић и проблеми институционалне рецепције”
- 11:30 – 12:00 Пауза
- 12:00 – 12:30 гђа Стефани МекМахон-Кеј: „An Inspired Journey”
- 12:30 – 13:00 г. Предраг Илић: „Католичка штампа о међунационалним и међуверским односима 1941. године”
- 13:00 – 13:30 г. Филип Шкиљан: „Вјерски пријелази с православне на римокатоличку вјероисповијест у Ђаковачко-сријемској Бискупији 1941. и 1942. године”
- 13:30 – 14:00 г. Стефан Радојковић: „’Насиље као генеративна сила’ Макса Бергхолца: приказ”
- 14:00 – 15:00 Пауза
- 15:00 – 15:30 г. Иван Јовић: „Подизање филмског споменика – рад на архивско-документарном пројекту усмене историје страдања цивила у НДХ ’Завештање”
- 15:30 – 16:00 гђа Радмила Несторовић: „Проблеми иконографије новомученика српских сагледани кроз рад на икони Св. Свештеномученика Станислава”
- 16:00 – 16:30 Завршно разматрање
- 18:00 Вечерње богослужење у Саборном Храму Свете Тројице (Трг Бана Јосипа Јелачића 16, Пакрац)

7. септембар
Централна прослава празника
Светих Новомученика Јасеновачких
(Манастир Рођења Светог Јована Крститеља, Јасеновац)

- 09:00 Света Архијерејска Литургија
- 12:00 Освећење колача и жита на хумци код споменика „Камени цвијет”

Илан Мор
Велепосланик Државе Израел у Републици Хрватској
Загреб

ШТО МИ ПРОЛАЗИ КРОЗ ГЛАВУ КАД ЗАКОРАЧИМ У МРАК ЈАСЕНОВЦА¹

САЖЕТАК: Поводом обиљежавања осамдесет и једина од почетка Холокауста, Велепосланик Државе Израел у Хрватској обрађује неке од универзалних поука које се могу и морају извући из природе жидовског страдања током Шоа. Прва поука јесте сјећање не само на оно што се догодило у јовијесци већ и на оно што је претходило негоциду. Друга се поука односи управо на извор Холокауста, антисемитизам – најстарији и најдуготрајнији облик ирационалне мржње према Жидовима. Следећа поука указује на опасност равнодушности и недјеловања промајрача жидовског страдања – мора се одати почаст онима који су сјашавали Жидове – јер је, ипак, више средстава и најора уложено у њихово суштавно убијање. Последња поука и порука односи се на демократију и ј. чињеницу да је не смијемо доживљавати као нешто што се подразумева. Напротив, демократија је у јединствено опасном положају данас од стране радикалних сила са десног и лијевог политичког спектра које шире непријатељности, расизам и антисемитизам. Украјко, антисемитизам је дубоко

¹ Интегрални текст чланка првобитно је објављен 5. свибња 2021. године, преко медијског портала *Express.hr*, а на основу говора којим је Велепосланик Илан Мор отворио Научни симпозион „Новомученици: Полиперспектива V”, одржан 6. рујна 2019. године у Српској православној општој гимназији „Кантакузина Катарина Бранковић”, у Загребу. Интегрални текст доступан преко: <https://express.24sata.hr/top-news/sto-mi-prolazi-kroz-glavu-kad-zakoracim-u-mrak-jasenovca-24869> (Приступљено 24. свибња 2021).

*укоријењена њријетњња самим демократјским друштјвима ња-
кођер.*

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: *антијсемитјизам, Јасеновац, Холокаустј,
Жидови.*

Поуке из Холокауста за наше вријеме Јом ХаШоа, Дан сјећања на мученике и хероје Холокауста (Шое), дан кад се присјећамо шест милијуна Жидова који су убијени тијekom Холокауста, национални је дан сјећања у Израелу.

Ове смо године на тај дан обиљежили осамдесет година од почетка масовног уништења Жидова – до посљедњег... Прије осамдесет година, након што је поразила Краљевину Југославију и Грчку, нацистичка је Њемачка почела изненадни напад на СССР. Тај је напад био почетак Операције Барбароса, кодног имена даног инвазији три милијуна војника на совјетски териториј.

Операција Барбароса била је кључна точка у Другом свјетском рату и прекретница у судбини Жидова. Ширењем идеолошке кампање и поистовјећивањем комунизма (званог још и бољшевизам) са Жидовима и јудаизмом, нацистичка је Њемачка створила блиску повезаност између рата и своје антижидовске политике те је проводила опсежни рат. Рат до смрти.

Жидовски живот какав је постојао у источној Еуропи стољећима – био је готово уништен. Отприлике милијун Жидова убијено је на простору предратних граница Совјетског Савеза, а отприлике 1,5 милијуна Жидова масакрирано је на територијима које је СССР припојио између 1939. и 1940. године.

У задњим мјесецима 1941. идеја потпуног убојства Жидова конкретизирана је у опсежан план (који је потврђен на конференцији у Ванзеу): успостављени су логори за истребљење, у упорабу су стављене побољшане технологије за масовно убијање, а почеле су и депортације влаком „према истоку” из остатка Еуропе.

Убојства Жидова у СССР-у и на припојеним територијима била су почетак провођења „коначног рјешења” – суставног уништења Жидова од стране нацистичке Њемачке. До краја рата отприлике

шест милијуна Жидова је било убијено. Осамдесет година касније, јутро Јом ХаШоа, Дана сјећања у Израелу, почиње сиреном која двије минуте одзвања цијелом државом.

Тијеком трајања сирене посао стаје, људи на улицама застају, аути се заустављају са стране цесте и сви стоје у тишини присјећајући се жртава Холокауста.

Сваке године дирљив је то и болан тренутак за мене док стојим у тишини, а звук сирене одзвања. Схваћам да је Шоа била прекретница у људској повијести. Ништа није било исто након тога.

Сваки пут кад посјетим Аушвиц или Јасеновац, као да сам свједок ужасима који су толико страшни да их је тешко и замислити. Схваћам да је тад пријеђена врло опасна граница, а човјечанство се показало у најлошијем свјетлу.

Никада се прије није догодило такво нешто: процес терора, суставног и темељитог истребљења жидовскога народа, с темељним циљем да се Жидове и њихово сјеме затре с лица Земље.

Та жеља – та опсесија – била је одвојена од свих политичких разлога, сукоба, одвојена од територијалних проблема или борбе за превлашћу. Догодила се у срцу просвјетитељске Еуропе...

Осамдесет година након почетка суставног истребљења жидовског народа, док размишљам о тим ужасима, присјећам се да постоје бројне универзалне поуке које можемо извући из Холокауста. Такођер се присјећам како сваког дана појединци, групе, страначки вође диљем свијета покушавају порицати јединствене природе Шое, а такви би покушаји требали бити окарактеризирани као повијесни, морални и образовни злочин.

Ти покушаји не укључују само вјеровање да је Холокауст био превара него оптужују Жидове да су одговорни за измишљање те преваре и форсирање присјећања на жидовске жртве, што засјењује остале мученике („натјецање” тко је био већа жртва). Размишљам о пријекој потреби разоткривања криминалитета оних који поричу како би се заштитило достојанство жртава. Присјећам се да је императивно беспоговорно одбити било какве иницијативе или покушаје заташкавања повијесног истраживања о злочинима које су нацисти и њихови сурадници проводили. Кад посјећујем Аушвиц,

Јасеновац, Мајданек и слична мјеста ужаса и док читам о Холокаусту, често се питам:

Што чини Шоу јединственом у повијести човјечанства? Мислим да је јединственост темељена на два елемента: на прогону Жидова који се темељио на врло добро организираном и суставном плану; и на магнитуди те индустрије смрти: убијању Жидова – гдје год да су, од грчкога Крфа па до Данске, од Марока па до Украјине. Нитко не смије остати жив! До посљедњег Жидова! До самога краја! Та два елемента помажу ми да из Шое извучем неколико поука, које служе као подсјетник и упозорење свима нама.

Прва је поука мени чита: потребно је сјећати се и никад не заборавити што нам се догодило кроз повијест – прогони, погроми, суставно уништење и друге трагедије, али и не смијемо заборавити што је утрло пут овом геноциду.

Друга је поука да морамо препознати и дефинирати извор светог зла – антисемитизам. Холокауст није почео плинским коморама. Почео је антисемитизмом, најстаријим и најдуготрајнијим обликом мржње и најубојитијим, најтоксичнијим обликом ирационалне мржње према Жидовима. Антисемитизам се темељи на наводним политичким и расно-зnanственим теоријама уроте, попут *Протокола сионских мудраца*, које су створиле апстрактни свијет, изобличену идеологију, у комбинацији с паранојом, страхом, мржњом, у којој су Жидови виђени као паразити и антиљудски биолошки фактор који је било потребно уништити путем тоталног истребљења. Доласком нациста на власт религијски мотивиран кршћански антисемитизам, псеудознанствени расистички антисемитизам, с потпором антрополошких и биолошких аргумената, у комбинацији с политичким антисемитизмом (који Жидове представља као покретаче ратова, економских криза, револуција, тврди да контролирају медије, финансијско тржиште...), постао је политички програм.

Да би се он остварио, мобилизирани су сви ресурси њемачке нације, захтијевајући тренутно рјешење онога што је дефинирала као такозвани жидовски проблем.

Да не буде забуне: Жидови су умрли у Аушвицу због антисемитизма, али антисемитизам није умро. И иако почиње са Жидовима, не завршава са Жидовима.

Јасно ми је; немогуће је носити се са сјећањем на Шоу без суочавања с његовим коријенима – антисемитизмом кроз повијест. Немогуће је извући поуке из Холокауста а да се не дотакнемо антисемитизма из прошлости и садашњости, антисемитизма који мијења облике и прилагођава се модерним временима и доступним средствима под покрићем и изликом политичке критике. Мислим да људи нису рођени као антисемити. С друге стране, тисућу година жидовске присутности на еуропском континенту и патње, као и количина проливане крви, нас Израелце и Жидове научила је сљедећу лекцију:

Кад год се нађемо у економској и/или друштвеној кризи у комбинацији с безнађем, немаром и друштвеним каосом у земљи или земљама, та пошаст, латентни антисемитизам, подиже своју ружну главу, ослобађа се и постаје видљива.

Данас се Жидови у Еуроци и САД-у све више осјећају као да су под пријетњом због све већих валова антисемитизма који су уско повезани с економском, политичком и друштвеном кризом... Данас свједочимо немогућем спајању екстремне деснице, крајње левнице и исламских елемената који заједно представљају велик изазов за Жидове гдје год да живе.

Један од примјера је муслимански антисемитизам против Жидова и против Израела који подржава радикална левница. Други је примјер национални антисемитизам који Жидове приказује као етничку, друштвену и културну скупину која је вјерна само Израелу – наине они су издајнице нације у којој живе... Нови додатак старом „класичном” антисемитизму је модерни антисемитизам који је усмјерен против Државе Израел, једине жидовске државе на свијету. То је антиционизам који долази и с деснице и с левнице: Нови антисемити с деснице кажу: „Волимо Израел, али мрзимо Жидове”, а антисемити с левнице кажу: „Волимо Жидове, али мрзимо Државу Израел”.

То је потпуно неприхватљиво. То је немогуће – истодобно вољети Израел и мрзити Жидове и обрнуто. Кад нетко такво нешто каже, јасно је тко је и какви су му ставови.

Укратко: антисемитизам није проблем само за жидовске заједнице; то је такођер дубоко укоријењена пријетња самим демократским друштвима.

Размишљам и о онима који су спашавали Жидове. Њима се мора одати почаст. Доиста, Шоа нам је показала и примјере оног најбољег што човјечанство може понудити, а под тиме мислим на оне храбре мушкарце и жене, нежидове, који су ризикували свој живот како би спасили Жидове. Поступајући са Жидовима као с људима и придржавајући се начела светости живота, они који су спашавали Жидове успјели су заштитити и задржати властито основно људско достојанство!

Али морамо бити искрени. Велика већина жидовског народа није спашена. Више напора и више средстава уложено је у суставно убијање Жидова диљем Еуропае него у напоре да их се спаси... Размишљам о опасности која пријети због равнодушности и недјеловања: Ови злочини у Холокаусту нису резултат само потицања на мржњу и геноцид него и злочина из равнодушности, уроте шутње – међународне заједнице као проматрача. Да не буде забуне: равнодушност и недјеловање увијек значе бити на страни злостављача, никад на страни жртве. Суочити се са злом, шутјети и не говорити ништа исто је што и сурађивати са самим злом. Мислим на преживјеле Холокауста. Данас у Израелу живи њих 170.000. Они су стари и болесни. За трен неће бити никога тко ће испричати причу о Шоа... Морамо се сјећати преживјелих Холокауста и славити их, њих, истинске хероје човјечанства јер су имали храбрости наставити градити свој живот. Често се говори како Држава Израел не би постојала да није било Холокауста, као да је шест милијуна убијених Жидова *raison d'être* за стварање Израела. Али вјерујем да је заправо обрнуто: да је постојала Држава Израел, можда не би било Холокауста или страха жидовске повијести.

Још једна поука пада ми на памет кад размишљам о Шоа:

Демократију не смијемо доживљавати као нешто што се подразумева. Демократија је у овом тренутку у јединствено опасном положају, погођена с више криза истодобно. Потребно је стално бити активан како бисмо заштитили свој крхки демократски су-

став и његове идеале од радикалних сила које шире као и разарање, мржњу и страх, расизам, потицање на злочине, масовна злодјела, неправду, кршење људских права, нетрпељивост, антисемитизам – све су то елементи који нарушавају темеље демократског сустава и угрожавају његову стабилност и постојање...

Размишљао о потреби сваког друштва да се суочи с властитом прошлошћу кад је ријеч о Другом свјетском рату. Без сумње сматрам да је важан чимбеник осигурања стабилности и развоја његова демократског сустава потреба успостављања свеобухватног и сталног процеса преиспитивања како би се, искрено и храбро, суочили са злочинима из прошлости, а не их сматрали „црном рупом”. То је дуг и тежак, али пријекно потребан поступак и мора се проводити одлучно и храбро.

Морална је обвеза сваког праведног друштва јамчити бољу будућност као поуку и упозорење:

Шоа се догодила – због тога се може и поновити...

Велепосланик **Илан Мор** дипломирао је на Свеучилишту у Тел Авиву политичке знаности и радне односе, те магистрирао међународне односе. Од ступања у израелску дипломатску службу 1983. и тијеком каријере, велепосланик Мор обављао је различите дипломатске дужности с посебним нагласком на геостратешке проблеме у земљи и иноземству. Прије именована велепослаником Државе Израел у Републици Хрватској, Илан Мор дјеловао је као високи политички савјетник министрице правосуђа Ајелет Шакед у Јерузалеми, у раздобљу од 2016. до 2018. године. Течно говори хебрејски, енглески и њемачки језик. Са супругом Ором Мор има кћер, сина и двоје прекрасне унучади.

Его Превосходительство Илан Мор
Посол Государства Израиль в Республике Хорватии

КАКИЕ МЫСЛИ ПОСЕЩАЮТ МЕНЯ, КОГДА Я ВСТУПАЮ ВО ТЬМУ ЯСЕНОВАЦА

КРАТКАЯ АННОТАЦИЯ: *В связи с мероприятиями по поводу 80-летия начала Холокоста посол Государства Израиль в Хорватии рассматривает некоторые из универсальных уроков, которые могут и должны быть извлечены из характеристик страдания евреев в течение Холокоста. Первый урок это не только память об исторических событиях, но и о тех событиях, которые предшествовали геноциду. Второй урок касается именно источника Холокоста, антисемитизма – древнейшего и самого продолжительного вида иррациональной ненависти к евреям. Следующий урок указывает на вред равнодушия и бездействия наблюдателей страданий еврейского народа – должна быть почтена память людей, которые спасали евреев – так как больше средств и усилий прилагалось для их систематического уничтожения. Последний урок и предупреждение касаются демократии, т.е. факта, что мы не должны воспринимать ее, как что-то подразумевающееся. Напротив, демократия в настоящее время находится под величайшей угрозой со стороны радикальных сил правого и левого политического флангов, которые распространяют нетерпимость, расизм и антисемитизм. Вкратце, антисемитизм это угроза, имеющая глубокий корень, в том числе в демократических странах.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *антисемитизм, Ясеновац, Холокост, евреи.*

Посол **Илан Мор** является выпускником Университета г. Тель-Авива, в котором он защитил дипломную работу по политическим наукам и трудовым взаимоотношениям, и кандидатскую диссертацию в области международных взаимоотношений. С момента вступления на израильскую дипломатическую службу в 1983 году и на протяжении своей карьеры, посол Мор занимал различные должности в дипломатии, в частности, в сфере геостратегических проблем в стране и за границей. До назначения на должность посла Государства Израиль в Республике Хорватии Илан Мор работал на должности старшего политического советника министра правосудия Аелет Шакед в Иерусалиме в период с 2016 по 2018 гг. Он свободно владеет ивритом, английским и немецким языками. У него и его супруги Ором Мор есть дочь, сын и двое прекрасных внуков.

His Excellency Ilan Mor
Ambassador of the State of Israel to the Republic of Croatia

WHAT CROSSES MY MIND WHEN I STEP INTO THE DARKNESS OF JASENOVAC

SUMMARY: *On the occasion of commemorating the eightieth anniversary of the start of the Holocaust, the Ambassador of the State of Israel to Croatia explains some of the universal lessons that can and must be taken from the nature of Jewish suffering during the Shoah. The first lesson is to remember not only what happened in history but also what preceded the genocide. The second lesson refers to the very source of the Holocaust, anti-Semitism – the oldest and longest-lasting form of irrational hatred of Jews. The next lesson warns of the dangers of indifference and inaction of those who observed Jewish suffering – those who saved Jews must be honoured – because, indeed, more resources and efforts were invested in systematically killing them. The last lesson and message refers to democracy, that is, the fact that we must not perceive it as something taken for granted. On the contrary, democracy is in a uniquely dangerous position today being threatened by the radical forces from the right and left political spectrum that spread intolerance, racism and anti-Semitism. In short, anti-Semitism is also a deep-rooted threat to democratic societies as such.*

KEY WORDS: *anti-Semitism, Jasenovac, the Holocaust, the Jews.*

Ambassador **Ilan Mor** graduated from Tel Aviv University earning a BA in Political Science and Working Relations and an MA in International Relations. Since becoming an Israeli diplomat in 1983, and during his career, Ambassador Mor has performed different diplomatic services with an emphasis on geostrategic issues in the country and abroad. Before being appointed the Ambassador of the State of Israel to the Republic of Croatia, Ilan Mor had been the political advisor to the Minister of Justice Ayelet Shaked in the period from 2016 to 2018. He is fluent in Hebrew, English and German. He and his wife Ora Mor have a daughter, a son and two beautiful grandchildren.

Предраг Илић

ЗАГРЕБАЧКА КАТОЛИЧКА ШТАМПА О СРБИМА И ЈЕВРЕЈИМА У НДХ

САЖЕТАК: У раду је анализирано писање загревачкој католичкој дневника „Хрвајски Глас” о Србима и Јеврејима у првих петнаест дана постојања НДХ. Анализа је показала да је „Хрвајски Глас” у само десет дана свој излагања објавио преко тридесет текстова у којима се о Србима и Јеврејима говорило крајње једнострано, тенденциозно и искључиво негативно. Уместо да критикује и жигоше такве појаве у световној штампи, једини католички дневник у НДХ је и сам објављивао вести, чланке и коментаре којима је ширио непријатељности и мржњу према Србима и Јеврејима, придружујући се, иако, пројављеној приреми еноцида над њима. У раду се окреће и питање одговорности католичких новинара и загревачкој надбискупа Алојзија Стивенца за такво писање „Хрвајској Гласа”.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Римокатоличка црква, католичка штампа, Срби, Јевреји, непријатељности, мржња.

Поштована господо архијереји и јереји, поштована госпођо Стефани, поштоване колеге професори, даме и господо.

Дозволите ми да се најпре захвалим организаторима овог скупа на позиву да учествујем у његовом раду. Морам да кажем да сам био врло пријатно изненађен тим позивом, с обзиром на то да је ово верски скуп, а ја нисам верник и уз то сам скоро читав свој радни век провео у полицији. Пријатно сам изненађен утолико више што су ми, својевремено, нека уважена господа баш из ове цркве оспоравала право да пишем и говорим о темама из њене историје.

Морам, најпре, да вам се свима извиним због прешироког наслова моје теме и због могућих великих очекивања од ње. Овако формулисан, он је већ на „први поглед” преамбициозан и непримерен за овакву прилику. Он би могао да буде добар наслов за једну студију или књигу, али не и за временски ограничено излагање на једном скупу. До његове формулације је дошло из једног баналног разлога, везаног за недостатак времена за боље, тј. примереније формулисање. Ја сам, наиме, позив за учешће на овом скупу добио у тренутку кад сам био у великом послу око писања моје нове књиге, па сам га предложио само као почетни, тј. радни наслов, намеравајући да га касније боље формулишем. За то касније нисам нашао времена, па је тако он ушао у материјал припремљен за овај скуп.

Да би се заиста озбиљно говорило о теми под овако широким насловом, било би неопходно да се изврши анализа писања преко четрдесет гласила Загребачке надбискупије, врло различитог профила и различитог значаја, од 1941. до 1945, што је посао који би захтевао вишегодишњи рад читавог једног тима истраживача и скуп посвећен само тој теми.¹ Због тога сам ја намеравао да говорим само о неколико најпознатијих и најзначајнијих гласила Загребачке надбискупије, и то само о оним гласилима која су писала о политичким темама. То неопходно сужавање је подразумевало анализу писања полуслужбеног листа Надбискупије „Католички Лист”, затим католичких дневника „Хрватска Стража” и „Хрватски Глас” и католичког недељника „Хрватска Стража”. Када сам мало боље прегледао грађу и за тако сужену тему, установио сам да је и то превише захтеван посао, па сам одлучио да се ограничим на анализу писања само једног од тих листова – „Хрватског Гласа” – и то само на почетни период постојања фамозне Независне Државе Хрватске (у даљем

¹ Загребачка надбискупија је била највећа дијецеза Римокатоличке цркве и у Краљевини Југославији и у социјалистичкој Југославији. Њен надбискуп је због тога редовно био председник Бискупске конференције Југославије и важио за првог човека те цркве. Он је, уз то, био и метрополита Хрватске метрополије, односно Хрватско-славонске црквене покрајине, која је, поред Загребачке надбискупије, обухватала и Ђаковачку (Босанско-сријемску), Крижевачку и Сењско-модрушку бискупију.

тексту: НДХ).² Зато би најпримеренији и најпрецизнији наслов овог мог излагања требало да буде: „Писање 'Хрватског Гласа' о Србима и Јеврејима у првим данима НДХ”.

Да би се колико-толико успешно говорило о овој теми, неопходно је, најпре, нагласити да је Римокатоличка црква (у даљем тексту: РКЦ) у Краљевини Југославији (у даљем тексту: КЈ) посвећивала веома велику пажњу улози штампе у вршењу своје основне мисије. У томе је предњачио контроверзни Алојзије Степинац, загребачки надбискуп пре, за време и после Другог светског рата.³ Већ на самом почетку своје надбискупске каријере, он је поводом петогодишњице католичког дневника „Хрватска Стража” рекао, између осталог, следеће:

„Не увиђати данас потребу католичког дневника значи бити на оба ока слијеп... Његова је задаћа да брани католичку истину, разлаже и примјењује на живот принципе католичке вјере, кори све пороке и мане које трују здрави организам нашег народа, хвали и промиче, све што је добро, лијепо и племенито... Будући да католички дневник има стајати далеко изнад свих страначких борби, зато се око њега могу и морају окупити сви католици, и не би смјело бити католичке куће, гдје не би било католичког дневника. Тако ће **католички дневник, стварајући добре католике, придоносити врло**

² Независна Држава Хрватска била је држава екстремног националистичко-сепаратистичког и терористичког усташког покрета, проглашена 10. априла 1941, под патронатом нацистичке Немачке и фашистичке Италије. Постојала је до маја 1945. У њој је за време Другог светског рата извршен троструки геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима. На челу те државе налазио се један од највећих ратних злочинаца Другог светског рата, поглавник Анте Павелић (1889–1959).

³ Алојзије Степинац (1898–1960), загребачки надбискуп-коадјутор (помоћник надбискупа са правом наслеђа) од 1934. до 1937. и надбискуп од 1937. до 1960; кардинал РКЦ од 1952. Због његовог контроверзног држања у току Другог светског рата о њему је написано мноштво књига, чланака и фељтона. Међу најпознатијим књигама истичу се следеће: Aleksa Benigar: *Alojzije Stepinac – hrvatski kardinal*, Rim, 1974; Stella Alexander: *Trostruki mit – Život zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca*, Zagreb, 1996; Juraj Batelja: *Blaženi Alojzije Stepinac – svjedok Evanđelja ljubavi, I–III*, Zagreb, 2010. и Љубодраг Димић – Никола Жутић: *Алојзије Спешинац – држава, црква, надбискуп (1934–1941)*, Београд, 2017.

многа и правој грађанској толеранцији... Све што сам горе рекао, врши католички дневник константно сваки дан, и у томе је његова голема вриједност. Свећеник проповиједа једном на тједан, католички дневник сваки дан; свећеник проповиједа релативно малом броју људи, католички дневник може у исти мах проповиједати пред стотинама тисућа. Свећеник проповиједа на одређеном мјесту, католички дневник свагдје: на улици, у влаку, на шетњи, у кући, на одмору, у чекаоници, једном ријечи свагдје... Католички је дневник укратко један од најважнијих фактора који прибављају Цркви поштовање и љубав, који ствара тријезне и солидне грађане..."⁴

Пошто је исказивао велику бригу за ширење и напредак католичке штампе, Степинац је од стране њених посленика, већ у првим годинама свога бискуповања, био назван „апостолом добре штампе”. Захваљујући Степинчевом претходнику на надбискупском трону, др Анту Бауеру, и његовом раду у Загребачкој надбискупији, тачније у самом Загребу, пред Други светски рат је излазило чак 39 различитих листова и часописа. Мислим да већ сам тај податак говори довољно о томе колики је значај деловању штампе придаван у Загребачкој надбискупији, а, посредно, и у целој РКЦ у КЈ.

„Хрватски Глас” је, иначе, био загребачки католички дневник за чије се појављивање и излагање посебно бринуо надбискуп Степинац. Лист је, иначе, стицајем различитих црквених и политичких околности, излазио само у првих седам-осам месеци 1941. Његов пробни број изашао је 24. јануара, а последњи 31. августа 1941. У то време је био једини дневни лист не само Загребачке надбискупије, него и целог хрватског огранка РКЦ. Појавио се као наследник већ поменутог католичког дневника „Хрватска Стража”, који је излазио од јула 1929. до јануара 1941. Седиште његове редакције се налазило на Каптолу, бр. 27, где је било и седиште редакције „Католичког Листа”, па су две редакције остваривале врло уску сарадњу. Главни уредник „Хрватског Гласа” био је Јосип Блажина (1903–1987), хрватски новинар и хумориста, предратни сарадник „Хрватског Дневника” (службеног гласила Хрватске сељачке странке). Одговорни уре-

⁴ „Katolički List”, br. 27/34, стр. 339–340.

дници су му били Данијел Увановић (1908–1947) и Иван Церовац. Увановић је био дугогодишњи уредник и у „Хрватској Стражи”, а у време НДХ и у „Хрватском Народу”, главном гласилу усташког покрета. „Хрватски Глас” је излазио сваког дана, осим понедељком.

Будући да су и први одговорни уредник, Д. Увановић, и скоро сви новинари листа писали раније за „Хрватску Стражу”, редакција „Хрватског Гласа” је наследила репутацију „Хрватске Страже” као клерикалног гласила изразито десне политичке оријентације. На спољнополитичком плану тај је лист од почетка свог излажења до априла 1941. исказивао прикривени филофашизам и филонацизам, а на унутрашњем плану крајњи конзервативизам, гарниран антикомунизмом, клерикализмом и хрватским национализмом. Радо је полемисао са српском клерикалном и националистичком штампом, доприносећи (заједно са њом) распиривању међунационалне и међуверске нетрпељивости у и иначе преосетљивим српско-хрватским односима. Ипак, у његовом писању до априла 1941. није било ничег посебно екстремног и неуобичајеног за узавреле међунационалне и међуверске напетости у КЈ у то време. Лист је испољавао и одређену дозу антисемитизма, али прилично блажу и опрезнију од оне коју је исказивала „Хрватска Стража” и друга хрватска десничарска штампа.

Због тога је за многе познаваоце РКЦ и стања у Југославији била изненађујућа драстична промена уређивачке политике и начина писања тог листа после проглашења НДХ, 10. априла 1941. Иако је био гласило најпознатије и највеће хришћанске цркве на свету, која је, као и остале хришћанске цркве, проповедала Јеванђеље и љубав међу људима и народима, овај лист је наизглед изненадно почео да се понаша као класично световно политичко гласило, и то гласило несумњиве усташке оријентације. За потребе овог рада важно је напоменути да је „Хрватски Глас” био једини загребачки политички дневник који је од усташких власти добио дозволу за наставак излажења. Уз њега је, од укупно тринаест предратних хрватских дневника, ту дозволу добио још само осијечки „Хрватски Лист”.

Први број „Хрватског Гласа” у НДХ (63/41) појавио се 12. априла 1941, иако је на његовој насловној страници писало „Ускрс

1941”, који је те године падао 13. априла. На насловној страни листа је објављена слика ускрслог Христа, а на унутрашњим странама мноштво вести о проглашењу НДХ и догађајима у вези са њим („Ускрс Независне хрватске државе/Проглас замјеника Поглавника Славка Кватерника”, „Проглас новог начелника Загреба”, „Како је дошло до Независне Државе Хрватске”, „Оснутак војске и морнарице Државе Хрватске”, „Талијански листови о оснотку Независне Државе Хрватске”, „Маџарска признала Хрватску државу”, „Посјет генерала Кватерника заповједнику њемачке војске у Хрватској”, „Посјет преузвишеног надбискупа замјенику Поглавника генералу Кватернику” итд.). Уз те вести објављено је и неколико вести о успесима немачке и италијанске војске на балканском ратишту, попут следећих: „Њемачки успјеси у Србији и Грчкој”, „Разбијене српске дивизије у средњој Србији”, „Напредовање Талијана у Словенији”. Најинтересантнији текст је, међутим, била колумна под насловом „10. травња 1941”, у којој је, између осталог, писало:

„Загреб, 11. травња. Елементарном снагом захватило је загребачко грађанство јучер послерије подне **одушевљење, када се нешто прије 4 сата муњевитом брзином пронијела вијест, да је Хрватска Метропола ослобођена од српске војске.** И овај пута, као до сада увијек, хрватска омладина предњачила је осталоме грађанству у изражајима тога одушевљења. Јелачићев трг врло брзо се напунио бројном хрватском омладином, која је поклицима Поглавнику дру Анти Павелићу и Слободној Хрватској Држави давала изражај оним својим националним осјећајима, који су тако често до сада били затомљивани. Након тога **формирала се на Јелачићевом тргу импозантна поворка, која је пошла с хрватском заставом око Јелачићева споменика и затим кренула... у сусрет ослободилачкој њемачкој војсци.** Пјевању хрватских пјесама, националних будница, поклицима дру Павелићу и Слободној Хрватској Држави није било краја. Наскоро су се почеле по кућама вијати хрватске тробојнице, које су лепршањем над бијелим Загребом одавале највећи благодан, који је икада прославио хрватски народ.

Јуришићева улица наскоро се напунила одушевљеним грађанима, који су правили шпалир поворци хрватске одушевљене омла-

дине и дочекивали одреде њемачке војске. **Одреди Усташа Грађанске заштите прошли су градом и разоружавали српске часнике**, који су се не надајући се брзом развијању догађаја задржали у граду и појавили на улицама.⁵ // Нешто прије 4.50 сати најавио је водитељ загребачке радио-постаје, да ће замјеник Поглавника дра Анте Павелића и заповједник цјелокупне оружане снаге Независне Хрватске Државе г. Славко Кватерник прочитати проглас хрватском народу... Након тога чуло се са загребачке радио-постаје први пут национално гесло: 'Бог и Хрвати!?'... **Тако је Загреб видио јучер остварене идеале**, за којима су чезнуле и за које су се бориле генерације и генерације хрватског народа. Идеале за које су погинули најбољи хрватски синови, оне идеале, којих није могла уништити ни најгрубља сила. **Видио је највећи датум хрватске повијести: 10. травња 1941.** на који је поновно успостављена након дугих стољећа Независна Хрватска Држава."⁶

После 12. априла наступила је кратка пауза у излагању тог листа, условљена одлуком тек успостављеног Хрватског Државног Новинског Уреда (ХДНУ) да сви листови у НДХ морају да затраже дозволу за даље излагање. Пет дана после тога, 17. априла 1941, „Хрватски Глас” се појавио са фотографијама Адолфа Хитлера, Бенита Мусолинија и поглавника НДХ Анте Павелића на насловној страни и са читавим низом текстова у којима су неодмерено еуфорично и некритички величани усташки покрет, његов поглавник и НДХ, с једне стране и вође нацистичке Немачке и фашистичке Италије, с друге стране („Велевласти признале Независну Државу Хрватску”, „Поглавар Државе Хрватске упутио брзојавну захвалу Фиреру и Дучеу”, „Поглавар Државе Хрватске вратио се у главни град Загреб”, „Уз Поглавников долазак”, „Живот и дјело Поглавника Дра Анте Павелића”, „Доглавник Др. Миле Будак”, „Допринос Далматинске Хрватске у усташкој борби” итд.). Иако је и у тим текстовима било

⁵ Под Грађанском заштитом се овде мисли на Хрватску грађанску заштиту, полувојну организацију Хрватске сељачке странке (ХСС), која се 10. априла 1941. одмах ставила у службу усташког покрета као нека врста његове привремене оружане снаге.

⁶ „Hrvatski Glas”, br. 63/41, стр. 2.

много антисрпских и антијугословенских изјава и ставова, у том броју „Хрватског Гласа” се појавило и неколико посебних текстова у којима су објављени директни и индиректни напади на Србе и Јевреје („Потпуни пораз српске војске”, „Упозорење загребачким жидовима”, „Утврдимо одговорности”, „Манифест хрватских радника”).

У пригодној колумни под насловом „Уз Поглавников долазак”, Иван Дегрел (дугогодишњи уредник „Хрватске Страже” и члан уредништва „Хрватског Гласа”) пише са одушевљењем о хиљадугодишњој „славној” историји хрватског народа и ускрснућу хрватске државе „пред овогодишњи дан успомене Ускрснућа Сина Божјега”. После тога додаје: „То су коначно компоненте, којима се придружила и она најјача: **’За дом спремни’**, изазвана најтежим тлачењем Народа Хрватскога. У великом катаклизму г. 1918. Хрватски је народ постигао све увјете да почне живјети својим властитим, самосталним животом. Али, догодила се тада највећа превара у његовом тисућгодишњем животу. Остао је изигран, поплуван, осрамоћен. А кад је **сулудо комитско-четничко махнитање** постигло кулминацију и када су почеле падати главе најбољих синова хрватских, **нашао се Човјек одлучан и велик, да неустрашиво поведе борбу против највећих тлачитеља и израбљивача Народа Хрватског – Др Анте Павелић...**”⁷

Слично је писао и Феликс Ниедзиелски, председник Великог крижарског братства, у тексту „Живот и дјело Поглавника дра Анте Павелића”: „... Ми Хрвати смо тако сретни, да нам је Вјечна Провидност у данашњем одлучном часу нашег повијесног живота дала човјека, којег поред поштења и добре воље ресе све особине потребне за народног вођу... У својој политичкој далековидности он не тражи пријатељство с западним демократијама, које су увијек подупирале **београдски централизам и српску хегемонију**, него се ослања на велике наше сусједи Њемачку и Италију... тражи додир с великим људима, с вођом њемачког народа и с вођом талијанског народа... **Бог, који равна судбином народа... дао нам је дра Анту Павелића и потакао вођу пријатељског и савезничког њемачког**

⁷ „Hrvatski Glas”, br. 64/41, стр. 2.

народа Адолфа Хитлера, да својим побједничким четама разбије нашег тлачитеља и омогући нам стварање независне државе.” Свој панегирик Ниедзиелски завршава следећим поклицима: „Нека је слава Богу, наша захвалност Адолфу Хитлеру и неограничена љубав и оданост Поглавнику дру Анти Павелићу.”⁸

Уз наведене хвалоспеве вођи усташког покрета, „Хрватски Глас” је истог дана објавио и чланак о његовом саборцу и првом сараднику, књижевнику Милу Будаку. Будући да је познато да је Будак, уз Павелића, био један од најревноснијих заговорника мржње према Србима, мислим да ће бити интересантно да се наведе овде како га је „Хрватски Глас” представио својим читаоцима. У уводу чланка под насловом: „Доглавник Др Миле Будак” најпре се каже следеће:

„Хрватски Усташки покрет окупио је у својим редовима елиту хрватског народа: међу омладином најборбеније и најидеалније, а међу одраслима најкарактерније и најспособније. У тој елити нарочито се истичу по својим природним способностима, по своме раду и својим заслугама двије личности: Поглавник др Анте Павелић и његов Доглавник др Миле Будак. Док др Анту Павелића урешују све одлике политичара, организатора и народног вође, др Миле Будак такођер има својства потребна за јавног радника, али је у првом реду умјетник и књижевник. // Др Миле Будак син је кршчевите Лике... Живот и борбу и цијели његов свјетоназор, упознајемо у његовим књижевним дјелима... Од свог студентског времена, које је проживио на правном факултету у Загребу, др Будак одушевљени је и борбени присталица идеја дра Анте Старчевића. Затвор и прогони добро су му познати док београдски зликовци нису покушали да га смакну на исти начин као незаборавног дра Милана Шуфлаја. Био је том приликом тешко рањен, али хвала Богу остао је на животу. Послије тога одлази у емиграцију, гдје заједно с Поглавником организира усташке чете... Др Будак се по налогу Поглавника повратио у домовину, те овдје преузео водство усташког покрета и свих хрватских националиста. // Кад је куцнуо најсретнији час

⁸ Исто, стр. 3.

хрватске повијести: када су ушле њемачке чете у наш бијели Загреб и омогућиле проглашење самосталне Државе Хрватске, др Будак лежао је још у клиници, гдје је био опериран, али му је сада већ добро, те помало напушта зграду клинике...”⁹

Најтежи напад на Србе и Јевреје, истовремено, на страницама „Хрватског Гласа” од 17. априла 1941, извршен је у тексту под насловом „Утврдимо одговорности”. Био је то текст који је тај лист, као и остала штампа у НДХ, добио од ХДНУ-а. Како се у њему износе многе неосноване оптужбе и увреде и на рачун српског и на рачун јеврејског народа, на којима ће током целог трајања НДХ инсистирати усташка пропаганда, он заслужује да се цитира у великим изводима.

„Хрватски усташки покрет се већ годинама бори против суставног израбљивања хрватског народа. Године 1918. **Срби су војничком силом окупирали Хрватску**, прогласивши то на цинички начин хрватским ослобођењем и народним уједињењем. Заправо је то био **почетак злостављања и израбљивања хрватског народа**, што је Србима доносило големе користи. Некада малена и **примитивна Србија** добила је тиме праву правцату колонију у срцу Европе. Друге велике власти имале су колоније у прекоморским земљама у које су требале улагати големе капитале и знатан труд, док су Срби код нас дошли на готово. **Пљачкашке методе београдске чаршије** остат ће у повијести као **један од најсрамотнијих примјера организиране пљачке у срцу Европе** у часу док се у Женеви непрестано декламирало о слободи, демократији, хуманитету и праву свих народа на живот.

22 године суставне пљачке довеле су до великог осиромашења хрватског народа... Хрватска (је)... суставно опљачкана. Већ мјесецима и мјесецима **српска солдатеска** је покупила по Хрватској све залихе живежних намирница, до којих је могла доћи. Не само, да је **много тога одвучено у Србију** него... су из Југославије одвучене големе количине свих могућих животних потрепштина у Грчку па чак и даље у енглеске посједе. // К томе је југославенска влада прово-

⁹ Исто, стр. 4.

дила такву несоцијалну политику, да је положај још био погоршан. **Под утјецајем Жидова и чаршије... омогућено је богаташима – углавном онима, који су по ријечима Поглавника деценијама пили кроз сламку крв хрватског народа – да нагомилавају луксузне намирнице под својим вилама, док сиротиња није у стању ни да се круха наједе. Предстоје поуздани податци... да су читави камиони намирница одвожени у жидовске виле по свим хрватским градовима. // Код тога треба истакнути перфидне поступке Жидова, који су с једне стране потајно нагомилили живежне намирнице у сврхе спекулације и саботаже прехране, а с друге су стране увјеравали свијет, да нема хране, зато, јер да је све одвезено у Њемачку... К томе је утврђено, да се у складиштима српске војске покварило много живежних намирница. То је посљедица српске неспособности, корупције и барбарске немоћи, да организирају било какав суставни конструктивни рад.**

К томе треба напоменути, да је **Београд суставно одвукао из Хрватске многобројни прометни материјал, особито вагоне, аутомобиле, па и многобројну теглећу марву. Све је то било извршено уз пристанак оних, који су нам говорили и доказивали да су ослободили Хрватску. // Једна од првих брига хрватске владе била је донијети одредбе о установљавању свих залиха, које се налазе у земљи и о изградњи нацрта за праведну подјелу намирница... **Влада Поглавника дра Анте Павелића није влада жидовских и чаршијских спекуланата. То је влада реда, рада и поштења. Она ће учинити да ће Хрватска без већих потешкоћа пребродити потешкоће у које су је довели несавјесни спекуланти и слабићи... Али ни код тога не ће пропустити утврдити одговорности за све што се догодило. Хрватски народ убрзо ће увидјети да је дошло вријеме, кад ће сватко одговарати према својим дјелима и да ће све бити постављено на право мјесто.****¹⁰

Иако се за садржај овог националистичко-расистичког текста не може кривити редакција „Хрватског Гласа”, јер га је она, једноставно, морала објавити, овде треба подсетити на чињеницу да се

¹⁰ Исто, стр. 5.

на челу ХДНУ-а тада налазио Иво Богдан, дугогодишњи уредник „Хрватске Страже” и колега Данијела Увановића и других чланова редакције „Хрватског Гласа”. Пошто су сви они били присталице десничарских идејно-политичких уверења, међу којима су доминирали хрватски национализам и антисемитизам, сасвим је сигурно да би и они потписали текст сличног садржаја, па им објављивање овог текста није нимало тешко пало. Да је та претпоставка основана показују и неки други текстови из истог броја листа, као и редакцијски текстови из наредних дана априла 1941.

„Хрватски Глас” је 17. априла 1941. објавио још један обавезни чланак из „кухиње” ХДНУ-а. У тексту под насловом „Допринос Далматинске Хрватске у усташкој борби” најпре се констатује да су „најљепше странице” те борбе „исписане крвљу и жртвама усташких бораца Далматинске Хрватске”. Затим се читаоци овог листа подсећају на следеће: „У Загребу и ближој околици размак између народног ослободилачког устанка против **српске тираније** и доласка ослободилачке савезничке војске био је далеко мањи него ли у Далматинској Хрватској. Па ипак су наши усташки борци јуначки издржали борећи се уз слабо наоружање један против десеторице...” У наставку овог ретроспективног текста пише:

„Главна средишта тајних усташких ћелија (у Далмацији – нап. П. И.) налазила су се у дичној имотској и биоковској крајини, у јуначкој цетинској крајини са Сињем на челу... **Врло је занимљиво и карактеристично да су под водством усташких Повјереника за Далмацију у многим селима на челу усташких ћелија били наши млади усташе свећеници и редовници...** Може се казати, да нема хрватског села у Сјеверној Далмацији, у којему није постојао хрватски усташки рој...” На крају овог текста далматинским усташама се поручује из Загреба: „Нека наша браћа у Далматинској Хрватској буду увјерена да су мисли хрватског главног града и банске Хрватске ових дана уз њих. С највећом стрепњом мислимо на сваког нашег усташу. Знадемо, колико су **били извргнути најтежим опасностима од српске солдатеске, која је највише бјеснила баш у тим крајевима.**”¹¹

¹¹ Исто, стр. 4.

„Хрватски Глас” је истог дана објавио вест под насловом „**Упорорење загребачким жидовима**” – да не украшавају излоге својих трговина и других радњи хрватским и немачким заставама и усташким амблемима, јер се то сматра обешчашћивањем тих симбола. Објавио је и чланак под насловом „Манифест хрватских радника”, у коме се Јеврејство оптужује као „**носилац моралне и материјалне експлоатације широких слојева хрватског радништва**”. Своје антисрпске ставове и уверења објавио је у чланцима „Борба хрватских усташа са српским морнарима у Цриквеници” и „Потпуни пораз српске војске”. У првом од ова два текста се описује наводна херојска смрт мајора Петра Кватерника, рођеног брата Павелићевог заменика, генерала Славка Кватерника. О југословенској морнарици, која је 10. априла 1941. бранила своју земљу од усташких петоколонаша и издајника, у том тексту се говори као о „руљи српских морнара”, односно „руљи срамотних представника српске војске”, којој се, уз то, приписује „звјерско мучење људи” као „српски разбојнички обичај”.

„Хрватски Глас” је у истом тону наставио да пише о Србима и наредних дана. Осамнаестог и деветнаестог априла објавио је, са очигледном злурадосћу, још неколико вести немачке новинске агенције ДНБ о поразима и капитулацији југословенске војске у Шестоаприлском рату („Капитулација друге српске војске – Крај једне политичке и војне хохштаплерије”, „Цијела српска војска капитулирала је без икаквих увјета”, „Јединствен примјер у ратној повијести”). У чланку под насловом „Њемачка штампа пригодом признања Независне Државе Хрватске” цитирају се делови из те штампе у којима се говори о „**терористичком режиму Београда**” у време КЈ, о „**јарму**” под којим су, наводно, живели Хрвати и други **несрпски народи**, о злу које су „спремали српски пучисти” итд. У комеморативном тексту под насловом „У спомен равнатеља г. Пере Кватерника” износи се тврдња да су **Срби намерно желели „снизити разину” хрватске културе**.

Двадесетог априла 1941. „Хрватски Глас” је, опет, објавио читав низ антисрпских и антијеврејских текстова. Тако се у уредничком коментару под насловом „Ослобођење хрватске земље” износе многе неистините оптужбе против Срба и Србије, следећим речима:

„Једна од најболнијих неправда што ју је почевши од године 1918. Хрватски народ морао подносити, састојала се у насељавању нехрватских елемената у понајљепшим и најбогатијим хрватским крајевима. Мислимо тиме на т. зв. аграрну реформу, која је подијелила бивше велике посједе у име социјалне правде, а **надијелила је отетом земљом српске добровољце, који су имали временом уништити народни хрватски значај појединих хрватских покрајина.** // Ова се колонизација... спроводила систематски. **Већ за прошлих времена населило се по хрватским крајевима доста српских обитељи.** То је било нарочито у вријеме ратова с Турцима, и послије тих ратова, кад су неки предјели хрватске земље били тако опустошени, да на њима није било готово житељства. **Ови први насељеници туђинци сачињавали су праву ракрану на територију Хрватске Државе.** Кад је Хрватима... 1918. завладао српски режим, београдски су се властодршци послужили без скрупула већ постојећим српским насељима у своје политичке сврхе...”

При самом крају овог коментара пише и ово: „Овом трпљењу хрватског народа и овој огромној опасности по његову будућност учињен је сада крај. Јучер је Поглавник... потписао законску одредбу о некретнинама т. зв. добровољаца... Из те се уредбе одмах види, да ће све српске колоније створене на подручју Независне Државе Хрватске помоћу т. зв. добровољаца бити најрадикалније ликвидирание.”¹² На другом месту „Хрватски Глас” доноси текст поменуте одредбе под насловом „Добровољачка земља проглашена народном имовином/Ниједан од добровољаца нема право на одштету за земљу, која је некад отета, а сада се враћа хрватском сељаку”. У образложењу те одредбе каже се, између осталог: „Како је познато... **добровољци су имали задаћу, намијењену од бивших српских режима, да тероризирају хрватско становништво и да га искорјењују на све могуће начине...**”¹³

На 10. страни овог броја „Хрватски Глас” је објавио велику репортажу под насловом „Извршили смо своју дужност” и поднасловима „Паничан бијег српских генерала и официра из хрватских

¹² „Hrvatski Glas”, br. 67/41, стр. 6.

¹³ Исто, стр. 8.

крајева – Борба хрватских усташа у Слуњу са скрахираним официцима и солдатеском – Поглавник честита слуњским усташама”. У тој репортажи се, у ствари, велича **чисто политичко и петоколонашко деловање једног католичког жупника** за време Шестоаприлског рата.

„Наш је сарадник сазнао, да у Загребу борави **влч. г. Иван Никшић, жупник у Слуњу...**, којем је сам Поглавник изразио своје дивљење и честитке ради особитог храброг и јуначког држања у борби са српском солдатеском, па је потражио и замолио споменутог г. жупника, да би му с пар ријечи приказао догађаје, који су се уочи Ускрса збили у Слуњу, а који су изазвали највећу пажњу, па и одушевљење... – Кад сам на темељу вијести радио станице Усташког стана сазнао, да је проглашена наша слободна и независна хрватска држава, **одмах сам се упутио у канцеларију дотадањег ’среског начелства,’** те сам затражио од начелника да ми преда власт у котару. Он је то одмах учинио. **Одмах смо уредили мјесно усташко водство** и побринули се, да се осигура ред и мир, не само у нашем мјесту, него и у читавом котару, у којем има много српских села. То је било на Велики Четвртак увече. Изненада је у Слуњ дојурио аутомобилом шеф пограничне полиције из Марибора са својом пратњом. **Ми смо смјеста дали разоружати и г. шефа и читаву његову пратњу, а онда смо се побринули да разоружамо и мјесну жандармерију...** Одлучили смо уједно, да више ни један ауто не пропустимо кроз Слуњ... Аутомобили су летјели у руке наших усташких војника као мухе на мјед. Међу првима налетели су... камиони, у којима је бјежао пут Бихаћа **читав штаб четврте армијске области с два генерала и тридесетак официра. Све те официре смо заробили, аутомобиле и оружје заплијенили.** Што више, ухватили смо и касу те армије, у којој је било ништа мање него 23 милијуна динара, што смо заплијенили у корист наше хрватске војске.” Испричавши још неке детаље своје „јуначке” активности, жупник Никшић је завршио своју причу на следећи начин: **„Ето, видите, ми смо у Слуњу на тај начин извршили своју дужност према домовини и младој нашој независној хрватској држави.”**¹⁴

¹⁴ Исто, стр. 10.

У сличној репортажи на 11. страни, под насловом „Ишли смо према Вировитици”, говори се о **намери једног српског потпуковника да жртвује „тисуће Подраваца... српском молоху на обрежјима испред Вировитице**”, па се тврди да је у речима тог потпуковника „дошао до изражаја **сав одвратни бизантинизам ’југославенске’ војничке политике, која никад није признала опстојност хрватске домовине – доли у часу кад је њене синове требало жртвовати**”.¹⁵

У истом броју „Хрватског Гласа” објављено је и неколико антисемитских вести и коментара. Најпре је из загребачког листа на немачком језику “Deutsche Zeitung in Kroatie”, од 17. априла 1941, пренет текст под насловом „**Опасност од жидовства**”. После мноштва увредљивих квалификација и неоснованих оптужби на рачун Јевреја, у чланку се закључује да „**проти Јевреја треба предузети најстроже мјере**”, јер, наводно, „без рјешења жидовског питања нема коначног смирења у југоисточном простору”.¹⁶ Мирко Першен с правом закључује да је овај чланак био „отворени јавни позив на обрачун против Жидова”.¹⁷

На следећој страници „Хрватски Глас” преноси делове једног чланка из „Хрватског Народа”, под својим насловом „**Лаж као средство борбе**”:

„Пишући у ’Хрватском Народу’ о ’концу либерализма’ др. А. Бонифачић вели: ’Тобожња једнакост свих пред законом довела је Европу на руб пропасти, јер су спретни и јаки појели слабе и немоћне. Незаштићени сељаци и радници постали су плијен организованих и лукавих, а када су читави народи устали против те привидне и лажне једнакости гракнула је плаћена свјетска штампа на „реакцију” и „реакционаре”. // И код нас је постојао читав картел „демократских” и „антифашистичких” елемената у штампи, у политици, у књижевности. То су већином **намјештеници жидовских подузећа или елементи који живе од симбиозе са жидовством** под разним псеудонимима: марксизма, масонерије, демократије, човјекољубља

¹⁵ Исто, стр. 11.

¹⁶ Исто, стр. 6.

¹⁷ Peršen Mirko: *Ustaški logori*, Globus, Zagreb, 1990, стр. 18.

итд. Помоћу новца, веза и родбинства створене су котерије, које су успјеле врло често, да се наметну народу као непријепорни тумачи његових осјећаја и извршиоци његове воље...”¹⁸

На крају, у овом броју је објављен и текст Павелићеве „Законске одредбе о Жидовима”, од 18. априла 1941, која је у „Хрватском Народу” од 19. априла 1941. названа „првом законском одредбом о Жидовима”.¹⁹ У уводу ове одредбе пише: „Поглавник Државе Хрватске др. Анте Павелић прописао је... ову законску одредбу о сачувању хрватске народне имовине: 1. Сви правни послови између Жидова међусобно и између Жидова и трећих особа склопљени унутар два мјесеца прије проглашења Независне Државе Хрватске проглашују се ништавним...”²⁰

У „Хрватском Гласу” од 22. априла објављено је неколико интересантних чланака везаних за улогу РКЦ у животу хрватског народа, као и за актуелно деловање те цркве, који нису директно везани за Србе и Јевреје, али, ипак, заслужују коментар на овом месту.

У непотписаној колумни под насловом „Црква и хрватски народ” најпре се тврди да је хрватски народ примио многа добротинства од Римокатоличке цркве и да јој много дугује. Потом се каже:

„Хтјели бисмо упозорити на снагу, коју даје католицизам Хрватима данас, односно, коју нам је дао у посљедњим нашим борбама и потешкоћама. Из тога ће се онда лако видјети, колико нам је потребно да се дух тога католицизма што више продубљује у нашем народу... Католицизам по својим духовним начелима дјелује врло снажно на човјека појединца, и према томе и на читаве народне заједнице. Тајна је његове важности и његовог успјеха у томе, што он по својој бити захваћа ону точку људског бића, из које потјече сва људска дјела, духовна и физичка. **По својим начелима наине католицизам првотно краљује у царству људске душе и с тог стратешки најбоље одабраног мјеста господари цијелим људским бићем и управља га добрим стазама.**

¹⁸ „Hrvatski Glas”, br. 67/41, стр. 6.

¹⁹ „Hrvatski Narod”, br. 66/41, стр. 1.

²⁰ „Hrvatski Glas”, br. 67/41, стр. 9.

Баш зато, јер је **Црква по својим службеницима кроз толика стољећа проповиједала хрватском народу своја узвишена начела**, хрватски је народ био способан да поднесе тешку борбу кроз толика стољећа. Толико се пута већ рекло, да је **у срцу хрватског народа дубоко усађен осјећај праведности...** У борби за своја права Хрвати су морали бити устрајни, стрпљиви. Многе су генерације нестале с овог свијета, (али су) у дну своје душе имале усађено оно неразори-во начело, да **никакво злодјело на свијету не пролази без репарација**. Не мора то бити одмах. Но чврста вјера нам показује, да ће то једном бити...

Култура, коју је хрватски народ примио по католицизму учинила је, да су се Хрвати кроз стољећа приучавали, да ствари, особе и догађаје око себе суде с вишег једног становишта, а не по страстима и по самој вањштини... **То је постало у неку руку другом нашом нарави...** Ако с овог становишта проматрамо однос католичке Цркве према хрватском народу, видјет ћемо, да је **католицизам не само имао велику важност у нашој прошлости, него да ће та његова важност остати једнако велика и сада**, кад смо постигли слободу. Бојазан од озлоглашеног клерикализма посвема је без темеља. **Црква не тежи нипошто за оним, што су њени противници назвали клерикализмом**. Њена је задаћа исто што је била и задаћа њеног Оснивача: **служити другима**, да имаду што обилнији и што сретнији живот у сваком погледу.²¹

„Хрватски Глас” је у овом броју објавио и окружницу свог оснивача и ментора, надбискупа Степинца, од 19. априла 1941, под насловом **„Наставак рада на духовној обнови хрватског народа”**. Она гласи:

„Будући да смо морали прекинут рад на приправи за велики народни еухаристијски конгрес пригодом завршетка свете јубиларне године хрватског народа, то стављам свему клеру до знања слиједеће: // 1. Рад на духовној обнови има се наставити у пуном опсегу, гдјегод то прилике допуштају према досадањем програму. Гдјегод дакле прилике допуштају, ваља наставити пучким мисијама по свим жупама, гдје до сада нису одржане мисије. Исто тако ваља

²¹ „Hrvatski Glas”, br. 69/41, стр. 6.

наставити с духовним вјежбама за сталеже. Нема пак ниједног мјеста, гдје не би било могуће **наставити с најважнијом акцијом то јест с молитвеном акцијом за све оне велике циљеве Цркве и Државе Хрватске, које смо били изнијели у програму за нашу свету јубиларну годину.**²² // 2. Велике пучке мисије, које су се у исти мах имале држати у Загребу по свим жупама и самостанским црквама у мјесецу свибњу, одгађају се на мјесец листопад с истим програмом. // 3. Приправе за велики народни еухаристијски конгрес наставит ће се оним часом, чим то прилике допусте. Чврсто се надамо, да ће уз помоћ Божју тај конгрес надвисити сва наша досадања очекивања и бити достојан завршетак наше 1300-годишњице.²³

„Хрватски Глас” је у истом броју, у рубрици „Преглед штампе”, донео и текст под насловом „Против неслоге и раздора”. Пошто је то био пренос из листа чији је главни и одговорни уредник био један католички свештеник, цитирам његове најкарактеристичније делове:

„Хрватски Браник’ из Винковаца, коме је сада издавач Хрватски усташки стан Винковци, а главни и одговорни уредник влч. г. Ђуро Балоковић, доноси у чланку ’Ускрснуће Хрватске Државе’ и ово: // ’Ово је час, када се не ради о моментима и личним интересима него о светој и драгој Хрватској Домовини и њеној будућности за стољећа. И у том часу треба више него икада да будемо сложни, свијесни и дисциплинирани. То морамо ради себе и своје народне, а и личне среће и сигурности. // **Наш највећи непријатељ, великосрпска-југословенска аждаја, којој је већ сломљена кичма, још увијек показује знакове жилавог отпора који угрожава наше животе и нашу имовину.** Не дајмо, да нас у овим часовима уништи слабост, неслога и раздор. То морамо и ради наших моћних Савезника, који су нам дали и признали потпуно слободну и независну Државу само зато, јер су увјерени, да смо народ, који је способан за самосталну егзистенцију и који је кадар да изврши ону важну улогу коју му је Провидност намијенила у овом дијелу Европе. И зато нова

²² Надбискуп Степинац је у овој окружници свесно изменио садржај поменутог програма из 1940. Тада се у њему „Држава Хрватска” није уопште помињала.

²³ Исто, стр. 8.

хрватска државна власт пуним правом захтијева од свих Хрвата савршену дисциплину, рад, мир, – борбени, али мирни и сталожени дух, хладнокрвну одлучност у обрани својих највећих светиња. То ћемо и показати надаље, као... и до сада. **Хоћемо бити и остати достојни традиција славних предака наших: Хрвати, кршћани, људи, јунаци и борци за слободу своје Државе**’.”²⁴

У истом броју „Хрватског Гласа” објављен је и следећи оглас: „Мучитељи хрватских заробљеника у Одеси за вријеме Свјетског рата/**Траже се они који су силили хрватске заробљенике, да ступају у српске легије**”. Тај оглас гласи: „Загреб, 21. травња. Заповједништво хрватске копнене војске јавља: ’Бивши припадници аустроугарске војске, руски заробљеници нека пријаве све оне Хрвате и Србе који су их (у) Одеси и другдје силили, мучили, мрцварили и убијали ради ступања у разне југославенске и српске добровољачке чете и легије...’.”²⁵

Двадесет трећег априла 1941. „Хрватски Глас” је преко целе 11. странице донео чланак у коме се опет велича књижевник Миле Будак, доглавник и „први министар за богоштовље и наставу у Слободној и Независној Држави Хрватској”. На почетку тог чланка пише:

„Сва наша јавност била је задовољна, кад је пред неколико дана чула на радио постаји Загреб вијест о именовану прве хрватске државне владе. **У владу Слободне и Независне Државе Хрватске ушли су заиста прави људи, представници хрватске друштвене елите**, којих досадашње јавно дјеловање јамчи најбоље, да ће они и као министри бити на пуној висини своје тешке и одговорне задаће. // **Именовање књижевника Миле Будака за министра богоштовља и наставу посебно је поздрављено међу нашом културно-просвјетном јавношћу** па ћемо овдје укратко приказати Будак-ков књижевни лик, јер је Миле Будак првак савремене наше беле-тристике...”²⁶

²⁴ Исто, стр. 6.

²⁵ Исто, стр. 8.

²⁶ „Hrvatski Glas”, br. 69/41, стр. 11. (Овај број „Hrvatskog Glasa” требало би да буде 70/41, али је, изгледа, грешком означен са 69/41, као и број од претходног дана.)

Антисрпске, антијугословенске и антисемитске ставове „Хрватски Глас” је 24. априла 1941. објавио у колумни „Дух наше војске” и у неколико чланака пренетих из других хрватских листова.

Колумна „Дух наше војске” почиње следећом реченицом: „Постоје тисуће разлога, с којих се **сваки Хрват мора веселити, што смо се коначно након 23-годишње борбе ријешили несносне заједнице с народом, који ни по вјери, ни по култури, ни по писму, ни по прошлости, па чак ни по језику није био оно, што смо ми били и што смо још увијек ми Хрвати.**” Затим се каже: „Но за нас који смо кроз посљедњих пар година и по 5-6 пута морали навлачити на себе **српске 'шајкаче'** и бити свједоцима оног **некултурног бизантинског духа те војске**, неизмјерна је срећа већ у самој чињеници, да никад више не ћемо имати прилике оћутјети над собом и око себе **тај одвратни дух.** // Гледамо на улици или локалу побједоносног немачког војника и видимо у њему, уза све што је он војник од главе до пете, – човјека. // Он је остао човјек и господин и онда, кад је навучао на себе војничко одијело и војничке чизме. Он сам даје тај дојам, с њиме се тако и поступа. Уредан је, прописно обучен, косу носи као и сваки грађанин. // 'Југославенски' је војник напротив увијек био слика биједе...”²⁷

У рубрици „Преглед штампе”, „Хрватски Глас” је истог дана објавио чланак под насловом „Сада или никада”, којим је пренео делове уводника из „Хрватског Народа” од 23. априла под насловом „Народ достојан слободе”. Уводничар „Хрватског Народа” се на следећи начин хвалио петоклонашким „јунаштвом” хрватских „часника и момчади” у управо завршеном Шестоаприлском рату:

„Хрватски је народ наступио као човјек, без обзира, да ли је био присилно мобилизиран, или је остао у својим домовима, **не одазвавши се позиву српског генералштаба**, или није потпадао под војничку дужност, сваки је чинио своје. **Хрватски часници и момчад разоружавала је српске офицере и српске војничке јединице.** Водиле су се и кржаве борбе... Једна мисао прохујала је попут оркана цијелом Хрватском, чим је почела српска мобилизација:

²⁷ „Hrvatski Glas”, br. 70/41, стрп. 7.

Сада је куцнуо историјски час! Сада или никада! // Крик небројених хрватских генерација, које су вапиле за хрватском државном слободом и за тај циљ пролиле море крви, провејавао је овом лозинком цијелог **народа, који је кроз пуних двадесет и двије године био извргнут најтежим прогонима, крвавој балканској тиранији и нечувеној пљачки и израбљивању**. Још једном хрватски је народ у својем животу био на потпуној висини...²⁸

У истом прегледу „Хрватски Глас” је објавио и чланак „**Страшна недјела српских мајора**”, који почиње следећим речима:

„’Хрватски Лист’ јавља из Сикиреваца: // ’На Велики Петак пролазила је кроз наше село **српска војска**, која је бјежала од Ђакова према Босанском Шамцу. Изван села **ухватили су Срби** 60-годишњег сељака Ловру Дорића, те га стрпали у кола и повели са собом. На Савској обали у Славонском Шамцу ухватили су Срби другог сељака из нашег села, рибара Андрију Хорвата, те и њега свезали и стрпали у кола. Када је војска прешла Саву, тада су изван Босанског Шамца извадили из кола Дорића и Хорвата, те их скинули до гаћа и босе пред собом тјерали по камењу и трњу. Путем су их непрестано боцкали ножевима и тукли те искрвављене тјерали којих двадесет километара. Уз Дорића и Хорвата била су и два сељака из Велике Копанице, које су такођер Срби на пролазу кроз село ухватили. Један је био још младић док је други био старији радник из паромлина Штаделман. И они су такођер подносили грозне муке као и наши Сикиревчани. Код Модриче почела је главна **тортура и мучење на грозни и дивљачки начин**. Овдје су мучени и Мирко Винковић и др Павао Лоебл из Ђакова. // Преслушавање жртава прије мучења и уморства извршио је **неки српски мајор**, који је био наводно заповједник мјеста у Ђакову. Хорвату је успјело доказати да је сиромашни рибар док је Дорић исказао, да никада у животу није војску служио нити је за њу способан... Након преслушања свих шест мученика одредио је **крвожедни мајор**, да се уморе четири жртве, др Лебл и Винковић, те сељаци из Велике Копанице, а да се Дорић и Хорват пусте на слободу...’²⁹

²⁸ Исто.

²⁹ Исто.

Пошто је објављивање оваквих назовинформација и пре овог случаја већ постало манир свих усташких гласила тих првих априлских дана 1941, овде мора да се примети следеће. „Хрватски Глас” је, као што се види, ову информацију дословце пренео из осијечког „Хрватског Листа”, не постављајући питање њене истинитости, односно питање доказа за изнете оптужбе на рачун војске која је наводно починила наведене злочине. Пошто је та војска била суочена са честим случајевима дезертирања војника хрватске националности, као и са разним видовима шпијунског, саботерског и другог петоколонашког понашања проусташки настројених грађана, сасвим је било могуће да су разлози хапшења наведених људи били везани за случајеве такве природе. Јер, зашто би било која војска, која је пред налетом многоструко бројнијег и боље опремљеног непријатеља била принуђена да се повлачи према планинским деловима своје земље, хватала наводно недужне људе и вукла их са собом, зашто би их „преслушавала” и судила им. Такво нешто би је сасвим сигурно ометало у брзом повлачењу и повећавало ризик од падања у брзо заробљеништво. Уз евидентну једностраност и необјективност ове „информације”, уочљив је манир и „Хрватског Листа” и „Хрватског Гласа” да се југословенска војска упорно назива српском, иако се зна да је, и поред издајства многих Хрвата, у тој војсци, до краја Шестоаприлског рата, сем Срба, било и Словенаца, Јевреја, Словака и припадника других југословенских народа.

У истом прегледу „Хрватски Глас” је објавио и чланак под насловом „Жидовско питање у Држави Хрватској”, који је „Хрватски Народ” објавио 22. априла 1941, поводом вести под насловом „Жидовима забрањен полазак кавана, рестаурација и гостионица”. У том чланку се каже следеће:

„Хрватски Народ’ пропраћује наредбу Министарства унутрашњих послова овим чланком: // **’У Држави Хрватској ваља ријешити и жидовско питање.** О томе воде рачуна они који о томе одлучују, па је већ о томе изишло неколико одредби. Тако су проглашени ништетним сви новчани послови, склопљени између Жидова међусобно, те Жидова и оних, који нису Жидови. То су послови код којих вриједност прелази 100.000 динара, а склопљени су унатраг 2

мјесеца. Осим тога је одређено, да жидовска подuzeћа морају добити повјереника. Коначно је издана одредба Министарства унутрашњих послова, коју смо објелоданили јучер. Том се одредбом Жидовима забрањује полагање јавних локала и то гостионица, ресторација и кавана.

Сврха свих тих одредаба је та, да се Жидовима једном за увијек у Држави Хрватској онемогући свако мијешање у јавне послове. Жидовима ваља онемогућити, да раде на уштрб интересима хрватског народа, као што је то до сада био увијек случај. **Ваља стајати на начелу, да се Жидови не смију нигдје мијешати с Хрватима,** па је то и био разлог, да се изда одредба о забрани полагања локала свим Жидовима. // **Разумије се да те мјере не ће остати осамљене, да ће се постепено провести и друге са сврхом, да се жидовско питање уреди онако, како је то већ прије учињено у осовинским државама.** // Почам од јучер у свим загребачким локалима није примјећен нити један Жидов, а неки гостионичари и власници кавана већ су извијесили натписе, да је забрањен Жидовима улаз у локале. Први је такав натпис примјећен у кавани „Еспланаде” још прије него што је горе споменута одредба ступила на снагу.³⁰

И последњег дана обухваћеног овом анализом, 25. априла 1941, „Хрватски Глас” је објавио неколико текстова усмерених против Срба и Јевреја. Већ у великом извештају о говору који је Павелић одржао претходног дана хрватским студентима, он је објавио и следеће његове делове:

„Браћо свеучилиштарци и сестре свеучилиштарке! Данас је 12 година, откако сам започео борбу извана, јер сам знао да нема велике могућности борбе **овдје, гдје је господарила бесрамна српска чизма...** И видите браћо и пријатељи: данас нисмо ми луђаци, нисмо фантасти, него су луђаци и фантасти сви они који су се заносили и приклањали **једној нездравој и неприродној творевини, која је била створена од версајских диктатора, а која је зато била ту, да уништи хрватски народ...** Браћо! Ви знате ријеч ’освета’. **Ми се никоме не ћемо светити, али не ћемо ни допустити да и**

³⁰ Исто.

даље у нашем народу живи отров и коров. Не ћемо допустити да и даље загушује хрватски народ и његов живот. Не ћемо допустити, да икога буде у Хрватској Држави, који би радио против интереса хрватског народа... Хрватски се народ латио тога, да уклони са своје земље своје вањске непријатеље. Уклонит ће и унутрашње непријатеље... **Дошао је час, када хрватски народ преузима у своје руке сву власт. Он ће свим средствима уклонити све оно што је ову земљу и овај народ притискало и давило.**³¹ Пошто је претходних дана сва усташка штампа писала о Србима и Јеврејима, као највећим унутрашњим непријатељима хрватског народа и НДХ, ово је била отворена најавна њиховог истребљења. И то са највишег званичног места у НДХ. Све хрватске новине су је донеле, па, наравно, и „Хрватски Глас”. Већ тада је свима који су ишта знали о политици и о усташама било јасно да је дат одлучујући сигнал за почетак геноцида над Србима и Јеврејима. Онај трећи, над Ромима, уследиће нешто касније.

У непотписаној колумни од 25. априла 1941, под насловом „Остварена је стољетна воља хрватског народа”, писало је, између осталог:

„Свијест о властитој држави постојала је у хрватском народу непрекинуто кроз стољећа... **Држава Хрватска... била је онај стољетни идеал, за којим је хрватски народ тежио, за који се борио** и за који је дао најбоље синове најелитнијих својих генерација. Уз свијест о властитој држави, хрватски је народ нужно био свијестан и својих права, која су редовито била гажена од туђинаца. Та права нису постојала само на папиру, него је њима народ био прожет у свој дубини своје душе. У тешким народним часовима била су она уз друго редовито најјачи ослонац народног отпора... Непосредно иза рата гласајући за Хрватску републику **хрватски народ је изричито одбио, да живи у заједничкој држави са Србима.** Та заједница која му је силом наметнута, никада није била санкционирана вољом хрватског народа...³²

³¹ „Hrvatski Glas”, br. 71/41, стр. 1.

³² Исто, стр. 7.

У даљњој својој **борби против Срба и београдске тираније** он је био компактан и у свим манифестацијама своје воље дао знати цијелом свијету, да не жели никакве заједнице са Србима. Читава опорба хрватска против Срба и Београда у ствари је наглашавање хрватске државности и воље цијелог хрватског народа, да живи у властитој држави..." Чланак се завршава констатацијом: „Вођа Великог Њемачког Рајха издашно је подупро борбу Поглавника дра Анте Павелића и цијелог хрватског народа те им омогућио, да се оствари оно, за чим су тежиле генерације хрватског народа. Према томе успоставом Независне Државе Хрватске остварена је стољетна воља хрватског народа.”

„Хрватски Глас” је у овом броју објавио и следећу вест из Бање Луке: „Усташки стожер за Бања Луку издао је наредбу, да се **морају сви натписи на ћирилици измијенити латиницом**. Прекршитељи ће се казнити глобом од 500 до 5.000 динара или од 15-30 дана затвора.” У вези са овом вешћу треба подсетити на податак да је **25. априла 1941. Павелић донео законску одредбу о забрани ћирилице у НДХ, која је означила почетак духовног геноцида над Србима**.

Овај преглед текстова у „Хрватском Гласу” о Србима и Јеврејима у НДХ и о хрватско-српским и хрватско-јеврејским односима завршавам текстом „Чишћење у великим линијама”, који је „Хрватски Глас”, опет, пренео из водећег усташког листа „Хрватски Народ”. У њему се, између осталог, каже:

„Теже је хрватски народ одолијевао другим категоријама својих заклетих непријатеља, којима се готово није могао супротставити, јер није могао водити борбе на свим линијама. **Водећи борбу против Југославије, против великосрпске тираније, није могао посветити довољно пажње својим унутарњим непријатељима од којих су свакако били најважнији Жидовство и капиталистички систем** (подржаван углавном од Жидова) **те слободно зидарство**, које је ослањајући се на ову међународну свјетску организацију и на жидовски велекапитал, попут паука распело своје мреже кроз сав политички, културни и господарски живот Хрватске и хрватског народа. // Слободно се зидарство да би лакше проводило своје

ниске и мрачне циљеве, по природи ствари удружило с оним непријатељем хрватског народа, који му је нијекао и његово национално и државно право и повијесно подручје. **Жидови и слободни зидари радили су руку о руку са сличним елементима у Београду и Србији, служећи тиме великосрпској мисли.**

Хрватски је народ успоставио свој народни суверенитет и своју државу. На свим подручјима има своју државну власт... Та се власт сада организира на цијелом државном подручју. Овај велики посао бит ће доскора довршен... **Чишћење је у пуном току у великим линијама.** Жидовству се одузима неприродни положај. Са свих позиција се уклањају Жидови. То исто чини се и гледе слободних зидара. Sprema се цијели низ одговарајућих законских одредаба. Хрватска државна влада под водством суверена Хрватске Државе, Поглавника др Анте Павелића... приступила је искорјењивању ових зала. Не само да је већ **уклонила сваки политички утјецај Жидова и слободних зидара у политичкој и културној сфери, у јавним установама, новинству и књижевности, него се и њихова позиција полипа у хрватском господарском животу руши брзином, коју траже највиши народни интереси.** Баш на овом подручју хрватски је народ био највише израбљиван од Жидова и жидовског капитала.

У provedби национализације хрватске привреде неће бити никаквог застоја. Без сваке сентименталности, јер **сентименталности нема и не може бити, кад се ради о праву, срећи и будућности, и о господарској слободи хрватског народа** – проводи се и провест ће се до краја ово неминовно чишћење. Провест ће се то хитније, јер без њега није могућа нормализација и промицање хрватског господарског живота, поготову не у револуционарном раздобљу које проживљујемо. **Јер се сада стварају темељи нове, праве Хрватске, у којој Хрват мора бити слободан и сретан, у којој ће Хрват уживати плодове свога рада и стварања. Жидовско-слободно зидарској ери у хрватској повијести одзвонило је...**³³

Тако је, дакле, писао једини католички дневник у НДХ у првим данима постојања те усташке државе. Иако је пре стварања НДХ

³³ Исто, стр. 7.

то био релативно умерен десничарски и клеронационалистички дневник, после 17. априла 1941, када је наставио са радом у НДХ, он се претворио у крајње екстремно гласило које се врло мало разликовало од званичних усташких гласила. Када је посреди третирање међунационалних и међурасних односа, то гласило је почело да објављује искључиво негативне и увредљиве вести и коментаре о Србима и Јеврејима, оптужујући их, сасвим неосновано, као, малтене, вековне непријатеље хрватског народа. Само од 17. до 25. априла „Хрватски Глас” је објавио преко тридесет вести и коментара у којима се о Србима и Јеврејима говорило само негативно, у којима су они били вређани и оптуживани за многобројна зла која су се дешавала Хрватима и пре стварања Краљевине Југославије, а нарочито за време њеног постојања. Из онога што је овде поменуто види се да су се на страницама овог загребачког католичког дневника могле прочитати следеће дисквалификације и оптужбе на рачун Срба, Србије и Београда: „српски окупатори”, „разбојници”, „злочинци”, „злостављачи”, „највећи тлачитељи и израбљивачи хрватског народа”, „пљачкаши”, „насељеници-туђинци”; „српска тиранија”, „великосрпска тиранија”, „крвава балканска тиранија”, „великосрпско-југославенска аждаја”, „бесрамна српска чизма”, „српска солдатеска”, „одвратни бизантинизам ’југославенске’ војске”, „руља српских морнара”, „сулудо комитско-четничко махнитање”, „београдски зликовци”, „терористички режим Београда”, „примитивна Србија” итд.

Већина горе поменутих дисквалификација садржавала је у себи одговарајуће, потпуно неосноване, оптужбе против Срба, које су се могле формулисати на следеће начине: да су за време Турака заповедали и присвајали напуштену хрватску земљу, да су злоупотребили хрватско гостопримство, да су преварили Хрвате 1918, да су их окупирали, тлачили, злостављали и мучили двадесет и две године, да су их тиранисали, терорисали и држали под јармом, односно под својом чизмом, да су их систематски израбљивали, пљачкали и осиромашивали, да су спречавали развој њихове културе, да је српска солдатеска вршила злочине над невиним Хрватима итд. Будући да су Срби због свега тога били проглашени за највеће непријатеље хр-

ватског народа и НДХ, шеф те државе је већ у првим данима њеног постојања отворено најавио да ће они бити уклоњени са хрватске земље, заједно са свим другим унутрашњим непријатељима, односно са свим оним „што је ову земљу и овај народ притискало и давило”. Са страница овог католичког листа је јавно ширена нетрпељивост и мржња према Србима, а објављена је била и јавна претња да ће бити уклоњени са хрватске земље. Била је то очигледна психолошко-пропагандна припрема геноцида над Србима.

Слично је „Хрватски Глас” писао и о Јеврејима. Иако је на њихов рачун објавио много краћи списак дисквалификација и увреда, и они су, сасвим неосновано, оптуживани за разноразна непочинства према Хрватима: да су били носиоци „моралне и материјалне експлоатације хрватског народа”, да су нагомилавали животне намирнице и шпекулисали са њима, да су „пили крв хрватског народа кроз сламку”, да су стварали „котерије”, да су се мешали у хрватски јавни, културни и „господарски” живот, да су поступали перфидно и да су сарађивали са Србима, односно са „великосрпским Београдом”. Због тога је и на њихов рачун била изречена претња да их треба „очистити”, тј. уклонити их из НДХ, што је „Хрватски Глас” такође објавио на својим страницама. И ово је била најаву геноцида над њима, односно најаву Холокауста.³⁴

Права експлозија нетрпељивости и мржње на страницама „Хрватског Гласа” после 17. априла 1941. нужно покреће многа питања. Најважније је следеће: како је то смело да се догоди на страницама једног католичког дневника? Ако, наиме, распиривање и најгоре мржње није било чудно на страницама „Хрватског Народа” и других усташких гласила, оно је морало да буде чудно за гласило једне хришћанске цркве. Иако се као атеиста не сматрам довољно квалификованим да сасвим мериторно оцењујем писање било ког верског гласила, ипак ми се чини да је „Хрватски Глас”, као и друга католичка штампа, требало да буде имун на ову очигледну пропаганду нетрпељивости и мржње међу људима и народима. И не само да буде имун. Ако ја исправно схватам суштину јеванђелизације,

³⁴ Детаљније о Холокаусту в. у књизи Ive Goldsteina: *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001.

хришћанска гласила би, уз стално и систематско проповедање љубави и трпељивости, морала да критикују и жигошу све оно што се томе противи. На страницама „Хрватског Гласа” ни у првих петнаестак дана постојања НДХ, као ни после тога, није, међутим, било ни трага од иоле објективног и критичког писања о овој изузетно осетљивој теми. Уместо да новинари овог верског листа дигну глас против сваке и свачије пропаганде мржње и нетрпељивости, они су се и сами укључили у ту пропаганду, заборављајући на основна јеванђељска начела и поруке.

Таквим својим деловањем, „Хрватски Глас” је за историју оставио неоспорно сведочанство о свом клеронационалистичком шовинизму, расизму и проушаштву. Уз то, он је, такође успут, оставио и значајна сведочанства о учешћу једног дела свештенства и монаштва (односно, редовништва) РКЦ у развоју усташког покрета у КЈ, у разоружавању југословенске војске у Шестоаприлском рату, у успостављању усташке власти у појединим деловима Хрватске и у отвореном распиривању мржње према Србима. То је, међутим, засебна тема која излази изван оквира овог рада.

Уз несумњиву одговорност редакције „Хрватског Гласа” за праву ерупцију мржње на његовим страницама, поставља се, неизбежно, и питање одговорности оних који су били изнад те редакције и њених новинара. Пошто је надбискуп Степинац био један од покретача овог дневника, пошто се бринуо за његове просторије, материјално издржавање и уреднички кадар, ја сам већ раније уврстио „Хрватски Глас” у категорију тзв. Степинчеве штампе.³⁵ Због тога се поставља и питање његове одговорности за ово нехришћанско и нељудско ширење мржње и нетрпељивости према Србима и Јеврејима на страницама „Хрватског Гласа”, као и на страницама других загребачких католичких гласила у време постојања НДХ. А то питање постаје посебно актуелно баш у ово време, када се толико много говори о великој вероватноћи његовог проглашавања за свеца РКЦ. Ако је тачно да је њему била огавна свака неправда (како је једном сам изјавио), како је могао да допусти да се у штампи његове

³⁵ В. моју књигу *Степинац и холокауст у НДХ*, стр. 5–6 и 54–56.

надбискупије и у званичној усташкој штампи чине тако велике и очигледне неправде Србима и Јеврејима, а да он на то уопште не реагује. Подсећам, овде, на чињеницу да он није био само загребачки надбискуп, него и хрватски метрополита и председник Бискупске конференције НДХ (нека врста примаса РКЦ у тој држави).

У вези са питањем одговорности РКЦ за распиривање мржње и за пропагандну припрему геноцида над Србима и Јеврејима, треба се вратити још једном на колумну „Хрватског Гласа“ под насловом „Црква и хрватски народ“, од 22. априла 1941. Било је то прво разматрање односа РКЦ и хрватског народа у „Хрватском Гласу“ после проглашења НДХ. Будући да је то био католички дневник, није било чудно што је баш он покренуо то питање и што је имао аутора квалификованог да га разматра. Али, ако је тачно оно што он децидирано тврди, тј. да је **РКЦ уградила осећај праведности у хрватски народ и да га је оспособила да „ствари, особе и догађаје око себе“ суди „с вишег једног становишта, а не по страстима и по самој вањштини“**, то, онда, повлачи за собом још неколико значајних питања. Како је, рецимо, могло да се деси да званични представници тог народа и његове цркве покажу драстичан недостатак тог осећаја према народима који су вековима живели заједно са Хрватима, пре свега према Србима и Јеврејима? Како су тај осећај и наведена способност хрватског народа могли да им дозволе да олако вређају припаднике других народа, да их неосновано и неаргументовано оптужују за све и свашта и да им јавно прете истребљењем? И како такво понашање, не само званичних власти и њиховог пропагандног апарата, него и уредништва и новинара једног католичког гласила, није натерало аутора овог чланка да стави прст на чело и да постави питање колико се то слаже са основним начелима саме те цркве и хришћанства уопште? Шта се десило са тим „осећајем праведности“ и са горе поменутом способношћу хрватског народа после 10. априла 1941? Зар је „Хрватски Глас“ оваквим писањем стварао „тријезне и солидне грађане“ и „добре католике“, и зар је на овај начин доприносио „правој грађанској толеранцији“, како је Степинац говорио још 1934? На крају, зар су то били резултати велике духовне обнове Хрвата у току њихове

јубиларне године (јуни 1940 – јуни 1941), о којој је, такође, много говорио и писао надбискуп Степинац?

На та питања Степинчева црква никада до сада није дала задовољавајући одговор. Може ли она бар данас, на почетку 21. века, да то уради?

Литература:

- Alexander Stella: *Trostruki mit – život zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca*, Zagreb, 1990.
- Batelj Juraj: *Blaženi Alojzije Stepinac – Svjedok Evandjelja ljubavi*, 1–3, Zagreb, 2010.
- Benigar Aleksa: *Alojzije Stepinac – hrvatski kardinal*, Rim, 1974.
- Димић Љубодраг, Жутић Никола: *Алојзије Стјејинац – држава, црква, надбискуп (1934–1941)*, Београд, 2017.
- Goldstein Ivo: *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001.
- Плић Предраг: *Stepinac i holokaust u NDH*, Beograd, 2018.
- Macut Petar: „Antisemitska propaganda u hrvatskome katoličkom tisku tijekom 1941. godine”, Veb-portal *historiografija.hr*: Peti kongres hrvatskih povjesničara, Zadar, 5.–8. X. 2016.
- Macut Petar: „Katolički tisak o uspostavi Nezavisne Države Hrvatske 10. travnja 1941. godine”, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, br. 1/15.
- Peršen Mirko: *Ustaški logori*, Zagreb, 1990.

Предраг Илић (1949), професор је међународног јавног права и националне безбедности у пензији. Дипломирао је на Факултету политичких наука у Београду (1971), а докторирао на Правном факултету Универзитета у Београду (1995), са темом из југословенско-ватиканских односа. Предавао је на Криминалистичко-полицијској академији у Београду и на Интернационалном универзитету у Новом Пазару и Универзитету „Синергија” у Бијељини.

Предраг Илич

ЗАГРЕБСКАЈА КАТОЛИЧЕСКАЈА ПЕЧАТЪ О СЕРБАХ И ЕВРЕЈАХ В НЕЗАВИСИМОМ ГОСУДАРСТВЕ ХОРВАТИИ

КРАТКАЈА АНОТАЦИЈА: *В работе представлен анализ публикаций католической газеты „Хрватски Глас” («Хорватский голос») о сербах и евреях в первые 15 дней существования НДХ. Анализ показал, что „Хрватски Глас” только за первые десять дней своего существования опубликовал около 30 текстов, в которых говорилось о сербах и евреях крайне односторонне, тенденциозно и исключительно негативно. Вместо того, чтобы критиковать и клеймить подобные явления в светской печати, единственная католическая газета в НДХ и сама публиковала сообщения, статьи и комментарии, разжигающие нетерпимость и ненависть к сербам и евреям, присоединяясь к пропаганде и подготовке геноцида над ними. В работе поднимается и вопрос ответственности католических журналистов и загребского архиепископа Алоизия Степинаца за такие материалы в „Хорватском Гласе”.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Римокатолическая церковь, католическая пресса, сербы, евреи, нетерпимость, ненависть.*

Предраг Илич (1949), профессор международного общественного права и национальной безопасности (на пенсии). Закончил факультет политических наук в Белграде (1971), защитил докторскую степень на Юридическом факультете белградского университета (1995) по теме югославо-ватиканских отношений. Преподавал в Криминалистическо-полицейской академии Белграда и Интернациональном университете в Новом Пазаре, в университете «Синергия» в Биелине.

Predrag Ilic

**ZAGREB CATHOLIC PRESS ON SERBS AND JEWS
IN THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA**

SUMMARY: *The paper analyzes the writing of the Zagreb Catholic daily paper “Hrvatski Glas” about Serbs and Jews in the first 15 days of the existence of the Independent State of Croatia. The analysis showed that “Hrvatski Glas” published over 30 texts in just ten days of its publication, in which Serbs and Jews were spoken of extremely one-sidedly, tendentiously and exclusively negatively. Instead of criticizing and branding such phenomena in the secular press, the only Catholic daily paper in the Independent State of Croatia itself published news, articles and comments in which it spread intolerance and hatred towards Serbs and Jews, thus joining the propaganda preparations for genocide against them. The paper also triggers the issue of the responsibility of Catholic journalists and the Archbishop of Zagreb, Alojzije Stepinac, for such writings in “Hrvatski Glas”.*

KEY WORDS: *Roman Catholic Church, Catholic press, Serbs, Jews, intolerance, hatred.*

Predrag Ilic (1949) is a retired professor of international public law and national security. He graduated from the Faculty of Political Sciences in Belgrade (1971), and completed doctoral studies from the Faculty of Law at the University of Belgrade (1995), with a thesis dealing with Yugoslav-Vatican relations. He was a lecturer at the Academy of Criminalistics and Police Studies in Belgrade and at the International University of Novi Pazar and the University “Sinergija” in Bijeljina.

Доц. др. сц. Филип Шкиљан
Доцент Свеучилишта у Загребу
Знанствени савјетник Института за миграције и народности

СТРАДАЊА СТАНОВНИШТВА КОТАРА ДВОР НА УНИ У ДРУГОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ

САЖЕТАК: Аутор у тексту доноси податке о страдању становништва на подручју некадашње котара Двор. У тексту доноси, на темељу објављене грађе, архивских извора и лијера-туре, податке о околностима страдавања становништва на томе подручју. Тијekom чешири године рата на подручју котара Двор на Уни, према исцртавањима Буре Осјојића и Андрије Ђермановића, страдао је 2.196 цивила. Од тога је било убијено у својим мјестима 1.430, убијено у логорима 586 (ионајвише у логору Јасеновац), а 180 их је умрло од тифуса, смрзавања, глади и посљедица збијеа у IV. непријатељској офанзиви. Највећи број жртва је из Шећештина (174), Горичке (117), Роуља (105), Куљана (84) и Осјојића (82). Према исцртавањима Сјомен-подручја Јасеновац с подручја котара Двор на Уни убијена је у логорима Јасеновац и Стара Градишка тијekom чешири године рата 651 особа, од тога 644 Срба, пет Хрвати, један Жигов и један неизнајтој подријетла. У народноослободилачкој борби још је страдао 1.441 борац-партизан (од тога 1.426 Срба). Након Другој свјетској рату број становника котара Двор на Уни био је са 26.579 (1931. г.) на 22.014 (1948. г.), а тренд опадања броја становника настао се све до данашњих дана.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Двор, Банија, Срби, Хрвати, Други свјетски рат, жртве.

Подручје некадашњег котара Двор на Уни географски одговара подручју данашње опћине Двор. Ради се о простору који је земљописно одијељен од остатка Баније планинским ланцем Зринске горе (616 метара н. в., Чавић брдо) и који је етнички мање шаролик од остатка споменуте регије. Наиме, на подручју котара Двор на Уни српско православно становништво чинило је апсолутну већину становника и прије Другог свјетског рата и након њега. Хрватско католичко становништво било је углавном настањено уз обалу ријеке Уне те у селима Гвозданско и Зрин. Према попису из 1931. године у срезу Двор на Уни било је укупно 26.579 становника, од тога 24.453 православних и 1.696 католика те 430 осталих.

Почетак рата и усјосјава НДХ

У вријеме припрема за Априлски рат, присјећа се Адам Дупало из Рујеваца, сељаци котара Двор на Уни добили су наређење да предају своје коње. Сељаци су сами своје коње морали одвести у Госпић, па је тако из засеока Дупала одведено шест коња. Дупало се присјећа како је у Карловцу, на путу према Госпићу, први пут у животу видио много војске, а на повратку из Госпића у Сиску је видио уништене шине и вагоне од њемачког бомбардирања.¹ Успостава Независне Државе Хрватске снажно је одјекнула међу православним становништвом. У вријеме тзв. Априлског рата, 7. и 8. травња 1941. године њемачке су снаге бомбардирале Босански Нови, што је увелике појачало психозу на дворском подручју.² „Тих дана често су се сељаци сакупљали увече код школе да би бар нешто чули, али узалуд јер учитељев батеријски радио је био ионако слаб, а сада се ништа није могло разумјети на таласима Радио Београда.”³ „У том злокобном затишју су се људи, иако необавијештени, увече

¹ Исказ аутору 1. просинца 2009. Адам Дупало, р. 1923. г., Рујевац.

² Ljuban Đurić, „Kotar Dvor na Uni u oružanom ustanku 1941. godine” у: *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941*, Sisak 1974, стр. 237.

³ Ljuban Đurić, „Tako pamtim 1941” у: *Svjetlo Banije, Banija u narodnooslobodilačkoj borbi – zapisi i sjećanja*, Zagreb 1972, стр. 20.

скупљали на разговор. Произвољно би повлачили линије фронта на 'карти' нацртаној у прашини под ногама. Те линије биле су измишљене, али ипак утјешне."⁴ У опћем повлачењу и расулу југославенске краљевске војске, кроз Поуње се, 11. травња, повлачио штаб армијске области с командантом генералом Петром Недељковићем. Недељковић је у Босанском Новом предао команду над подручјем ријеке Уне од Бихаћа до Јасеновца мајору Петру Р. Куштруновићу, који је прије њемачког заузимања Поуња издао наређење за паљење 2,5 милијуна литара бензина у војном складишту Волиња, рушење жељезничког моста у Волињи, рушење мостова преко Уне и Сане и жељезничког тунела Видорија код Босанског Новог.⁵ Ђурић свједочи како су двојица југославенских војника 11. травња побјегли из војске натраг у своје село и како су ондје изјављивали да је рат за њих готов.⁶ Дупало се сјећа како су 12/13. травња прометницом Глина–Двор прошли Нијемци. Према његову исказу у Гвозданском их је локално хрватско становништво дочекивало с одушевљењем и махало заставицама. Тих дана нитко од сељака није радио. Углавном су очекивали долазак нове власти. У самом мјесту Двор, одмах након успоставе усташке власти, налазила се 6. усташка бојна, која се састојала од 16, 24. и 31. усташке сатније, затим оружничка постаја и мањи број домаћих усташа. Дијелови ове бојне повремено су се налазили и у сусједном Босанском Новом. У Зрину је био вод из 16. усташке сатније, жандармеријска станица и 150 домаћих усташа. У Гвозданском је био вод 16. усташке сатније и 25 усташа из овог села, у Доњем Жировцу постојала је оружничка постаја са 22 оружника из Цазинске Крајине, у Бешлинцу је био смјештен вод 16. усташке сатније који је осигуравао талионицу жељеза, а у Јаворњу посада јачине од осам до десет усташа. Једино на подручју опћине Жировац није било усташа, те су за дуже вријеме сву власт предста-

⁴ Lj. Ђурић, „Тako памтим 1941” у: *Svjetlo Banije, Banija u narodnooslobodilačkoj borbi – zapisi i sjećanja*, Zagreb 1972, стр. 20.

⁵ Lj. Ђурић, „Kotar Dvor na Uni u oružanom ustanku 1941. godine” у: *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941*, Sisak 1974, стр. 238.

⁶ Lj. Ђурић, „Тako памтим 1941” у: *Svjetlo Banije, Banija u narodnooslobodilačkoj borbi – zapisi i sjećanja*, Zagreb 1972, стр. 23.

вљали оружници.⁷ У селима уз лијеву обалу ријеке Уне која су била насељена католицима усташе су подијелили наоружање локалном становништву.⁸

Законодавни оквир

Већ седам дана након успоставе НДХ донесени су прописи који су озаконили терор и одредили државне институције које ће терор проводити. Тако је већ 17. травња 1941. г. донесена Законска одредба за одбрану народа и државе⁹. Њоме се утврдило да сватко „тко на било који начин повриједи или је повриједио част и животне интересе хрватског народа или било на који начин угрози опстанак НДХ или државне власти, па макар дјело остало само у покушају, чини се кривцем злочинства велеиздаје”, а таквога „има стићи казна смрти”. Дана 25. травња 1941. године Павелић је издао Законску одредбу о забрани ћирилице.¹⁰ У Народним новинама од 30. травња 1941. г., дакле само двадесет дана након успоставе НДХ, донесена је Законска одредба о расној припадности, Законска одредба о заштити аријске крви и части хрватског народа и Законска одредба о држављанству¹¹. Све три законске одредбе биле су директно уперене против Рома и Жидова. Законском одредбом о расној припадности

⁷ Lj. Đurić, „Tako pamtim 1941” у: *Svjetlo Banije, Banija u narodnooslobodilačkoj borbi – zapisi i sjećanja*, Zagreb 1972, стр. 23.

⁸ Према подацима из елабората који су начиниле југославенске власти након Другог свјетског рата на подручју котара Двор прије Другог свјетског рата било је осам чланова усташа (два у Козиброду, три у Дивуши и три у Двору). (HDA, RSUP SRH SDS, kutija 29, Rekonstrukcija ustaškog pokreta i aparata na području Siska, Dvora na Uni, u Glini, Kostajnici i Sunji, elaborat, 3.)

⁹ Види више о законској одредби за одбрану народа и државе у: *Zakoni NDH*, I, Zagreb 1941, стр. 15; *Hrvatski narod*, 18. травња 1941; Ivo Goldstein – Slavko Goldstein, *н. г.*, Zagreb 2001, стр. 117.

¹⁰ *Narodne novine*, 25. травња 1941.

¹¹ О законској одредби о држављанству види више у: *Narodne novine*, 30. травња 1941; *Zbornik zakona i naredaba NDH*, 1941, стр. 42; *Zakoni NDH*, Zagreb 1941, I, стр. 109–112; I. Goldstein – S. Goldstein, *н. г.*, Zagreb 2001, стр. 119–121.

точно је дефинирано тко је „аријевац”, а тко то није. Врло брзо након тога, 3. свибња 1941, Павелић је донио Законску одредбу о пријелазу с једне вјере на другу. Почетком липња донесена је одредба о укидању свих „српско-конфесионалних пучких школа и забавишта”, а средином српња издана је наредба о укидању назива „српско-православна вјера” с образложењем да није више у складу с новим државним уређењем, па се одређује да се у будуће употребљава назив „грчко-источна вјера”. Уз то, услиједиле су и промјене имена појединих мјеста, забрана слободног кретања Србима и Жидовима, а потом означавање, отпуштања с посла, одузимање имовине и прва хапшења.

Усташке власти нису имале прецизан план што учинити с готово два милијуна Срба у НДХ. Значајан број усташких дужносника тврдио је како би „српско питање” требало ријешити по начелу „трећину побити, трећину иселити, трећину покрстити”. На примјеру котара Двор можемо пратити у свим његовим елементима усташки терор над Србима од 1941. до 1945. године.

Почетак њерора – њрви злочини

Први злочини на подручју котара Двор започели су већ 13. травња 1941. године, када су припадници Хрватске сељачке заштите на смрт претукли у селу Гвозданско Милу Славуља Шпирова и Пају Берића.¹² На челу котара Двор налазио се Антун Ђурић, жупник из села Дивуше. Ђурић је 14. травња кренуо из Дивуше у Загреб те се вратио 16. травња. У својем дневнику сам пише: „14. травња 1941. отишао сам колима из Дивуше у Костајницу и даље влаком у Загреб ради тражења упута и осталог око преуређења и преузимања свих власти за читав котар Двор. Тамо сам добио писмени декрет којим сам именован усташким повјереником за котар Двор¹³. Из Загреба

¹² Adam Dupalo, „Критички осврт на неке извјештаје и сјећања о догађајима у дворском котару 1941. – 1945. године” у: *Грађа за НОР котара Двор на Уни*, с. а., 33.

¹³ Најприје је именован за усташког повјереника, а касније за логорника котара Двор на Уни.

сам се вратио у сриједу дне 16. травња. Одмах увечер сам се састао с првацима свих села, и споразумјели се у сваком погледу и о свему.”¹⁴ Већ сљедећег дана Ђурић је отишао у Двор и ондје извршио присегу вјерности НДХ осамдесет „разних чиновника и службеника”¹⁵. У Ђурићевом дневнику стоји како је 28. травња отишао у Двор и ондје дочекао осамнаест усташа из Хрватске Костајнице, који су извршили прва хапшења. „Још исти дан су ухапсили једног на расположење стављеног жандара, Србина, који им се противио, а затим једног финанца, па онда бившег поштарара, тада пензионираниог Младена Дурмана, те још већи број виђенијих Срба.”¹⁶ Као трећи био је ухапшен Драган Косиер, опћ. биљежник из Дивуше и допраћен у Двор.”¹⁷ Према ријечима Антуна Ђурића, исте су ноћи „непознати људи напали стражу хрватских усташа код школе”¹⁸, али

¹⁴ J. Horvat, Z. Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb 1946, стр. 130.

¹⁵ Милан Зеџ, локални парох, тврди да је након тога Ђурић отпустио већину споменутих службеника (Ђ. Ostojić, А. Đermanović, „Na stratištima” у: *Dvor na Uni, od prijeslavenskog doba do naših dana*, Dvor na Uni 1991, стр. 366). Замјеник Ђурићев био је Никола Стипић. Нови начелници опћина у котару Двор били су: у опћини Двор Ибро Мутавџија, у опћини Дивуша Мирко Дунгер, у опћини Зрин Матија Фекетић, у опћини Јаворањ Иво Бабић из Зрина, у опћини Рујевац Мирко Брклјачић, а у опћини Жировац Мартин Гребаревић из Гвозданског. Начелник котара био је Коловрат (Lj. Đurić, „Kotar Dvor na Uni u oružanom ustanku 1941. godine” у: *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941*, Сисак 1974, стр. 238–239). Именовања усташких функционера у котару Двор на Уни објављена су у *Novom listu*, број 99, од 6. коловоза 1941, стр. 5.

¹⁶ Један дио првих ухапшеника били су припадници четничког удружења (Васо Мркобрада и Младен Дурман били су етаблирани четници у дворском котару). (Види о четничким удружењима на подручју котара Двор у: Ljuban Đurić, *Dvor na Uni i okolina u prošlosti do 1941. godine*, шапирограф, необјављено (оригинал у Архиву Срба у Хрватској).)

¹⁷ J. Horvat, Z. Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb 1946, стр. 130.

¹⁸ Према исказу свједока Ђуре Орловића из Двора Земаљској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, усташе су сами инсценирали напад на стражу зато да би могли ликвидирати ухапшене. (HDA, ZKRZ-Zh, кутија 483, 38232/46.) Такав је исказ дао и парох из Двора Милан Зеџ у извјештају Горњокарловачкој епархији. (Види: Ђ. Ostojić, А. Đermanović, „Na stratištima” у: *Dvor na Uni*,

нису откривени, па је за то стријељано четири ухапшена лица и то: неки финанц, жандар, Младен Дурман и Васо Мркобрада, умир. биљежник”. Ђурић је 29. травња видио лешеве који су истог дана покопани. Мићан Прибићевић изјављује Земаљској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача како су први злочини на подручју дворског краја били мотивирани приватним размирицама. Наводно је Миле Буњевац, гостионичар из Двора и заповједник локалних усташа, након убојства Јове Орешћанина, финансијског пригледника, изјављивао „да га је спаковао и да му више неће сметати у куповању ракије за наплату трошарине”¹⁹ Милан Каран из Двора сјећа се тога хапшења јер се и он налазио међу ухапшенима. „Исти горе поменути (мисли на низ усташа из Двора, оп. а.) имали су састанак у кући Буњевац Миле и попис људи које они требају предложити да се убију, сјутра дан одмах не сјећам се датума (28. травња, оп. а.) дошле су стране усташе и почели су хапсити људе које су они пописали међу којима сам и ја уписан. Истога дана ухапсили су нас 11 људи и одвели у затвор котарски, а одатле су нас сјутра дан у зору извели нас 10 у парк на стријељање, а једанаести је остао у затвору, тј. Драган Водловић. Између нас 10 изабрали су Мркобраду Васу, Дурман Младена, Орешћанин Јову и Драгосављевић Милана и стрељао их је пред нама поручник Пудић Никола...”²⁰ Остали су у затвору боравили још три дана, а након тога

od prijeslavenskog doba do naših dana, Dvor na Uni 1991, стр. 366–367.) Љ. Ђурић тврди да су котарски судач Славко Паулин и његова жена пронијели вијест да се четници припремају за напад на Двор. Послије тога су двојица усташа, међу којима и Мате Станчић, из дворског поља испалили неколико метака у правцу Двора и усташког стана у школи. У току узбуне, супруга суца Паулина јавила је да нешто спрема судски подворник Стево Буњац, и усташе су одлучили да га ухапсе. Буњац се потом затвара у подворнички стан и сам га пали. Приликом пуцања на подворнички стан, усташе су, вјеројатно забуном, убили једног својег усташу, што је био разлог за ликвидацију споменутих особа. (Лј. Ђурић, „Kotar Dvor na Uni u oružanom ustanku 1941. godine” у: *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941.* Сисак 1974, стр. 239; Лј. Ђурић, „Tako pamtim 1941” у: *Svjetlo Banije, Banija u narodnooslobodilačkoj borbi – zapisi i sjećanja*, Загреб 1972, стр. 28–30.)

¹⁹ HDA, ZKRZ-ZH, кутија 149, 420/45.

²⁰ HDA, ZKRZ-Zh, кутија 483, 38232/46.

су пуштени.²¹ Изјаву Милана Карана потврдили су и Ђуро Орловић, Стеван Пантелић, Миле Дуганђија и Илија Вранешевић. Након хапшења споменутих једанаест људи, усташе су истог дана довели из села Тргови још девет нових ухапшеника. Дмитар Јока из Тргова вели како су 29. травња 1941. 25 усташа дошли у Тргове и похапсили деветеро људи и опљачкали двије трговине у селу. Од похапшених деветеро, свега их се петеро вратило кућама након три дана, док су остали одведени прво у Босанску Костајницу, па у Копривницу, а затим у Јадовно одакле се никада нису вратили.²² У травањском хапшењу ухаћени су и Рујевчани Јово Бодловић, Вељко Топо, Павле Шесто и Јанко Меничанин. Они су оптужени да су четници. Овога хапшења се присјећа Адам Дупало, будући да је својег братића Јанка Меничанина посетио у локалном затвору у Двору.²³ Јанко је убијен у Јадовном.²⁴ Свега два тједна касније долази до новог хапшења. Усташе из Зрина хапсе седамнаест мјештана села Рогуље. Из Зрина их депортирају у Двор, а из Двора у Босанску Костајницу и Копривницу (логор Даницу)²⁵, а потом у Јадовно одакле се такођер нитко

²¹ За њихово пуштање заслужан је котарски судач Андрија Арас, који се због неоправданих хапшења обратио њемачкој команди у Босанском Новом и захтијевао престанак самовољног стријељања. На то је један њемачки официр затражио пуштање ухапшених особа, што је и учињено. (Lj. Đurić, „Kotar Dvor na Uni u oružanom ustanku 1941. godine” у: *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941.* Сисак 1974, стр. 239.

²² НДА, ZKRZ-Zh, кутија 483, 38232/46. У попису убијених на подручју општине Двор стоји да је из Тргова убијено петеро у Јадовном: Милка Бадловић, Милка Боројевић, Васо Боројевић, Мирко Јока и Раде Јока. (Ђ. Ostojić, А. Đermanović, „Na stratištima” у: *Dvor na Uni, od prijeslavenskog doba do naših dana*, Dvor na Uni 1991, стр. 419.) О томе даје исказ и Јовко Стојша Земаљској комисији (НДА, ZKRZ-Zh, кутија 173, 4225/45).

²³ Исказ аутору 1. просинца 2009. Адам Дупало, р. 1923. г., Рујевац.

²⁴ Ђ. Ostojić, А. Đermanović, „Na stratištima” у: *Dvor na Uni, od prijeslavenskog doba do naših dana*, Двор на Уни 1991, стр. 412.

²⁵ Из котара Двор у логор Даница је отпремљено тридесет Срба и један Словенац. Свих тридесет Срба страдало је у Јадовном. (Види: Zdravko Dizdar, „Ljudski gubici logora 'Danica' kraj Koprivnice”, 1941–1942 у: *Časopis za suvremenu povijest*, год. 34 (2002), бр. 2, 388.) Уз наведених петеро Срба из Тргова, седамнаест из Рогуља, преосталих осмеро било је из различитих дијелова дворског котара.

није вратио.²⁶ Државно равнатељство за понову требало је провести хапшења православних свећеника у српњу 1941. Међутим, у Србију су побјегли прије хапшења сви свећеници из подручја котара Двор осим свећеника из Брђана Зринских. Из опћине Двор на Уни у Србију су побјегли Младен Остојић, парох из Жировца, Илија Вранешевевић, парох из Љубине, Милош Поповић, парох из Рујевца, Никола Диклић, парох из Јавнице, Милан Зец, парох из Двора и Милан Вучинић, парох из Шегестина. У затвору у Двору остао је једино Бранко Вигњевић, парох из Брђана Зринских. Вигњевић свједочи Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду како су њега, супругу и супругу пароха Диклића пребацили у логор у Пожегу и оданде одвели у Србију.²⁷ Хапшења православног становништва котара Двор узимају маха у љето 1941. године. У Унчанима је 31. српња по налогу Анте Ђурића ухапшено осмеро људи, о чему свједочи Никола Брдар.²⁸ Истовремено су усташе похапсили велик број Срба из Куљана, Волиње и с подручја Босне и Херцеговине, који су побијени у шуми Ровине. Љубан Милић посвједочио је Земаљској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача како је копао раке за убијене, Србе из Босне, Волињчане и Бујињце, и сјећа се како су биле копане три раке, од којих је у ону коју је „његова десетина

²⁶ HDA, ZKRZ-Zh, кутија 483, 38232/46. Милица Кравајица из Рогуља дала је исказ о једанаест ухапшених тога дана у Рогуљама, а становници села Дабићи (види: Joža Horvat, Z. Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb 1946, стр. 131) наводе четрнаест ухапшених Срба тога дана. Према пописима жртва логора Јадовно наводи се седамнаест жртва из села Рогуље. (Ѓ. Ostojić, A. Đermanović, „Na stratištima” у: *Dvor na Uni, od prijeslavenskog doba do naših dana*, Двор на Уни 1991, стр. 409, 410; Ѓ. Zatezalo, *Jadovno – kompleks ustaških logora 1941*, књига I, стр. 572–574.)

²⁷ DAK, Zbirka memoarskog gradiva o NOB-i 1941. – 1942, 1277 (BA-1), Iskaz Bran-ka Vignjevića, paroha iz Zrinskih Brđana Visokoprečasnom arhijerejskom namjesniku u Vladimirovcima 30. studenog 1941. Уз парохе териториј котара Двор, према извјештају Котарске области Двор, напустили су до 5. коловоза 1941. Тома Кладар, Драган Бодловић, Ђуро Владић, Стеван Љиљак, Софија Дурман, Ђуро Борчић, Раде Прибичевић, Илија Рудић, Раденко Кепчија и Бранко Обрадовић. (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, кутија 446, 5258/41.)

²⁸ HDA, ZKRZ-Zh, кутија 342, 23298-23371. У то вријеме похапшено је у Унчанима осамдесетак Срба, о чему свједоче Чорић Ђуро и Шаша Миле.

копала” убачено четрдесет лешева.²⁹ Љубан Рабљеновић свједочи да је у прву раку било убачено шездесет, а у другу седамдесет жртава. Велика већина жртава су били Срби из Босне.³⁰ Милић такођер свједочи да је из Волиње 2. коловоза 1941. године одведено осмеро људи и наводи њихова имена. Ухапшеници су углавном били жељезничари из разних мјеста котара Двор, Костајница и Босански Нови.³¹ Хапшења и убијања локалних Срба у сусједној Босни, али и у поуњским селима котара Двор, била су узрокована партизанским нападима. Иако још потпуно неорганизовани, мали број сељака с новљанског подручја покушао је напасти Босански Нови 31. српња 1941. године. Напад је био одбијен, али су усташе подузели након тога одмазду над локалним православним становништвом.³² Спорадичних усташких злочина у љето 1941. у котару Двор не мањка. Међутим, с обзиром на злочине у другим крајевима, котар Двор је те 1941. године остао релативно поштеђен. Свеукупан број цивилних жртава 1941. године износио је 264.

²⁹ HDA, ZKRZ-Zh, кутија 342, 23298-23371.

³⁰ Према Ђ. Ostojić, A. Đermanović, „Na stratištima” у: *Dvor na Uni, od prijelavenskog doba do naših dana*, Двор на Уни 1991, стр. 431, видљиво је да су жртве покоља у Ровинама већином били с подручја босансконовљанског краја, а да су тек појединци били из подручја Волиње и Бујиње и околних села. Из списка жртава фашистичког терора с подручја села Куљани видљиво је да је у српњу 1941. године убијено тек шест становника Куљана у Волињи (Ровинама). (DAS, KNOO Glina – socijalni odjel, kutija 1, Kuljani, spisak žrtava fašističkog terora.)

³¹ HDA, ZKRZ – Ok Banija, kutija 690. У истом документу страдање споменутих жељезничара такођер посвједочује Југовић Марија. Према исказу Љубана Милића један се жељезничар спасио препливавши ријеку Уну.

³² О покушају напада види у: Lj. Đurić, „Kotar Dvor na Uni u oružanom ustanku 1941. godine” у: *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941*, Sisak 1974, стр. 246–247. Након тога догађаја усташе су ликвидирали двадесет и четири православна сељака с подручја Цазинске Крајине и неких села котара Двор на мосту између Матијевића и Босанског Новог. О томе догађају свједоче преживјели Алекса Миљеша и Стеван Деветак. (Lj. Đurić, „Kotar Dvor na Uni u oružanom ustanku 1941. godine” у: *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941*, Сисак 1974, стр. 246.)

Пријелази с православне на римокатоличку вјеру

Тијеком љета 1941. године над Србима котара Двор, за разлику од Срба у осталим подручјима Баније и Кордуна, нису почињени масовни покољи. У то вријеме релативног затишја јача и пропаганда за пријелаз с православне на католичку вјеру. Носитељи те пропаганде и самог прекрштавања били су жупник дивушки и логорник за котар Двор Антун Ђурић и фрањевац Освалд Тот.³³ Тот је био по националности Словенац и дошао је из Чунтића, фрањевачког самостана, у травњу 1941. године у Двор. Тот се смјестио у жупном двору у Гвозданском и одатле вршио прекрштавања становништва. У Рујевцу је уз помоћ звонара Гојка Ковачевића-Веселиновића покупио све иконе и предмете од вриједности и наводно их послао у Загреб на позлату, а заправо је преуредио храм у католички зато да би ондје могао држати мису. Исто је учинио и у цркви у Доњем Жировцу. Потом је наручио молитвенике, који су се могли купити у трговини Александра Шандора у Бешлинцу. Тот је започео прекрштавање Срба у цркви у Рујевцу. Ондје је том приликом дошло врло мало старијих људи, који су са собом водили дјецу. Будући да му је на сваку мису долазило све мање људи, Тот је заказивао прекрштавање по селима и засеоцима на отвореном простору. Углавном је имао мањег успјеха у селима уз главну прометницу Двор-Глина. Међутим, у селима у њедрима Зринске горе, као што су Љесковац и Ступница, Тот није имао никаква успјеха. Иако су у тим селима учитељи припремали становништво на покрст, до тога никада није дошло. О пријелазу на католичку вјеру у селу Гаге говори сјећање тадашњег ђака тамошње основне школе Мирка Јоке: „Била нас је пуна учионица. Имали смо вјеронаук, а са нама је био правослазни поп. У учионицу је ушао учитељ са два-три усташе са пушкама, а са њима је необично обучен човјек. Имао је на себи чудну дугу кафену роклу, бијели кошчати колијер од кошуље и био стегнут лијепим,

³³ О прекрштавању на подручју котара Двор види текст Gojko. Vezmar, A. Dupalo, „Teror i prisilno pokrštavanje” у: *Dvor na Uni, od prijeslavenskog doba do naših dana*, Dvor na Uni 1991, стр. 328-337; Lj. Đurić, „Tako pamtim 1941” у: *Svjetlo Banije, Banija u narodnooslobodilačkoj borbi – zapisi i sjećanja*, Zagreb 1972, стр. 30-32.

бијелим штриком који је на крају имао красне велике кићанке. Усташе су пришли нашем попу, један га је примио за браду и тако га извели из учионице. Учитељ нам тада рече да ће убудуће вјеронаук предавати господин Ујак, кога морамо тако звати. (...) Господин Ујак нам је најприје говорио о постанку свијета, поучио нас како да се убудуће крстимо, те нам је подијелио нове молитвенике. Неки су били с црвеним, неки са златним обрубом. Ја сам добио црвени, а желио златни. Посебно је остао у сјећању мирис тог молитвеника. Морали смо научити оченаш и здраву Марију и још неке молитве. Оне који их нису знали или мијешали с нашим православним, Ујак је шибао прутом по скупљеним прстима и длановима. Кад смо научили одређене молитве, Ујак је одјевен у дугу бијелу рокљу извршио обред, односно шприцање светом водом. То је, ваљда, требало да значи да смо постали католици. (...) И моји укућани су добили тада неке молитвенике. Ни данас не знам, да ли су и они били покрштавани. Школа је убрзо престала с радом, а у њу се уселиле усташе.” Слично је било и у осталим селима котара Двор.³⁴ У Поуњу је прекрштавао становништво жупник дивушки Антун Ђурић. Ђурић је као и Тот односио драгоцјености из православних храмова. Тако су нестале вриједности из православног храма у Шегестину и Двору.³⁵

Почейшак усташанка и заошћравање сукоба

Односи између усташа и православног српског становништва заоштрили су се зими 1941. године. Већ крајем коловоза 1941. го-

³⁴ Везмар и Дупало у својем тексту биљеже низ исказа преживјелих свједока, врло драгоцјених за ову тему, наводећи притом њихова имена и презимена. (G. Vezmar, A. Dupalo, „Teror i prisilno pokrštavanje” у: *Dvor na Uni, od prijeslavenskog do naših dana*, Двор на Уни 1991, стр. 328–337.)

³⁵ Видљиво је да је до 24. сижечња 1942. године у мјесту Куљани било прекрштено на католичку вјеру четрдесет и пет православца, а у мјесту Волиња триста десет православца (HDA, МРВ NDH, кутија 29, 1852/42). Тек 23. липња 1944. године бит ће отворен храм Хрватске православне цркве у Двору. (HDA, МРВ NDH, кутија 104, 4766/44.)

дине појављују се прве наоружане скупине сељака на подручју котара Двор на Уни. Први наоружани сељаци појавили су се у селима Сочаница, Јавница, Котарани, Закопа, Јаворник и Добретин недалеко тзв. суве међе на граници с данашњом Босном и Херцеговином. Усташе су у то вријеме главним снагама осигуравали долину ријеке Уне и правац Двор–Глина, а у села настањена православним становништвом у унутрашњости Зринске и Трговске горе нису често долазили. Почетком рујна 1941. године на подручју котара Двор на Уни налазило се око осам стотина усташа.³⁶ На петрињској страни Зринске горе већ је увелике био раширен устанак. На Анђелиној коси изграђен је Гаћешин логор, а у близини Љесковца, на дворској страни Зринске горе, изграђена је прва партизанска болница. Тијekom јесени 1941. године дворски партизани организирају тзв. черкезовачки партизански одред.³⁷ Акције које је подузео черкезовачки партизански одред тијekom те јесени уистину су биле минорне (нпр. растјеривање сточног сајма у Двору, прекидање телефонских веза између појединих мјеста, паљење опћинске зграде у Јаворњу, паљење архиве опћине Рујевац, препади на усташке страже).³⁸ Међутим, крајем те јесени черкезовачки партизански одред подијелио се у двије чете, од којих је једна била стационирана јужно од прометнице Глина–Двор од куда је нападала стратешке положаје усташа у Бешлинцу и вршила нападе на прометницу Глина–Двор, а друга је била смјештена у околици села Зрин и повремено нападала само село. Партизанске снаге сада више нису биле незнатне, а и све је више православних сељака пристајало уз њих (што ступајући у сам одред, што дајући им логистику у својим селима). Због тога су зрински усташе упадали у околна православна села и за одмазду

³⁶ Lj. Đurić, „Kotar Dvor na Uni u oružanom ustanku 1941. godine” у: *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941*, Сисак 1974, стр. 255.

³⁷ Више о черкезовачком партизанском одреду види у: Lj. Đurić, *Čerkezovački NOP odred 1941. godine*, Dvor na Uni 1967.

³⁸ О акцијама черкезовачког партизанског одреда види у: Lj. Đurić, „Kotar Dvor na Uni u oružanom ustanku 1941. godine” у: *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941*, Сисак 1974, стр. 258–284; и Lj. Đurić, *Čerkezovački NOP odred 1941. godine*, Dvor na Uni 1967.

убијали локално становништво. Наиме, 24. просинца 1941. зрински усташе долазе у село Рогуље недалеко Зрина. Марија Медић свједочи како су усташе опколили село и како „су носили списак у рукама, који је сачинио тадањи опћински начелник (Зрина, оп. а.) Мато Фекетић, кога требају хапсити”³⁹. Том су приликом ухапсили петнаест особа, тринаест мушкараца и двије жене, те спалили четири куће и једну шталу, а похапшене су одвели у Зрин. Ондје су их мучили на разне начине и на крају поубијали.⁴⁰ Свједок мучењима и убојствима био је Никола Рудеж, који се тада спасио бијегом, али је касније убијен у логору Јасеновац. Усташе су истог дана убили двије особе у селу Шамаричка Драга те су у истом селу спалили осамнаест кућа и двадесет девет господарских зграда, а мјесто су опљачкали. Као повод спаљивању дијела села Рогуље и Шамаричка Драга, Марија Медић наводи да су усташе два дана прије доласка у села пуцали сами по Зрину из смјера Рогуља зато да би оптужили Рогуљане за напад на Зрин.⁴¹ Мартин Грабаревић из Гвозданског пише како су 21. просинца партизани напали Зрин и како су усташе из Двора кренули у помоћ зринским усташама. „Двадесет и првог просинца 1941. јака пуцњава од правца Зриња наговјештавала је да су одметници напали то хрватско село од једно стотињак кућа, у којем су живјели само католици. Кренули смо у правцу Поуња кроз хрватска села Замлачу, Стругу, Равнице, Унчане, Голубовац, а у Дивуши смо узели правац села Катарина. Пуцњава у Зрињу није се више чула, али су нас код села Рогуље из импровизираних ровова напали јаком паљбом стројница.”⁴² Грабаревећева верзија је свакако вјеродостојнија.

Након догађаја у Рогуљама и Шамаричкој Дрази Штаб банијског НОП одреда заједно са Черкезовачким НОП одредом и водом

³⁹ HDA, ZKRZ-Zh, кутија 378, 28129-28211/45.

⁴⁰ Према исказима Алексе Рогуље из Рогуља и Марије Медић, неке од заточених усташе су прије убијања тјерали да се купају голи у потоку. (HDA, ZKRZ-Zh, кутија 378, 28129-28211/45 – iskaz Marije Medić i Đ. Ostojić, A. Đermanović, „Na stratištima” у: *Dvor na Uni, od prijeslavenskog doba do naših dana*, Dvor na Uni 1991, стр. 363–364 – iskaz Aleksa Rogulja.)

⁴¹ HDA, ZKRZ-Zh, кутија 378, 28129-28211/45.

⁴² *Hrvatska Kostajnica i Zrin, Stradanje hrvatskoga naroda u Pounju i razaranje njegove kulturno povijesne baštine*, Зарреб 1992, стр. 76.

бораца Првог крајишког НОП одреда одлучио је напасти упориште Гвозданско. Прије тога извршене су акције које су омогућиле опкољавање Гвозданског са свих страна и спријечиле допремање помоћи из смјера Двора.⁴³ Напад на Гвозданско изведен је на дан Светог Стјепана, 26. просинца 1941. у 13 сати, у вријеме мисе у локалној сеоској цркви. Већ од коловоза 1941. били су чести напади локалних партизанских скупина на село Гвозданско, па су у селу држане страже. У Гвозданском је било стационирано тридесет пет усташа из 16. усташке сатније у Двору и око двадесет пет наоружаних цивила из села. Усташе из Двора су пристигли тједан дана прије Божића, будући да се очекивао партизански напад на упориште. Партизана је било 190, а усташе и наоружани цивили су напад одбили, тако да се борба између једних и других водила четири дана (од 26. до 29. просинца 1941).⁴⁴ Усташама и локалним цивилима понестало је стрелјива 28. просинца 1941. Један дио усташа успио се пробити из Гвозданског зато да би потражили помоћ из Двора, али су их партизани поубијали у кориту потока Дабровнице у Банском Врпољу. Једино се мања група усташа успјела пробити до Двора, али за помоћ Гвозданском било је већ прекасно. Тијеком опсаде Гвозданског партизани су убили седам наоружаних цивила, а двадесет цивила (од којих

⁴³ Партизани су, наиме, 22. просинца напали усташе у селу Ванићи, 23. просинца усташе у Грмушанима, а прекопали су и цесту Двор–Рујевац, чиме су прекинули промет. Види у: Lj. Đurić, „Kotar Dvor na Uni u oružanom ustanku 1941. godine” у: *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941*, Сисак 1974, стр. 283–284.

⁴⁴ Подаци о броју партизана који су нападали Гвозданско драстично варирају. Тако у D. Smoljenović, „Oružane borbe” у: *Dvor na Uni, od prijeslavenskog doba do naših dana*, Двор на Уни 1991, стр. 338, стоји да је у нападу судјеловало 190 бораца, а у A. Milinović, „Božićni pokolj Hrvata sela Gvozdanskog godine 1941” у: *Zrin, časopis za povijesna, kulturna i gospodarska pitanja hrvatskog Pounja*, sv. 4 (14), prosinac 1995, 18–21, стоји да је Гвозданско нападало „1200 србочетничких или ’партизанских’ нападача”. Врло је вјеројатно да Милиновић већ увећаном броју нападача придодаје триста сељака из опћина Рујевац и Жировац који нису директно судјеловали у нападу, али су викали „Јуриш, напријед!” зато да би преплашили усташе и цивиле у Гвозданском. Види у: Lj. Đurić, „Kotar Dvor na Uni u oružanom ustanku 1941. godine” у: *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941*, Сисак 1974, стр. 286.

већина нису били наоружани) ликвидирали су при упаду у Гвозданско.⁴⁵ Партизани су такођер запалили дио села. Због паљења кућа у Гвозданском, Главни штаб Хрватске оштро је замјерио руководству Банијског НОП одреда. Партизани су стога одлучили напасти хрватско село Стругу у Поуњу, али без убијања цивила и паљења кућа. Напад, који се одвио у ноћи између 10. и 11. сижечња 1942. године, завршио је неуспјешно.⁴⁶

У Двор у сижечњу 1942. године долази тзв. Берулчева сатнија. Јосип Берулац, усташки натпоручник, био је њезин заповједник. Већ 6. сижечња 1942, према исказу Евице Цветојевић Земаљској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, сатнија заузима Матијевиће у 5 сати ујутро и усташе хапсе становништво, а пљачкају куће. Јага Бркљачић вели како су биле три групе усташа које су опколиле село.⁴⁷ Једна је група ишла покрај ријеке Уне, друга је дошла преко брда Лебренице, а трећа је ишла по самој цести. Кад су усташе опколили село, почели су пуцати. Становништво се уплашило пуцњаве па су почели бјежати. Притом је рањена једна жена и убијено још шестеро људи. „Народ су изгонили из кућа питајући какве су вјере, а кад им је народ казивао да су срби (сиц!) они су им говорили да им ј... крст. Говорили су им идете на одговорност у Двор.” Ухапшене становнике Матијевића тјерају потом у Двор.⁴⁸ Према исказу Јаге Бркљачић, ухапшених је било 175, а усташе су запалили 19 кућа, опљачкали 126 говеда, 12 коња, 99 оваца, 85 коза и 89 крмака. У Двору су ухапшене затворили у „магазин који није имао пећи ни прозора”, а 7. сижечња, дакле сљедећег дана, дали су им ујутро шећера и круха, а потом су око поднева распоредили старије и неспособније те жене и дјецу по кућама у Двору (њих 132, према ријечима Јаге Бркљачић). Из Двора дио ухапшених депортирају

⁴⁵ Попис побијених види у: А. Milinović, „Božićni pokolj Hrvata sela Gvozdanskog godine 1941” у: *Zrin, časopis za povijesna, kulturna i gospodarska pitanja hrvatskog Pounja*, sv. 4 (14), просинац 1995, стр. 18–21.

⁴⁶ D. Smoljenović, „Oružane borbe” у: *Dvor na Uni, od prijeslavenskog doba do naših dana*, Двор на Уни 1991, стр. 339.

⁴⁷ HDA, ZKRZ-Zh, кутија 178, 4611/45.

⁴⁸ HDA, ZKRZ-Zh, кутија 311, 19427-19469/45.

у концентрациони логор Јасеновац. Према попису жртава општине Двор, чак их је педесет пет, који су ухапшени тога дана, убијено у Јасеновцу.⁴⁹

Усташе исте сатније 14. сијечња спаљују село Закопу, такођер надомак Двора.⁵⁰

У сијечњу 1942. (око 19. сијечња) споменута сатнија напада село Ваниће недалеко Двора, гдје рађавају једну особу, а убијају, према исказу Јелене Драча, шест особа, те потом пале већи број кућа и господарских зграда.⁵¹

Мартин Грабаревих, вјеродостојан свједок, у дневнику који је писао у Канади 1964. године, пише како су усташе из Двора поново кренули према Зрину 19. сијечња 1942. године. „Када смо прошли село Катарина и спуштали се у једну дионицу, били смо обасути јаком паљбом, која је трајала више од једног сата. Исход је био поразан: наших пет мртвих и седам рањених... У Зрињу ситуација није била нимало добра. Сваке су ноћи нападали и увијек су очекивали, када ће се догодити као и у Гвозданском. Сви мјештани су заједно с војском на дужности по дану и по ноћи па чак и женске су спремне судјеловати у обрани свога села. Зрињ је партизанима био велики трн у оку и они су га на сваки начин хтјели уништити.”⁵²

⁴⁹ Ђ. Ostojić, A. Đermanović, „Na stratištima” у: *Dvor na Uni, od prijeslavenskog doba do naših dana*, Двор на Уни 1991, стр. 400–402. Према исказу Јаге Бркљачић, три дана након хапшења четрдесет три становника Матијевића који су остали у затвору одведени су у концентрациони логор Јасеновац. (HDA, ZKRZ-Zh, кутија 178, 4611/45.)

⁵⁰ HDA, ZKRZ-Zh, кутија 311, 19427-19469/45.

⁵¹ HDA, ZKRZ-Zh, кутија 311, 19427-19469/45. Према елаборату о акцијама Кватерникове бојне (Берулчеве бојне), тзв. бојне Црвенкапица усташе су тада спалили шездесет стамбених објеката и деведесет четири господарске зграде у селима Ванићи, Ђоре и Хртић. (HDA, RSUP SRH SDS, кутија 65, 013.4.4, Kvaternikova ustaška bojna Crvenkapica i njeni zločini na području Banije i Bosne, 1.) У елаборату се налази само један исказ свједока Милана Буњца, православца из Шаканлија код Двора који је био регрутиран у Кватерникову бојну.

⁵² *Hrvatska Kostajnica i Zrin, Stradanje hrvatskoga naroda u Pounju i razaranje njegove kulturno povijesne baštine*, Заргеб 1992, стр. 79.

Сїрадање села Шегестин

Након партизанских напада на Зрин, 29/30. сїјечња 1942. године, усташе из Поуња починили су масовни покољ над православним становништвом села Шегестин. Била је то освета за нападе на село Зрин у непосредној близини. О томе догађају изјавила је Милка Илибашић из Шегестина ово: „Са мајком Анђелијом, 53 г. и братом Николом, 16 г., била сам у кући. Дошла су два непозната усташе и питали гдје су нам мужеви, да се ништа не бојимо, а затим отишли. Опет су дошла двојица других усташа и испитивали нас. У то је наишао усташа Драган Кнежић, 40 г., из села Дивуша, водећи са собом Деспота Илибашића, 62 г., и одмах га из пушке убио на цести испред наше куће.”⁵³ Потом је исти Кнежић питао Дмитра Илибашића гдје је оружје, на што му је овај рекао да оружја нема. Кнежић га је тада убио. Кнежић је затим, на пет-шест корака од Милке, убио и Милкиног оца који се претходно предао (осим тога, имао је 61 годину). Међутим, убојства нису завршила само на мушкарцима. Евица Ножинић је са својом дјецом од двије и три године бјежала кроз село преплашена пуцњавом. Кнежић ју је питао зашто бјежи, на што је она одговорила да бјежи да не погине. Кнежић ју је убио, а потом и њезину дјецу. Усташе су, према исказима Николе Илибашића, Милке Адамовић и Илије Илибашића, из подрума тјерали скривене људе, а онда их убијали по селу. Истовремено су запалили већи дио села. Тек су се појединци успјели спасити. У селу и најближој околици (Драшковац, Доња Ораовица, Горња Ораовица) убијено је 189 људи, а двадесет двоје их је још одведено у Јасеновац.⁵⁴ Након покоља у

⁵³ HDA, ZKRZ-Zh, кутија 275, 14998-15092/45. Види исказе и у: Ђ. Ostojić, А. Đermanović, „Na stratštima” у: *Dvor na Uni, od prijeslavenskog doba do naših dana*, Двор на Уни 1991, стр. 368–371.

⁵⁴ Покољ у Шегестину толико је коснуо Јожу Хорвата, у то вријеме партизана у дворском крају, да је написао један осврт на тај догађај у својем дјелу *Za pobjedu*, Загреб, 1946. „Ах светице драга, јеси ли икада чула за српско село Шегестин? Било је то велико и богато српско село на Банији, а једнога дана дођоше усташе из Зриња, попалише село и запалише све живо у њему. Стотину и осамдесет и седам лешева, раскрвављених од усташких ножева, лежало је смрзнуто на снијегу, а свуд око њих још су се димила згаришта њихових кућа. Пси и свиње растргаше

селу, усташе су у Зрин одвели, према ријечима Милке Илибашић, од преживјелих жена и дјеце њих четрдесет и четверо као и дванаест мушкараца. У Зрину су жене и дјецу одвојили од мушкараца. Жене и дјецу су пустили након три дана, али дванаест мушкараца се никада није вратило у Шегестин.

Насијавак шерора

Већ 26. вељаче усташе из Двора опет упадају у село Рогуље и ондје пале преостале куће. Разлог томе треба тражити у чињеници да су партизани из Банијског НОП одреда напали Зрин три дана прије, 22/23. вељаче 1942. године. Том су приликом срушили усташки авион.⁵⁵ Према исказу Марије Медић, православци су се из Рогуља иселили одмах након првих хапшења у просинцу 1941. године. Отишли су пријатељима и рођацима у села која се налазе даље од Зрина, јер су страховали од могућности поновног упада усташа у село. Након паљења преосталих кућа 26. вељаче 1942. године, према исказу Марије Медић, већ сљедећег дана долазе „Зрињани цивили као и жене и дјеца” који пале преостале куће.⁵⁶ У травњу 1942. године услиједила је велика непријатељска офензива на Банију. За напад на подручје Зринске горе припремало се чак 25.000 људи. Напад је организиран из Глине, Петриње, Костајнице, Суње, Двора и Поуња. Окружни комитет Комунистичке партије Хрватске за Банију пову-

им утробе, а птице искљуваше очи и развукоше цријева. На раскршћу усред села лежало је на хрпи двадесет и седморо нејаке дјеце. У снијегу, неколико корака од њих, видјели су се трагови стопала онога проклетог пушкомитраљесца и поред стопала просуте чахуре онога рафала, којим је то чудовиште побило ову дјечицу. Дуто сам остао на згариштима тога села, гледао мртве и пуштао намјерно, да ми се њихова лица, лица свих оних изнакажених мртваца утисну што дубље у сјећање. Још и данас носим их у себи и о сваком оном морао бих ти причати дугу језовиту причу. Кад год се сјетим Шегестина, у мени се јавља стид и неумољив осјећај одговорности неискупљеног дуга.”

⁵⁵ D. Smoljenović, „Oružane borbe” у: *Dvor na Uni, od prijeslavenskog doba do naših dana*, Двор на Уни 1991, стр. 340.

⁵⁶ HDA, ZKRZ-Zh, кутија 378, 28129-28211.

као се средином травња 1942. године на Грмеч. Ваља напоменути како су до тада партизани на дворском подручју држали већи дио територија. Након пада Гвозданског, у унутрашњости котара Двор једино је у окружењу остао Зрин, док су сва остала православна села пристала уз партизанае. Почетком велике офензиве у травњу 1942. партизани су оставили локално становништво без заштите и повукли се са Баније. Код локалног становништва то је изазвало панику. Дупало се присјећа како је био један од ријетких партизана који је остао на дворском котару. Наиме, Дупало није био обавијештен о одласку партизана са дворског подручја у Босну, па кад је дошао заједно с Мишом Драгишићем у Бешлинац, чуо је изјаве сељака: „Идите ви својим путем, партизани су отишли, а вас су оставили да нас трујете! Шандор (таборник у Трговима, оп. а.) је сада главни, а не Гаћеша!” Већ спомињани фрањевац Тот, који је у међувремену, након пада Гвозданског, био у партизанима, 9. травња 1942. године формирао је делегацију од једанаест чланова, која се истога дана нашла у Двору пред усташким часником Ловинчићем и шефом Усташке надзорне службе Јазовшеком.⁵⁷ Ондје су дали изјаву о лојалности котарској области у Двору. На путу кућама преостали партизани су их дочекали код раскршћа за Ступницу у селу Тргови и осудили на смрт.⁵⁸ Преживио је само Освалд Тот, који је побјегао у Загреб на-

⁵⁷ G. Vezmar, A. Dupalo, „Teror i prisilno pokrštavanje” у: *Dvor na Uni, od prijelavenskog doba do naših dana*, Двор на Уни 1991, стр. 337.

⁵⁸ Том су приликом убијени Богдан Драгишић, учитељ из Рујевца, који је заступао Рујевац и заселак Прерадовиће, Стојша Стамболија, творнички радник из Тргова, Никола Меничанин, пољопривредник из Дупала, Дуро Милинковић, пољопривредник из Ступнице, Стеван Гагић, тежак из Гага, Марко Радојчић, тежак из Косне, Стево Миличевић, сељак из Љубне, Љубан Вујичић из Бешлинца и још двојица непознатих (А. Milinović, „Božićni pokolj Hrvata sela Gvozdanskog godine 1941” у: *Zrin, časopis za povijesna, kulturna i gospodarska pitanja hrvatskog Pounja*, sv. 4 (14), просинац 1995, стр. 21). Трагедију обитељи Драгишић описао ми је Адам Дупало. Мали Мишо Драгишић био је један од најмлађих партизана, а отац Богдан био је лијево оријентирани учитељ у Рујевцу. Оца је Тот наговорио да оде у Двор и потпише изјаву лојалности НДХ, а након тога су га убили партизани. Мишо је сазнао за убојство врло брзо, али је остао вјеран партизанима и на крају је погинуо у партизанима код Петриње. Исказ аутору 1. просинца 2009. Адам Дупало, р. 1923. г., Рујевац.

кон састанка у Двору. Партизани су се на Банију вратили релативно брзо. Између 26. и 28. травња снаге с Грмеча пребачене су на Банију. У поновном заузимању централних дијелова Баније страдао је Василић Гаћеша, командант банијских НОП одреда.⁵⁹

Усташе су након прољетне офензиве коју су подузели у травњу 1942. године, и акција у свибњу на подручје Петрове горе, у липњу 1942. године кренули у чишћење Зринске горе зато да би створили предувјете за заузимање козарачког подручја. Офензива је трајала између 9. и 15. липња 1942. године, а за вријеме и након ње усташе су хапсили локално становништво. Тако је тешко страдало село Хртић, у непосредној близини самог Двора, 19. липња 1942. године. О томе свједочи Божо Ивановић из села Хртића Земаљској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача: „Дана 19. јуна 1942. око 3 сата послје подне из Двора дошли су усташе и домобрани у јачини око 1 200 наоружани тешким и лаким митраљезима... и опколили наше село... иста је банда тада у року од два сата времена похватала у моме селу нас 109 људи, жена, дјеце и стараца након чега су људе повезали с осталима женама и дјецом и отјерали у Двор. Уједно су при нашем одвођењу опљачкали из села већи број стоке, живежних намирница, покућства итд. (...) Након 1 сат времена жене и дјеца били су стрпани у 1 камион и одвежени у Костајницу у затвор а након пола сата ми одрасли људи такодјер смо били стрпани у камион и одвежени исто тако за Костајницу за посебни затвор. У костајничком затвору преноћили смо једну ноћ, а други дан око 9 сати прије подне нас око 16 људи под пратњом од 20 усташа... отјерани смо на жељезничку станицу Костајница одакле смо отјерани у логор Стара Градишка. У Градишки смо били 4 дана гдје смо злостављани и након тога с осталим логорашима нас око 1 400 отјерано је транспортом у Њемачку. Одатле смо били пребачени у Естонију. У Естонији и осталим логорима по Њемачкој био сам 3 год. Док нас није ослободила Црвена армија.”⁶⁰ Бранко Шушкало

⁵⁹ О Гаћешиној смрти види у: S. Vjelajac, „Na Baniji 1942. godine” у: *U svedočenjima učesnika NOV-a 1941. – 1942.* Београд 1975, књига 23, стр. 581.

⁶⁰ HDA, ZKRZ-Zh, кутија 310, 19331-19363/45.

је био дијете у вријеме хапшења Хртићана. Присјећа се како је након хапшења провео дјетињство у логорима Стара Градишка, Горња Ријека и Јастребарско те како је напoкoн годину дана служио као домар у једној обитељи у Подравини.⁶¹ Био је међу онима који су боље прошли, јер се од стотину и девет ухапшених тридесет осам никада није вратило из логора.⁶²

Дана 7. српња 1942. године партизани су снажно напали Матијевиће, Босански Нови и Лебреницу, брдо између Матијевића и Двора. Двор, Матијевиће и Босански Нови бранили су Нијемци, па партизанима није успјело заузети ове важне стратешке тoчке.

Нијемци су стога подузели казнене експедиције у зоне које су сматрали партизанскимa. Тако су 25. српња 1942. године страдали Закопа и Јавница. У Закопи су Нијемци заједно с усташама и домобранима запалили неколико кућа и опљачкали читаво село. Прије него што су ушли у Јавницу, пуцали су сат времена тенковима по селу, према исказу Милана Царића из Јавнице.⁶³ Неколицина људи није успјела избјећи и они су страдали приликом уласка Нијемаца у село.

У јекy жетве 1942. године, већ 8. коловоза, усташе и Нијемци покрећу офензиву на партизански териториј Баније. Напади су били усмјерени из свих већих мјеста Баније. Из Глине се кретало осам бојни и двадесет камиона, а из Двора 3 000 војника и четири тенка. У православним селима тада је локално становништво било увелике хапшено и одвођено у Јасеновац. Станко Љубишић из Горње Ступнице дао је изјаву 1944. Земаљској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача: „8. коловоза 1942. године дошао је Горски здруг из Двора и Новог у наше село. Један је дио ишо према Жировцу, а други се смјестио по брдима Љесковца, који је удаљен 5 клм. од нашег села. Пошто их је било око 2 000 – запосјели су сва околна брда и села око нас, а главни логор им је био код Љесковца на једном брду звано Копија, које је удаљено 5

⁶¹ Ђ. Остојић, А. Ђермановић, „Na stratištima” у: *Dvor na Uni, od prijeslavenskog doba do naših dana*, Двор на Уни 1991, стр. 374–376.

⁶² Ђ. Остојић, А. Ђермановић, „Na stratištima” у: *Dvor na Uni, od prijeslavenskog doba do naših dana*, Двор на Уни 1991, стр. 390–391.

⁶³ HDA, ZKRZ-Zh, кутија 163, 2750/44.

кљм од нас. Наоружани су били са аутоматским оружјем, тешким и лаким митраљезима и бацачима мина, а у нашем селу им је било 10 камиона који су служили за одважање пљачкане хране и блага из нашег села и три тенка.”⁶⁴ Локално становништво Горње Ступнице избјегло је на вријеме у оближње шуме и скривало се по њима десетак дана. Међутим, будући да су људи били гладни, након десетак дана долазили су у своје воћњаке. Посебно су долазили дјеца, старци и жене. Усташе су примијетили како се становништво враћа, па су опколили село и похватили их шездесет и петеро. Одвели су их у планину, у логор Копије, и ондје их држали два дана. Потом су их довели у Тргове, одакле су жене и дјецу (55) пустили кућама, а десетак мушкараца су задржали. Споменуте мушкарце, међу којима је био и Љубишић, прво су одвели у Двор, а потом у Костајницу, у кулу старог града. Љубишић вели како је у кули било 400 жена, дјеце и мушкараца и да су их након шест дана пустили кућама, а да је Горски здруг из Двора и из Босанског Новог још увијек био у селу и околини, гдје су се задржали око шест тједана (од 8. коловоза 1942. године). Слично је било и у околним селима. Стојша Зубер свједочи за Љесковац и каже како је читаво село у то вријеме попљачкано, а слично свједочи и Ђуро Добрић из Мајдана.⁶⁵ Мирко Радишић из Рујевца вели како је читаво становништво избјегло у шуму и „са собом гонило благо”, али како су били присиљени вратити се кућама јер су усташе „бацали мине и гранате по шумама”. Из Рујевца су тада усташе ухапсили двадесет два житеља те их одвели у импровизирани затвор у трговини у селу Гаге, одакле су их већину отпремили у Босански Нови, па у Костајницу. Након готово мјесец дана сељаци из Рујевца су већином пуштени кућама, али их се један дио ипак никада није вратио, већ су заглавили у логору Јасеновац. Међутим, нека села, која нису избјегла у шуму, знатно су теже страдала. Тако је становништво села Горичка похапшено 11. коловоза готово у цијелости (око двјеста људи према исказу Милана Самарџије), па потом отпремљено у Костајницу, а затим је осамдесетак људи спро-

⁶⁴ HDA, ZKRZ-Zh, кутија 194, 6021/44.

⁶⁵ HDA, ZKRZ-Zh, кутија 194, 6021/44.

ведено у Јасеновац. Становништво Горичке није избјегло на вријеме зато што су очекивали напад из смјера Зрина, а овај пут су усташе пристигли из Двора.⁶⁶ Страдала су притом и села Грмушани, Шегестин, Главичани, Рогуље, Шамаричка Драга, Тргови, Грабовица, Врпоље Банско, Брђани Шамарички, а недуго потом, 15. коловоза, и Драшковац, гдје је ухапшено деветнаест људи, од којих је шеснаест завршило у Јасеновцу.⁶⁷ Из Горичке је успјело побјећи прије хапшења тридесет седам мушкараца, али су се они предали оружницима недуго након хапшења остатка села. Оружници су ухапшене мушкарке одвели у Двор котарском предстојнику. Симо Арбутина свједочи Земаљској комисији о томе догађају: „Кад смо дошли к њему у собу, он је рекао, ви сте људи добро знали кад су наши авијони бацали летке да се ви пријавите, сад касте дошли касно вам је, али се предомислио и рекао ја ћу вам направити пропуснице и одабрао измедју нас пет људи, који ће имат да јаве њему најмању ситницу рада против интереса Н. Д. Х.”⁶⁸ Међутим, након једног телефонског позива котарски предстојник се предомислио и свих тридесет седам мушкараца послао прво у Костајницу, а потом у Јасеновац. Од те групе спасио се једино свједок Симо Арбутина бијегом из Јасеновца. Усташе су у тој офанзиви, као што је видљиво из примјера котарског предстојника у Двору који нуди пропуснице и формирање одбора од пет људи, сељацима похапшеним у Горичкој, покушавали придобити локално становништво за себе. Наиме, у појединим селима су оснивали своје одборе, чијим члановима дају пропуснице за кретање по терену. Тако је било у селима опћине Жировоц, конкретно у Остојићима.⁶⁹ Село Остојићи је, без обзира на чињеницу да су пристали на сурадњу с усташама, недуго након страдавања осталих

⁶⁶ Исказ аутору 1. просинца 2009. Адам Дупало, р. 1923. г., Рујевац.

⁶⁷ HDA, ZKRZ-Zh, кутија 455, 35612/45. Најтеже је страдало село Горичка одакле је чак деведесет пет становника убијено у Јасеновцу након хапшења у коловозу 1942. године. Ђ. Ostojić, А. Đermanović, „Na stratištima” у: *Dvor na Uni, od prijeslavenskog doba do naših dana*, Двор на Уни 1991, стр. 385–388.

⁶⁸ HDA, ZKRZ-Zh, кутија 168, 3572/45.

⁶⁹ Đuro Zatezalo, „Razvoj i rad KPJ i organa narodne vlasti” у: *Dvor na Uni, od prijeslavenskog doba do naših dana*, Двор на Уни 1991, стр. 310.

села дворског котара и само тешко страдало. Разлог покољу у селу Остојићи треба тражити у сурадњи села с партизанима. О томе догађају прича Божо Остојић. „Дана 27. августа 1942. год. наишла је непријатељска формација од медје Босне и Хрватске мјесто Чордашица око 500 војника официра и подофицира са наоружањем.”⁷⁰ Радило се о III. усташкој ловачкој пуковнији из Бихаћа. Пуковнија је прије злочина боравила шест тједана на брду Чордашици изнад Горњег Жировца на тзв. сувој међи између Босне и Хрватске. Између 5 и 6 ујутро усташе су дошли у село и похапсили све мушкарце старије од 17 година. „Тим наиласком ухватили су 70 људи који су радили своје послове код кућа, а међу њима сам био ухваћен и ја.” Након хапшења сви су одведени на саслушање, а заповједник је двадесет шест саслушаних осудио на смрт, за тридесет пет је одлучио да се отпреми у логор, а девет их је пустио кућама. Од похватаних, двадесет и једна особа је била из сусједне Босне. Осуђени на стријељање одмах су погубљени, а преживјела су једино двојица: Драган Остојић и Милан Остојић. Осуђени на логор прво су отпремљени у Костајницу, а потом у Јасеновац.⁷¹ Из Јасеновца се бијегом спасио наш свједок, Божо Остојић.⁷²

Партизански напади на Дивушу и Зрин и уништавање Зрина

Између 26. и 29. студеног 1943. године партизани шесте личке дивизије и седме банијске дивизије имали су задатак да заузму Двор. До заузимања Двора није ни дошло.⁷³ Због Четврте неприја-

⁷⁰ HDA, ZKRZ-Zh, кутија 378, 28239-28245.

⁷¹ Из Остојића је у логору Јасеновац убијено седамнаест људи, а преосталих шеснаест су били избјеглице из сусједне Босне чији се идентитет није могао утврдити. Ђ. Остојић, А. Ђермановић, „Na stratištima” у: *Dvor na Uni, od prijeslavenskog doba do naših dana*, Двор на Уни 1991, стр. 405–407.

⁷² У Ђ. Остојић, А. Ђермановић, „Na stratištima” у: *Dvor na Uni, od prijeslavenskog doba do naših dana*, Двор на Уни 1991, стр. 371–373, види свједочанство Милана Остојића из Остојића о споменутом покољу.

⁷³ О нападу на Двор види у: Ljuban Đurić, *Sedma banijska brigada „Vasilj Gačeša”*, Београд 1981, стр. 65–76.

тељске офензиве у сијечњу 1943. године велики број становника котара Двор, али и читаве Баније, одлази у збијег. Према неким процјенама, око четири тисуће становника отишло је из котара Двор у Босну, понајвише из опћине Жировац, Јаворањ и Рујевац, од којих се око двије тисуће послје неколико дана вратило својим кућама.⁷⁴ Тијekom Четврте непријатељске офензиве њемачки авиони бомбардирани су село Жировац 23. сијечња 1943. Приликом бомбардирања, у Жировцу у којем се налазила партизанска база убијено је више од шездесет особа, порушена је црква Светог Петра и Павла, школа и три куће.⁷⁵ Банијски партизански одред вратио се на Банију тек 22. вељаче 1943. године.⁷⁶ Након повратка партизана на Банију опет је читаво подручје котара Двор, осим Зрина и мјеста у Поуњу, потпало под њихову власт. Опћина Дивуша се жали Министарству унутарњих послова НДХ како су је партизани напали ноћу 22. на 23. ожујка 1943. и како су уништили све важније зграде у Дивуши (оружничку постају, школу и опћинско поглаварство) те траже финансијску помоћ.⁷⁷ Представници опћине Зрин, сада већ помало очајни, 30. ожујка 1943. године траже помоћ од Предсједништва владе НДХ.⁷⁸ Наиме, Антун Бабић, начелник Зрина, Роко Ремета, таборник Зрина, Павао Мараковић и Мијо Кривошић из Зрина,

⁷⁴ Ђ. Zatezalo, „Razvoj i rad KPJ i organa narodne vlasti” у: *Dvor na Uni, od prijeslavenskog doba do naših dana*, Двор на Уни 1991, стр. 314.

⁷⁵ HDA, ZKRZ-Zh, кутија 305, 18586/45.

⁷⁶ За вријеме офензиве многобројни партизани, хранитељи обитељи, изгубили су живот у Црној Гори. Тако су на примјер страдали отац и брат Милице Прерадовић, рођене Тепшић из Горње Ступнице и четири брата Десанке Видаковић, рођене Боговић из Рујеваца. (Исказ аутору Милица Прерадовић рођ. Тепшић, р. 1926. г., Горња Ступница, сада Рујевац и Десанка Видаковић, рођ. Боговић, р. 1929. г., Рујевац.) Из исказа Стане Цветојевић видљиво је да су многи хранитељи обитељи страдали као непознати војници. Тако су њезина супруга из Закопе одвели непознати војници једне ноћи и он се никада више није вратио. (Исказ аутору Стана Цветојевић, рођ. Милић, р. 1912. г., Јавница сада Закопа.)

⁷⁷ HDA, MUP NDH, кутија 14, 1161/43.

⁷⁸ Документ је као факсимил објављен у: А. Milinović, „Srpski genocid nad Hrvatima Zrinskoga Pounja u drugom svjetskom ratu” у: *Zrinski zbornik*, Хрватска Костајница 1998, стр. 272–274.

као представници опћине Зрин, долазе у уред министра Тортића и ондје се жале како је Зрин до сада био нападан тридесет шест пута. „Тек повремено и на кратко вриеме долазила нам је помоћ војске. У тим борбама од наших је другога што убијено, што на пољима кад су радили, заробљено четрдесет шест људи. Од пушака имамо осамдесет пушака, што смо их сами отели у првим борбама од четника, а од тих пушака јест трећина неизправна.” Потом се жале на то како немају ни хране, будући да поља нису могли обрађивати, а „одсјечени смо од свиета, па нам ни од куда храна не може сти-завати”. Пушке им такођер нису исправне, а жале се и на то како немају могућности да се бране док обрађују поља четири километра од села. „Из тих разлога, да одклонимо непосредну опасност, која нам према обавиестима наших поузданика приети, потребно је да у Зрињ додје барем један вод домобрана са стројницом тежком и лаком и то чим прије, како би с једне стране био осигуран Зрињ, а с друге стране да ми можемо мирно обрађивати своја поља.” По-том су још замолили 134 дознаке за обућу јер је толико стражара који врше војничку службу. Већ пола године прије, 8. коловоза 1942. године, Зрињани су се молбом за додјелу потпоре обратили Ми-нистарству унутарњих послова НДХ.⁷⁹ Њих 134 потписало се тра-жећи помоћ у одјећи, обући и другим кућним потрепштинама. Из одговора је видљиво да је Министарство удружбе НДХ додијели-ло 200.000 куна Зрињанима. Учесталост напада партизана на Зрин, видљива је и из извјештаја штаба Банијског НОП одреда Главном штабу Првог корпуса НОВ. Дана 26. ожујка 1943. године партиза-ни постављају засједу на прометници Зрин–Дивуша и ондје хватају једног усташу (Мату Зорбаза) којег и ликвидирају.⁸⁰ Дана 11. травња 1943. II. батаљон банијског одреда из засједе код Зрина „убио је три усташе”, а при повратку, у селу Шегестин, „убијена су 4 а рањена 2 непријатељска војника”.⁸¹ Дана 5. липња 1943. у окршају „код села

⁷⁹ HDA, MUP NDH, кутија 56, 33224/42.

⁸⁰ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, том V, књига 13, Београд 1956, док. бр. 88, стр. 409.

⁸¹ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, том V, књига 14, Београд 1956, док. бр. 115, стр. 364.

Зрин погинуло је 6 партизана, а 1 домобран је рањен”.⁸² Из свих тих извјештаја јасно је какво је било стање у околици Зрина. Недуго потом, 7. српња 1943. године, стожерник усташког стожера Гора јавља Министарству унутрашњих послова о приликама у опћини Зрин.⁸³ „Скоро од свих табора, који постоје и раде на подручју Усташког стожера Гора, овај стожер највише добива апела за помоћ и подпору од усташког табора из Зрина. Познато повјестно мјесто Зрин налази се окружено са сто % православним, односно одметничким живљем. (...) Само мјесто Зрин има око 80 до 100 хрватских католичких обитељи, које су могле дати за обрану самога мјеста по прилици исто толико људи. Сви су зрињани били, а још и сада су, чланови усташког покрета и припадници припремне бојне, који су као такви имали право носити оружје у сврху обране самога мјеста.” Потом стожерник Велике жупе Гора пише како у Зрину не постоји већ неко вријеме нити једна војничка јединица, а како су Зрињани морали предати наоружање и муницију најближој војничкој јединици, па су остали без оружја. Као алармантну информацију износи како су „одметници” ухватили четири сељака из Зрина док су били на испашама те их убили. Као проблем спомиње сличну ситуацију и у осталим мјестима гдје живе Хрвати у Поуњу, али за приоритет у помоћи истиче Зрин „у којем су обитавали једни од првих представника хрватске народне борбе за ослободјење”. Драган Студен пише у књизи *Седма банијска дивизија* како се споменута дивизија крајем коловоза и почетком рујна 1943. вратила на Банију и како су била ослобођена сва банијска села, „али дио снага морао је стално држати положаје према Зрињу, чувати болнице и земунице”⁸⁴. Штаб Унске оперативне групе НОВ Хрватске дана 8. рујна 1943. године издаје подређеним јединицама наредбу за напад на Зрин.⁸⁵ „Снаге

⁸² *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, том V, књига 16, Београд 1956, док. бр. 130, стр. 361.

⁸³ HDA, MUP NDH, кутија 2, 6617/43.

⁸⁴ D. Studen, „Napad na ustaško uporište Zrinj” у: *Sedma banijska divizija*, Београд 1967, стр. 535.

⁸⁵ О нападу на Зрин 9. рујна 1943. године види и у литератури: D. Studen, „Napad na ustaško uporište Zrinj” у: *Sedma banijska divizija*, Београд 1967, стр. 534–537; Lj.

Унске оперативне групе, уз садејство снага VII Бригаде извршит ће дне 9. ов. мј. напад на усташко упориште Зрин, са задатком да наоружане бандите из тог мјеста утамане и униште. Све објекте у Зрину који би могли служити непријатељу да се поново насели-уништи.⁸⁶ Потом слиједи пропагандни текст о злочинима Зрињана над локалним православним становништвом. У Зрину се према партизанским информацијама налазило 180 цивила. Као главни циљеви напада одређени су тврђава у Зрину и католичка црква. Зрин је требао бити опкољен са свих страна, а поједине партизанске јединице су требале осигуравати да мјесту не дође било каква помоћ из смјера Костајнице, Двора или Волиње. Напад на Зрин започео је 9. рујна 1943. у 17 сати. Најважнији објект је уистину била кула зрињског града коју је нападао 3. батаљон I. бригаде. Борба између усташа и партизана трајала је око шест сати.⁸⁷ Један мањи дио усташа, како је видљиво у партизанском извјештају, изашао је из Зрина преко села Рогуља. Иако је било планирано да неће доћи до стихијске пљачке имовине Зрињана, „послије потпуног ликвидирања Зрина извршена је евакуација плијена тј. цјелокупне имовине (покретне) становништва Зрина. Такођер сва стока која се налазила у селу заплијењена је и предата Команди подручја ради даљње надлежности”. Извјештај штаба Унске оперативне групе износи податак да су цивили из околних села судјеловали у нападу на Зрин, али и да су ти исти цивили судјеловали у пљачки имовине цивила у Зрину. Партизани су спалили село, а то и сами признају у извјештају: „Једино је у

Ђурић, *Sedma banijska brigada „Vasilj Gaćeša”*, Београд 1981, стр. 219–222; Slavko Borojević, *Po selima i šumama Jugoslavije*, Зарпеб 1986, стр. 129; А. Милиновић, „Srpski genocid nad Hrvatima Zrinskoga Pounja u drugom svjetskom ratu” у: *Zrinski zbornik*, Хрватска Костајница 1998, стр. 270–292; I. Bunjevac, „Istina o tragediji Zrina i Zrinskog grada” у: *Zrin*, год. II, бр. 5, Зарпеб 1993, стр. 12–13; J. Lončarević, „Zrin kao opomena iz prošlosti za budućnost” у: *Hrvatska Kostajnica i Zrin*, Зарпеб 1992, стр. 13–19; Ž. Valentinčić, „Propast zrinskog kraja” у: *Hrvatska Kostajnica i Zrin*, Зарпеб 1992, стр. 71–73; Lj. Ђурић, „Zrinj 1941–1943” у: *Otadžbina*, год. 2, бр. 4, Глина 1995, стр. 89–94.

⁸⁶ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, том V, књига 19, Београд 1957, док. бр. 23, стр. 85–88.

⁸⁷ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, том V, књига 19, Београд 1957, док. бр. 48, стр. 160–162.

почетку евакуисања плијена настала збрка јер су паљене некоје куће у којима је било плијена (робе разне врсте – сељачке), која се је могла најприје извући, па онда куће палити”. Што се тиче жртава, партизани су убили „83 бандита”, а жене и дјецу су покупили и упутили у најближе непријатељске гарнизоне у Дивушу и Двор.⁸⁸ У Зрину су приликом партизанског напада и заузимања мјеста жене врућом лукшијом полијевале партизане. Тада су партизани врло вјеројатно убијали и цивиле. Партизани су имали такођер велике губитке: 14 мртвих и 39 рањених. И након напада, 10. рујна 1943, око 9 сати ујутро, партизани су нашли око двадесет усташа и све их побили.⁸⁹

⁸⁸ Извјештај о осамдесет и три убијена бандита даје штаб Унске оперативне групе 12. рујна 1943. године штабу Првог корпуса НОВ и ПО Хрватске. (*Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, том V, књига 19, Београд 1957, док. бр. 48, стр. 160–162.) Међутим, број побијених Зрињана је знатно већи од 83. Према А. Milinović, „Srpski genocid nad Hrvatima Zrinskoga Pounja u drugom svjetskom ratu” у: *Zrinski zbornik*, Хрватска Костајница 1998, стр. 284–288, у Зрину је тога дана страдало 112 мушкараца који су били усташе, 24 дјече млађих од 16 и стараца старијих од 65 година и шеснаест жена. Ове податке не треба, што се тиче временских оквира, узети без резерве, будући да су се злочини над Зрињанима могли одвијати не само тога дана већ и неколико идућих дана. Милиновић доноси поименичан попис убијених. Ката Барић свједочи о томе како су куће Хрвата у Поуњу биле пуне Зрињана 1943. и 1944. године, док се нису снашли и преселили на другу локацију (Исказ аутору 1. вељаче 2010. Ката Барић, рођ. Кнежевић, р. 1921. г., Струга, сада Унчани).

⁸⁹ Још за вријеме Другог свјетског рата, у рујну 1943. године основано је у Зрину Прво пољопривредно добро у НОР-у, за које је била задужена Команда мјеста и Котарски НОО Двор. Дана 26. рујна организирана је берба и сјетва у Зрину коју је осигуравао Други батаљон ПО Баније (Lj. Đurić, *Banijski partizanski odredi 1941. – 1945*, Београд 1986, стр. 270). Озна за Банију извијестила је 20. просинца 1944. године Озну за Хрватску да је Главни штаб НОВ и ПО Хрватске одобрио да се село Зрин спали, што је учињено. Штовише, након рата је Котарски суд у Двору на Уни пресудио 7. вељаче 1946. да се конфисцира „целокупна имовина покретна и непокретна свих становника мјеста Зрињ Народних непријатеља и то без обзира гдје се таква налази имовина” (*Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946, dokumenti, Zagreb i središnja Hrvatska*, књига 3, Славонски Брод – Загреб 2008, стр. 184–185, стр. 801–803). Након Другог свјетског рата југославенске су власти одлучиле да се Зрин расели у околицу Ђакова. У Зрин су настањени православци, а од Хрвата је према исказу Зорке Ацић остао само Никола Дембић који је био у браку с православком (Исказ аутору 3. просинца 2009. Зорка

Према крају рата

Након овога догађаја партизани су држали читаво подручје масива Зринске горе који се налазио на подручју котара Двор на Уни. Без обзира на ту чињеницу, свега један дан након напада партизана на Зрин њемачке снаге из Босанског Новог упале су на подручје Јаворња и ондје подигле логор.⁹⁰ Том су приликом пљачкали село и убили једног човјека. То није било ни први ни посљедњи пут да су припадници Тигер дивизије упали на подручје котара Двор и пљачкали локално становништво. Ова чињеница показује колико су незаштићена од партизана била села уз главну прометницу према Глини и у непосредној близини Двора.

Због несигурности под окриљем партизана поједини Срби на подручју котара Двор у јесен 1943. године оснивају Српски самозаштитни гвоздени пук који је бројао између четрдесет осам и шездесет четника. За команданта тога пука изабрао је четнички војвода Момчило Ђујић четничког мајора Марка Црљеницу из села Врпоља. Својом наредбом од 6. на 7. вељаче 1944. поп Ђујић укључио је тај пук у свој Други босански корпус.⁹¹ Четници су били према локалном православном становништву насилни и окрутни подједнако као и усташе. Пљачкање, присилна мобилизација и спаљивање имовине биле су уобичајена пракса. Посебно су тешко страдавале партизанске обитељи и њихова имовина.⁹²

Ацић, р. Рађеновић, р. 1929. г., Доња Ораовица, сада у Шегестину). Становништво села Гвозданског (такођер Хрвати у унутрашњости котара Двор), према ријечима Борке Пухар, није расељено због тога што се „није огријешило о локално српско становништво” (Исказ аутору 30. просинца 2009. Борка Пухар, р. Андасура, р. 1932. г., Бешлинац).

⁹⁰ HDA, ZKRZ-Zh, кутија 467, 36677-36739.

⁹¹ Lj. Đurić, *Banijski partizanski odredi 1941. – 1945*, Београд 1986, стр. 278.

⁹² О страдавању имовине и људи од стране четника као примјер истичем село Драшковац гдје је било локалних четника који су у сурадњи с усташама уништавали партизанску имовину и пљачкали локално становништво (HDA, ZKRZ-Zh, кутија 382, 28664-28682).

У оквиру Шесте непријатељске офензиве у просинцу 1943. године страдао је и котар Двор на Уни. Дана 17. просинца, након чишћења Зринске горе, усташе, домобрани и Нијемци спустили су се из Љесковца у село Гаге и ондје починиле покољ над цивилним становништвом те спалили и попљачкали дио села.⁹³ Том су приликом из Гага страдала двадесет и два житеља, како свједочи Бранко Гагић. Након партизанских акција на поуњска мјеста у 1944. години, усташе из Поуњског сата починили су још један велики покољ Срба у Волињи. Том је приликом из Куљана убијено осамдесет осам особа у Ровинама код Волиње.⁹⁴ Разлог ликвидације Срба из Куљана лежи у томе што су их усташе оптужили да сурађују с партизанима у оближњим православним селима.⁹⁵

Партизани су пред крај рата почели вршити јак притисак на усташе и Нијемце око Петриње и Сиска, па су се повукли с дворског подручја, а на јужним обронцима Зринске горе оставили су само чету Партизанске страже Команде мјеста Двор на Уни.⁹⁶ Стога су дана 5. вељаче 1945. у село Јаворањ, које до тада није тешко страдало, упали усташе из Двора и поубијали двадесет осам људи и спалили осамнаест кућа.⁹⁷

Закључак

Појединачних злочина над становништвом котара Двор на Уни било је још, али су злочини који су се збили 1944. и 1945. годи-

⁹³ HDA, ZKRZ-Zh, кутија 173, 4223/45.

⁹⁴ DAS, KNOO Glina – socijalni odjel, kutija 1, Kuljani – popis žrtava fašističkog teroga. Овај документ садржи поименични попис жртава из Куљана. Према попису у ЗКРЗ из Куљана је убијено шездесет осам људи (неки нису били подријетлом из Куљана, али им је стално пребивалиште било у Куљанима (HDA, ZKRZ-Zh, кутија 439, 34723/46)), а према Ђ. Ostojić, А. Đermanović, „Na stratištima” у: *Dvor na Uni, od prijeslavenskog doba do naših dana*, Двор на Уни 1991, стр. 431, у тој години су из Куљана убијене четрдесет четири особе.

⁹⁵ Исказ аутору 1. просинца 2009. Адам Дупало, р. 1923. г., Рујевац.

⁹⁶ Љ. Đurić, *Banijski partizanski odredi 1941. – 1945*, Београд 1986, стр. 347.

⁹⁷ D. Smoljenović, *Javoranj*, Београд 2000, стр. 67.

не недовољно документирани да бисмо о њима могли рећи нешто више (додуше било их је знатно мање него у прве три године рата). На крају рата, након завршених војних операција, слиједило је страдавање хрватског становништва, најчешће мушкараца, од којих је један дио био припадник усташких формација. Након рата на „крижним путовима” и код својих кућа или у локалним затворима, према истраживањима Анте Милиновића убијено је двадесет седам Хрвата из Дивуше, из Куљана тридесет шест Хрвата, из Унчана тридесет седам Хрвата, из Замлаче десет Хрвата, из Двора петнаест Хрвата, из Голубовца Дивушког двадесет и један Хрват, из Козиброда седамнаест Хрвата и из Струге четрдесет и пет Хрвата.⁹⁸ Милиновић у тексту *Српски џеноцид над Хрвајцима у хрвајским џоуњским селима џодине 1941. – 1945.* доноси пописе свих страдалих Хрвата (цивила, усташа, домобрана и припадника њемачке војске) тијekom све четири године рата. Према његовим истраживањима с подручја котара Двор убијено је и страдало у сукобима шест стотина и шездесет Хрвата; од тога триста десет цивила, шездесет војника, 186 на „крижним путовима” и 104 након „крижних путова”. Највећи је број жртава из Зрина (291). Тијekom четири године рата на подручју котара Двор на Уни, према истраживањима Ђуре Остојића и Андрије

⁹⁸ А. Milinović, „Srpski genocid nad Hrvatima u hrvatskim pounjskim selima godine 1941. – 1945” у: *Zrin*, година V, бр. 1, Загреб 1996, стр. 12–20. Треба истакнути случај Петра Јурановића из села Козиброд код Двора који је до 1941. године био у краљевој гарди, а потом је приступио домобранима, да би од 1944. године био у Усташкој припремној бојни у Дивуши. На завршетку рата повлачио се с осталим усташама и домобранима из котара Двор до Блајбурга. Након заробљавања на Блајбургу побјегао је из логора у Бјеловару кући и на тај начин спасио живу главу. У кући се у импровизираном бункеру скривао осам година и тек се 1953. године пријавио локалним властима у Двору. Будући да му локалне власти и УДБА нису успјели доказати било какву кривицу у рату, пуштен је након десет дана кући. Јурановић вели како су многобројни младићи из дворског краја заувјек остали на Блајбургу или у логорима диљем Југославије (Исказ аутору 1. вељаче 2010. Петар Јурановић, р. 1918. г., Козиброд). Више о самом случају види у: *Start*, 4. kolovoza 1990, стр. 48–53. Ката Барић из Унчана вели како је супруг погинуо као усташа при повлачењу у Петрињи у Другом свјетском рату, а таквих је случајева било много (Исказ аутору 1. вељаче 2010. Ката Барић, рођ. Кнежевић, р. 1921. г., Струга, сада Унчани).

Ђермановића, страдало је 2.196 цивила. Од тога је било убијено у својим мјестима 1.430, убијено у логорима 586 (понајвише у логору Јасеновац), а 180 их је умрло од тифуса, смрзавања, глади и посљедица збијега у IV. непријатељској офензиви.⁹⁹ Највећи број жртава је из Шегестина (174), Горичке (117), Рогуља (105), Куљана (84) и Остојића (82). Дакако, хрватске жртве у овом попису нису побројане, осим у случају да се радило о партизанима. Према истраживањима Спомен-подручја Јасеновац, с подручја котара Двор на Уни убијена је у логорима Јасеновац и Стара Градишка тијekom четири године рата 651 особа, од тога 644 Срба, пет Хрвата, један Жидов и један непознатог подријетла.¹⁰⁰ У народноослободилачкој борби још је страдао 1.441 борац-партизан (од тога 1.426 Срба).¹⁰¹ Након Другог свјетског рата број становника котара Двор на Уни пао је са 26.579 (1931. г.) на 22.014 (1948. г.)¹⁰², а тренд опадања броја становника наставио се све до данашњих дана.¹⁰³

⁹⁹ Ђ. Остојић, А. Ђермановић, „Na stratištima” у: *Dvor na Uni, od prijelavenskog doba do naših dana*, Двор на Уни 1991, стр. 427.

¹⁰⁰ За податке захваљујем проф. Ђорђу Миховиловићу, кустосу у Спомен-подручју Јасеновац.

¹⁰¹ Лј. Ђурић, А. Dupalo, „Pali borci u narodnooslobodilačkom ratu 1941. – 1945” у: *Dvor na Uni, od prijelavenskog doba do naših dana*, Двор на Уни 1991, стр. 450–501. Дакако да у попис цивилних жртава нису уврштене жртве које су поубијали партизани након Другог свјетског рата или који су страдали приликом партизанских напада тијekom Другог свјетског рата. За осам Хрвата из Гвозданског које су у нападу на Гвозданско поубијали партизани у попису су дани погрешни подаци да су их убили усташе.

¹⁰² Од 22.014 становника 19.718 било је Срба, а 2.248 Хрвата 1948. године према *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine, Stanovništvo po narodnosti*, Београд 1954, књига IX, стр. 355.

¹⁰³ Према попису из 2001, након догађаја деведесетих година опћина Двор (а територијално се опћина није измијенила) броји свега 5.742 становника (од тога 3.495 су Срби и 1.943 су Хрвати). Према попису из 2011. године на подручју опћине Двор живи 5.570 становника, од чега 4.005 Срба и 1.440 Хрвата. Види податке на www.dzs.hr.

Филип Шкиљан, повјесничар и археолог (Загреб, 1980). Након завршене Класичне гимназије уписао је двопредметни студиј повијести и археологије на Филозофском факултету Свеучилишта у Загребу, гдје је 2003. године дипломирао с темом *Јајодска насеља у Белој крајини*. Године 2004. уписао је последије-дипломски студиј хрватске повијести XX. ст. те 2006. магистрирао тезом *Полиитички зајвореници у лојорима Јасеновац и Спшара Градишка*. Године 2006. уписује извандокторски студиј Хрватске повијести XX. ст. те је 2009. докторирао тезом *Полиитичка ойредјељивања у Хрвайтском зајорју у Друјом свјетском рајју*. Од 2003. до 2006. године ради као кустос збирке фотографија, видео-материјала и дигиталних записа у Спомен-подручју Јасеновац. Од 2006. до 2010. ради као водитељ Архива Срба у Републици Хрватској при Српском народном вијећу. Од 2010. године запослен је у Институту за миграције и народности. За знанственог сурадника изабран је 2010. године, за вишег знанственог сурадника 2013. године, а за знанственог савјетника 2019. године. Предавао је колегиј *Повијести Балкана у XX. стйољећу* на преддипломском студију и колегиј *Одабране шеме из хрвайтске йовијестии XX. стйољећа* на дипломском студију повијести на Хрватским студијима Свеучилишта у Загребу те је 2011. изабран у насловно звање доцента на Хрватским студијима Свеучилишта у Загребу. Бави се Другим свјетским ратом и националним мањинама у Хрватској. Аутор је више монографија и знанствених чланака.

Филип Шкилян
Доцент Загребского университета
Научный консультант Института миграции и национальностей

СТРАДАНИЯ ЖИТЕЛЕЙ ОКРУГА ДВОР-НА-УНЕ ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ

КРАТКАЯ АНОТАЦИЯ: Автор текста приводит данные о страдании населения на территории бывшего уезда Двор. Данные приводятся на основании опубликованных материалов, архивных источников и литературных свидетельств об обстоятельствах страданий населения этой области. На протяжении четырех лет войны на территории уезда а Двор на Уне, согласно исследованиям Джуро Остоича и Андрии Джермановича пострадало 2196 граждан. Из них убито в своих селах 1430, убито в лагерях 586 (преимущественно в лагере Ясеновац), а 180 умерли от тифа, холода, голода и их последствий во время бегства от 4 вражеского наступления. Самые большие жертвы понесли Шегестин (174), Горичка (117), Рогуля (105), Куляна (84) и Остоичи (82). По исследованиям Мемориального центра Ясеновац, в области уезда Двор на Уне убито в лагерях Ясеновац и Стара Градишка 651 человек, из них 644 сербов, 5 хорватов, 1 еврей, 1 неустановленного происхождения. В народноосвободительной борьбе погибло еще 1441 бойцов-партизан (из них 1426 сербов). После Второй Мировой войны число жителей уезда Двор на Уне упало с 26579 (1931.г.) до 22014 (1948.г.), а тенденция снижения количества населения продолжается до сегодняшних дней.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Двор, Бания, сербы, хорваты, Вторая Мировая война, жертвы.

Филип Шкилян, историк и археолог (Загреб, 1980). После окончания Классической гимназии поступил на подразделение истории и археологии Философского факультета Университета в Загребе, где в 2003 году защитил диплом по теме *Яподские поселения в Белой краине*. В 2004 году поступил в аспирантуру по хорватской истории XX столетия и в 2006 получил степень магистра с тезой *Политические заключенные в лагере Ясеновац и Стара Градишка*. В 2006 на внедокторское обучение по Хорватской истории XX столетия, в 2009 защитил докторат с тезой *Политические определения в Хорватском Загорье во Второй Мировой войне*. С 2003 до 2006 работал гидом-хранителем выставки фотографий, видео-материалов и дигитальных записей в Мемориальном комплексе Ясеновац. С 2006 по 2010 работал в Архиве сербов в Республике Хорватия при Сербском народном вече. С года 2010 работает в Институте миграции и национальности. В 2010 избран научным сотрудником, в 2013 старшим научным сотрудником, а научным советником в 2019 году. Преподавал Историю *Балкан XX столетия* и *Избранные темы хорватской истории XX века* в университете Загреба, в 2011 году получил звание доцента загребского университета. Занимается темами Второй Мировой войны и национальных меньшинств в Хорватии. Автор большого количества монографий и научных статей.

Filip Škiljan

Assistant Professor at the University of Zagreb

Research Advisor at the Institute for Migration and Ethnic Studies

SUFFERINGS OF THE POPULATION OF DVOR NA UNI DISTRICT IN THE WORLD WAR II

SUMMARY: *The author in the text presents data on the suffering of the population in the area of the former Dvor district. The text, based on the published material, archival sources and literature provides data on the circumstances of the suffering of the population in this area. During the four years of war in the area of the Dvor na Uni district, according to the research of Đuro Ostojić and Andrija Đermanović, 2196 civilians were killed. Out of those, 1430 were killed in their places, 586 were killed in the camps (mostly in the Jasenovac camp), and 180 of them died of typhus, freezing, starvation and the consequences of seeking refuge during the 4th enemy offensive. Most victims were from Šegestin (174), Gorička (117), Rogulj (105), Kuljani (84) and Ostojići (82). According to research of the Jasenovac Memorial Area, 651 people from the Dvor na Uni district were killed in the Jasenovac and Stara Gradiška camps during the four years of the war, of whom 644 were Serbs, 5 Croats, 1 Jew and 1 of unknown origin. 1441 partisans were also killed during the national liberation war (1426 of them were Serbs). After the Second World War, the population of the Dvor na Uni district dropped from 26579 (1931) to 22014 (1948), and the tendency of the declining of the population continued to this date.*

KEY WORDS: *Dvor, Banija, Serbs, Croats, World War II, victims.*

Filip Škiljan, a historian and archaeologist (Zagreb, 1980). After graduating from the Comprehensive Grammar School, he enrolled in a two-majoring study of history and archeology at the Faculty of Philosophy, University of Zagreb, where he graduated in 2003 with the thesis: *Japod settlements in Bela krajina*. In 2004 he enrolled in postgraduate studies of Croatian history of the 20th century, and in 2006 he obtained his master's degree with the thesis: *Political Prisoners in the Jasenovac and Stara Gradiška camps*. In 2006 he enrolled in the extra-doctoral studies of Croatian history in the 20th century, and in 2009 he acquired his PhD with the thesis: *Political Commitments in Hrvatsko Zagorje in the Second World War*. From 2003 to 2006, he worked as the curator of the collection of photographs, video-material and digital recordings in the Jasenovac Memorial Area. From 2006 to 2010, he worked as the head of the Archives of Serbs in the Republic of Croatia with the Serbian National Council. Since 2010, he has been employed at the Institute for Migration and Ethnic Studies. He was elected a research associate in 2010, a senior research associate in 2013, and a research advisor in 2019. He taught the course *History of the Balkans in the XX century* for undergraduate students and the course *Selected Topics in Croatian History of the XX century* for graduate students of history at the Croatian Studies at the University of Zagreb and in 2011 he was elected assistant professor of the Croatian Studies at the University of Zagreb. He deals with the Second World War and ethnic minorities in Croatia. He is the author of several monographs and scientific articles.

Михаил Витальевич Шкаровский
Профессор Санкт-Петербургской Духовной Академии
Главный архивист Центрального государственного архива
Санкт-Петербурга

РУССКАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ ЗА ГРАНИЦЕЙ И ХОЛОКОСТ

КРАТКАЯ АНОТАЦИЯ: *Статья посвящена истории отношения Русской Православной Церкви за границей (РПЦЗ) к Холокосту в годы Второй мировой войны. К ее началу для части духовенства существовавшей независимо от Московского Патриархата РПЦЗ был характерен антисемитизм. Эти священнослужители были настроены антисоветски и обвиняли евреев в совершении Октябрьской революции и последовавших затем антицерковных гонениях в СССР. После нападения Германии на СССР и оккупации Югославии, где находились руководящие органы РПЦЗ, в ее документах порой по-прежнему звучали антиеврейские ноты. В 1943 г. управляющий делами Архиерейского Синода Г.П. Граббе даже написал в Белграде две антисемитские брошюры. Однако в идеях русской церковной эмиграции отсутствовал характерный для нацизма расизм. Холокост руководство РПЦЗ никогда не одобряло. Среди прихожан этой Церкви в Германии были лица еврейского происхождения, которые участвовали в движении Сопротивления. РПЦЗ преследовали цель возрождения Великой России и воссоздания единой сильной Русской Церкви и поэтому находились в непримиримом противоречии с нацистской Германией, преследовавшей цель порабощения народов России. Несколько священнослужителей РПЦЗ во Франции, Югославии, Чехословакии и Польше участвовало в спасении евреев, а некоторые даже погибли за это: архимандрит Григорий (Перадзе) и протопресвитер*

Андрей Врасский. Статья подготовлена на основе архивных документов ряда стран.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Русская Православная Церковь за границей, Холокост, Югославия, Вторая мировая война, нацистская Германия, евреи.*

Накануне начала Второй мировой войны для части духовенства существовавшей с 1927 г. в качестве самостоятельной юрисдикции Русской Православной Церкви за границей (РПЦЗ) был характерен довольно заметный антисемитизм. Руководство РПЦЗ было настроено резко антисоветски и еще до начала Второй мировой войны неоднократно выступало с воззваниями против якобы существовавшего еврейско-большевистского господства в России, и, искажая реальную картину событий, обвиняло, прежде всего, евреев и масонов в совершении Октябрьской революции и последовавших затем жестоких антицерковных гонениях в СССР.

Так в Югославии, где до 1944 г. находился Архиерейский Синод Зарубежной Русской Церкви, во второй половине 1920-х гг., вероятно, с благословения Первоиерарха РПЦЗ митрополита Антония (Храповицкого) печаталось и распространялось «Слово пустынножителей афонских к своим соотечественникам, под гнетом жидомассонов и большевиков страдающим, а также в изгнании скитающимся» (1926 г.) с призывом восстановить в России правление Дома Романовых.¹

В воззвании «Молитва о России» (1930 г.) созданной в Югославии с благословения и при поддержке митрополита Антония (Храповицкого) боевой антисоветской организации «Братство Русской Правды» говорилось: «Ведаем, Господи, грех наш пред Тобой великий... Охмелели мы взаимною злобою, потеряли мы любовь к ближнему, стали друг другу волками, забыли про нашу Родину, Законного Государя нашего, Твоего Помазанника, Императора Николая Второго вместе с Царицею, Наследником-отроком и чистыми девушками-царевнами допустили мы зверски замучить иудейскими

¹ Государственный архив Российской Федерации, ф. 9145, оп. 1, д. 959, л. 107.

руками».² Правда, для «Братства Русской Правды» был характерен исключительно политический (а не так называемый «бытовой») антисемитизм.

19 июля 1930 г. в письме графу Г.П. Граббе митрополит Антоний (Храповицкий) сообщал: «Н.Е. Марков издал второй выпуск «Войны темных сил», где доказывает, что масоны это те же большевики – убийцы, и они же устроили революцию 1917 года. Да будут они прокляты! Кроме того, он доказывает, что во главе их стоят жид и жида».³

Постоянным объектом обличения со стороны архиереев РПЦЗ было масонство, в котором они видели страшную и разрушительную силу. Так, например, в окружном послании Архиерейского Собора в Сремских Карловцах ко всем верным чадам Русской Православной Церкви, в рассеянии сущим от 28 августа 1932 г. пастве сообщалось о определении Собора «осудить масонство, как учение и организацию, враждебную христианству и революционную, направленную к разрушению основ национальной государственности...».⁴ При этом в данном послании евреи назвались влиятельной группой в составе масонства: «Масонство есть тайная интернациональная мировая революционная организация борьбы с Богом, с христианством, с церковью, с национальной государственностью и, особенно, с государственностью христианскою. В этой интернациональной организации первое место по силе влияния и значения принадлежит еврейской нации, которой присуще богоборчество со дня распятия Христа Спасителя. Иудаизм исторически связан с масонством самыми тесными узами в своей ожесточенной борьбе с христианством и с мессианскими устремлениями к мировому владычеству... масоны сами подтверждают свою связь с коммунистами и с разрушителями нашей Родины».⁵

² Царский вестник. Белград. 1930. № 85. 30 марта. С. 2.

³ Письма Блаженнейшего Митрополита Антония (Храповицкого). Джорданвилл, 1988. С. 226.

⁴ Николаевский Б.И. Русские масоны и революция. М., 1990. С. 173-180; Церковная жизнь. 1934. № 2.

⁵ Окружное послание Собора Архиереев Русской Православной Церкви за границей от 15/28 августа 1932 г. // Архиепископ Никон (Рклицкий). Жизнеописание

На проводившемся с 14 по 24 августа 1938 г. в Белграде Втором Всезарубежном Соборе РПЦЗ в выступлениях некоторых участников представители еврейской национальности назывались масонами и антихристианами.⁶ У отдельных делегатов страхи перед масонским засильем доходили до курьезов. Так архиепископ Тихон (Лященко) на одном из заседаний предложил всем членам Собора дать клятвенное заявление, что они не принадлежат к масонству и не имеют с ним дела. Председатель отверг это предложение как унижительное и подрывающее авторитет Собора.⁷ При этом участники заседаний поименным голосованием в очередной раз осудили масонство.

Антисемитские взгляды не были чужды и проживавшему в Париже митрополиту Западно-Европейскому Серафиму (Лукьянову). Так в 1938 г. церковный староста Лондонского русского прихода Е.В. Саблин писал В.А. Маклакову: «Находится здесь митрополит Серафим. Старший сын великой княгини Ксении Александровны рассказывал мне, что Владыка сей навестил его мать и в разговоре коснулся вопроса о разрушении православных церквей в Польше, высказал предположение, что все это происходит потому, что предки папы римского были евреи...».⁸

При этом данные идеологические представления архиереев РПЦЗ, как правило, не переносились на конкретных евреев. В частности в первой половине 1920-х гг. в сербском монастыре Петковице в составе русской части братии жил крещеный еврей Савелий Константинович Эфрон – один из составителей энциклопедии «Брокгауза и Эфронга», перешедший в Православие из иудаизма уже в эмиграции. Его хорошо знали и уважали митрополит Антоний (Храповицкий), архиепископ Феофан (Быстров) и будущий Сербский Патриарх Варнава, которым он сообщал о своих работах.

Блаженнейшего Антония, митрополита Киевского и Галицкого. Нью-Йорк, 1961. Т. VII. С. 286-293.

⁶ Деяния Второго Всезарубежного Собора Русской Православной Церкви за границей. Белград, 1939. С. 581.

⁷ Там же. С. 198-200.

⁸ Чему свидетели мы были... Кн. 2. М., 1995. С. 147-148.

Владыка Антоний помогал С.К. Эфрону материально, в частности, 20 мая 1924 г. он писал возглавлявшему русскую братию монастыря иеромонаху Амвросию (Курганову): «15 фр[анков] старцу Ефрону – купить молоко при сем прилагаю. Это последние оставшиеся у меня копейки». С.К. Эфрон скончался и был погребен в Петковице в середине 1920-х гг.⁹

После нападения Германии на СССР и оккупации Югославии в различных документах РПЦЗ порой по-прежнему звучали анти-еврейские ноты. Так меморандуме от 29 октября 1941 г. в Рейхсминистерство церковных дел новый Первоиерарх РПЦЗ митрополит Анастасий (Грибановский), пытаясь получить разрешение на возвращение русских священнослужителей – эмигрантов в Советский Союз, писал, что на занятых немцами территориях СССР будет важным как можно скорее уничтожить большевистскую пропаганду «тайных агентов евреев, если они приспособятся к новым отношениям», только Церковь по-настоящему может этому противостоять, и поэтому важно наладить там церковную жизнь.¹⁰

В послании к православным русским людям, принятым Архиерейским совещанием Зарубежной Русской Церкви 25 октября 1943 г. в Вене по поводу избрания Московским Патриархом митрополита Сергия (Страгородского) говорилось: «Давнее тесное сближение с коммунистическим правительством, во главе которого стоит кровавый тиран Сталин, и в котором участвует достаточное количество евреев, фанатически ненавидящих христианство и беспощадно истребляющих русский народ, набрасывает особенно мрачную тень на облик нового патриарха, которого наша совесть не позволяет нам назвать своим истинным отцом и духовным вождем»¹¹.

А в Пасхальном послании 1942 г. председателя Архиерейского Синода митрополита Анастасия (Грибановского) ощущался и другой акцент: «Напрасно враги Христовы – иудеи, не переставшие преследовать Его и по смерти, запечатали Его тело в погребальной

⁹ Письма Блаженнейшего Митрополита Антония (Храповицкого). С. 159, 161.

¹⁰ Российский государственный военный архив (РГВА), ф. 1470, оп. 1, д. 1, л. 110.

¹¹ Русское дело. Белград. 1943. № 23. 7 ноября.

пещере и приставили к Нему нарочитую стражу, стремясь удержать Его во гробе»¹².

Хотя печатный орган Архиерейского Синода журнал «Церковная жизнь» в период оккупации Белграда был крайне осторожен в высказываниях относительно политики Гитлера и «жидо-массонских заговоров», в нем изредка публиковали антиеврейские статьи, и все они, по всей видимости, вышли из-под пера управляющего делами Архиерейского Синода Георгия (Юрия) Павловича Граббе (будущего епископа Григория). В одной из них (от 1 мая 1942 г.), подписанной инициалами Г.Г. и посвященной последнему периоду жизни Ленина, говорилось: «Теперь не приходится доказывать еврейское происхождение большевизма, как равно и то, что в созданной Лениным тюрьме для Русского народа тюремщиками по преимуществу являются именно евреи. И вот тут интересно вспомнить, что по талмудическому учению все не евреи – гои, акумы, как они там называются, – это не люди, а человекообразные существа, созданные для служения евреям. Те гои, которые не желают выполнять это служение, подлежат избиению. Эта вера получает яркое проявление в т.н. Протоколах Сионских Мудрецов, рисующих план создания для неевреев некоторого подобия той тюрьмы, о которой мечтал Ленин. Но если можно понять, что о такой тюрьме для прочих народов мечтают талмудисты, приходящие к этой мысли на основании своей сатанинской религии, то нееврей может придти к такой мысли только на почве расстроеного атеизмом и одержимостью мозга».¹³

В 1943 г. Г.П. Граббе даже написал в Белграде две антисемитские брошюры, фактически представлявшие собой крайне одиозные памфлеты. Первая из них – «Под шестиконечной звездой. Иудаизм и масонство в прошлом и настоящем» (49 страниц) – была издана на сербском языке в марте 1943 г. под псевдонимом «Георгий Павлович», совпадавшим с именем и отчеством Граббе.¹⁴ Еще более

¹² Православная Русь. Ладомирова (Словакия). 1942. № 9-10. С. 2.

¹³ Г.Г. Одержимый тюремщик // Церковная жизнь. Белград. 1942. № 5. С. 69-70.

¹⁴ Georgije Pavlović. Pod zvezdom šestokrakom. Judaizam i slobodno zidarstvo u prošlosti i sadašnjosti. Beograd, 1943.

одиозной является написанная по-русски в Белграде, предположительно в конце 1943 г., небольшая брошюра «На закате жидовской силы» (16 страниц).¹⁵

Г.П. Граббе в период войны был в подобных антисемитских взглядах не одинок. Их, в частности, придерживался служивший в период оккупации Югославии настоятелем прихода протоиерей Владимир Востоков. Однако в оккупированной Югославии из церковных деятелей наиболее прогерманскую и антиеврейскую позицию занял редактор-издатель журнала «Церковное обозрение» Е.И. Махароблидзе. Уже в июне 1941 г. он с разрешения отдела пропаганды при командующем немецкими войсками в Сербии возобновил выпуск своего издания, и в июльском номере постарался свести старые счеты с Архиерейским Синодом РПЦЗ.¹⁶

22 июня 1942 г. Е.И. Махароблидзе написал скандальную статью, в которой говорилось: «Прошел год, как поднят меч Правды на самого страшного врага всего человечества – коммунистический интернационал, разносящий по всему миру разъедающий душу человека чумной яд большевизма... Рушится велико-британская империя; в судорогах корчится ее союзник красный дракон; в бездействии мечется «князь королевской тайны» – иудейская надежда Рузвельт. Вот три оплота общего врага человечества и его двухтысячелетней христианской культуры. И нынешний крестовый поход на заре второй годовщины должен уничтожить этот триумvirат зла. И провидение Божие судит быть сему».¹⁷ Через четыре месяца – в октябре 1942 г. Е. Махароблидзе в другой своей статье уже прямо обвинял Архиерейский Синод РПЦЗ в отказе поддержать немецкий поход в Россию.¹⁸

Таким образом, в произведениях целого ряда представителей Русской Православной Церкви за границей, несомненно, присут-

¹⁵ Синодальный архив РПЦЗ в Нью-Йорке (СА), личное дело епископа Григория (Граббе).

¹⁶ Церковная жизнь. 1941. № 3-12. С. 34.

¹⁷ Махароблидзе Е.И. К годовщине крестового похода // Церковное обозрение. 1942. № 4-6. С. 6-7.

¹⁸ Церковное обозрение. 1942. № 9-10. С. 4.

ствовал определенный антииудаизм, имевший политическое и религиозное содержание. Однако в идеях русской церковной эмиграции совершенно отсутствовал характерный для нацизма расизм. Холокост руководство Русской Православной Церкви за границей никогда не одобряло. Среди прихожан этой Церкви в Германии были лица еврейского происхождения, которые участвовали в движении Сопротивления. Например, Лиана Берковиц принадлежала к берлинской группе Риттмейстер организации Сопротивления «Красная Капелла» (сотрудничавшей с советской разведкой). В 16 лет она начала участвовать в нелегальной работе, распространять листовки, но 30 марта 1943 г. оказалась арестована, а 5 августа 1943 г. казнена в Берлинской тюрьме Плетцензее¹⁹ (следует упомянуть также, что один из прихожан РПЦЗ Александр Шморель, имевший русско-немецкое происхождение, был казнен нацистами за участие в подпольной мюнхенской группе «Белая роза» и прославлен Зарубежной Русской Церковью в лике святых в 2012 г.). По далеко не полным подсчетам ученых Свято-Тихоновского университета «от нацистов, в том числе за спасение евреев, пострадал 21 представитель зарубежного русского духовенства».²⁰

И РПЦЗ в целом и подавляющее большинство ее архиереев преследовали цель возрождения Великой России и воссоздания единой сильной Русской Церкви и уже поэтому находились в непримиримом противоречии и глубинной враждебности с нацистской Германией, преследовавшей цель порабощения народов России, хотя первоначально и питали некоторые иллюзии в отношении политики III рейха. Известен лишь один явно прогермански настроенный архиерей Русской Православной Церкви за границей – митрополит Западно-Европейский Серафим (Лукьянов), который в послании от 22 июня 1941 г. приветствовал вторжение немецких войск в СССР²¹.

¹⁹ Gäde Kate. Russische orthodoxe Kirche in Deutschland in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Köln, 1985. S. 246-247.

²⁰ Емельянов Н. Представители русского зарубежья, за Христа пострадавшие // XVIII ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета: Материалы. Т. 1. М., 2008. С. 232.

²¹ Bundesarchiv Berlin (BA), R 5101 / 22183, Bl. 16.

Тогда этот митрополит не подозревал, что никакого создания русского правительства нацистское руководство допускать не собиралось. В дальнейшем и у митрополита Серафима по мере узнавания правды наступило отрезвление и раскаяние (в 1945 г. он перешел в Московский Патриархат). Уже к 1943 г. Владыка передал практическое руководство митрополичьим округом в руки своего ближайшего помощника – англофильски настроенного протоиерея Василия Тихоновича Тимофеева, дочь которого была заключена нацистами в концлагерь. Указом митрополита Серафима от 28 мая 1942 г. отец Василий был возведен в сан протопресвитера «за особо ревностное служение Церкви Божией», что не было утверждено Архиерейским Синодом РПЦЗ.²²

Этот священник к лету 1943 г. крестил шесть юных евреев без предварительного оглашения, только окропив водой, спасая их, таким образом, от уничтожения. Митрополит Берлинский и Германский Серафим (Ляде) в своем письме Первоиерарху РПЦЗ митрополиту Анастасию (Грибановскому) от 18 июля 1943 г. сообщал, что Владыка Серафим (Лукьянов) на словах является антисемитом, но фактически ничего в этом плане не делал, а о. Василий Тимофеев крестит евреев, и даже одному выдал свидетельство об арийском происхождении²³.

К счастью отец Василий остался жив, однако другой ближайший помощник Владыки Серафима (Лукьянова) – настоятель храма Воскресения Христова в г. Виши, епархиальный миссионер Западно-Европейской епархии РПЦЗ, назначенный 17 февраля 1942 г. уполномоченным митрополита в неоккупированной зоне Франции доктор богословия протопресвитер Андрей Врасский, участвуя в движении Сопrotивления, и, спасая евреев, погиб в концлагере Бухенвальд.²⁴

Недавно выяснилось, что к спасению евреев на юге Франции был причастен состоявший в юрисдикции РПЦЗ протоиерей Ни-

²² СА, д. 27/43.

²³ РГВА, ф. 1470, оп. 2, д. 17, л. 96, 101.

²⁴ СА, д. 27/43.

колай Соболев. В 2015 г. Российский еврейский конгресс и Центр «Холокост» инициировали присвоение великому русскому писателю, лауреату Нобелевской премии Ивану Алексеевичу Бунину и его супруге, Вере Николаевне, звания Праведник народов Мира. Так на съемной вилле Буниных «Жаннет» в Грассе (департамент Приморские Альпы) на юге Франции скрывались евреи – российские эмигранты литературный критик Александр Бахрах и пианист Александр Либерман с супругой Стефани Либерман. Первый из них провел в доме Буниных весь период оккупации Франции. Писатель-прозаик и наследник архива И.А. Бунина Леонид Зуров свидетельствовал в 1965 г.: «Во время войны у Буниных спасался парижский литератор Александр Васильевич Бахрах. Он явился в Грасс после отступления французской армии. Всю войну провел у Буниных. В самые опасные времена Вера Николаевна его крестила (в маленькой церкви, находившейся в Канн-ла-Бокка)... у священника каннской церкви Соболева. Во время пребывания в Грассе французских ээсов, которые явились с русского фронта, Бахрах был на улице арестован ими, отведен в штаб, но выданная Соболевым бумага его спасла».²⁵

Упомянутый в воспоминаниях Л. Зурова протоиерей Николай Соболев с 1933 г. служил помощником настоятеля русской церкви св. Архангела Михаила в Каннах, а в 1941-1946 гг. одновременно обслуживал Иоанно-Предтеческий приход в Ницце. В биографическом словаре «Российское зарубежье во Франции» также отмечалось, что он «в годы Второй мировой войны укрывал от оккупантов еврейские семьи».²⁶

Среди клириков митрополита Серафима (Лукьянова) был российский еврей, сын раввина, перешедший в Православие в 16-летнем возрасте, архимандрит Сергей (Пфэфферман). Семь лет он был послушником в Валаамском монастыре, принял монашеский постриг и рукоположение в священный сан в московском Чудовом

²⁵ См. сайт: <http://www.holocf.ru/news/995>.

²⁶ См.: Российское зарубежье во Франции. 1919-2000: биогр. словарь: в 3 т. / под общ. ред. Л. Мнухина, М. Авриль, В. Лосская. М., 2008-2010.

монастыре, служил военным священником в годы Первой мировой войны в российской армии, затем эмигрировал во Францию. В 1941-1942 гг. пастырь исполнял обязанности настоятеля Свято-Серафимовской церкви в Шелле, а в 1942-1955 гг. служил настоятелем Воскресенской церкви в Медоне под Парижем. В 1940-1944 гг. отец Сергей был лишен немецкой оккупационной властью права проповеди и совершения богослужений, одновременно ему вменили в обязанность ношение желтой звезды Давида, однако Епархиальное руководство спасло его от гибели.²⁷ После окончания войны архимандрит по-прежнему служил настоятелем Воскресенской церкви в Медоне, в 1956 г. ушел на покой и поселился в Леснинском монастыре РПЦЗ в Фурке, где и скончался 2 июня 1961 г.

Следует упомянуть о филосемитской позиции в годы Второй мировой войны князя Ю.А. Ширинского-Шахматова, писавшего в 1930-е гг. об окончательной «иудаизации Запада» и об ее грядущем провале в России, что «готовит еврейству потоки крови», выковыывая в то же время «рождающееся в крови тысяч христиан – Русское Мессианство». Однако во время немецкой оккупации он в виде протеста «хотел зарегистрироваться как еврей и носить желтую звезду. Он мученически погиб в немецком концлагере: эсесовцы забили его насмерть за попытку вступить за другого заключенного».²⁸

В оккупированной болгарскими войсками части Македонии возглавлявшая Кичевский монастырь Благовещения Пресвятой Богородицы игумения Диодора (Дохторова) предоставляла в своей обители убежище гонимым оккупантами (в том числе евреям) и участникам движения сопротивления, не обращая внимание на предупреждение, что за связь с партизанами монастырь будет уничтожен. Когда оккупанты узнали, что она принимала партизан, то занесли игумению в список приговоренных к смерти. Мать Диодору спас болгарский полковник, часто беседовавший с ней и бравший

²⁷ Нивьер А. Православные священнослужители, богословы и церковные деятели русской эмиграции в Западной и Центральной Европе. 1920-1995: Биографический справочник. М.-Париж, 2007. С. 437.

²⁸ Варшавский В. Незамеченное поколение. Нью-Йорк, 1956. С. 44-46, 51.

от нее духовные книги. Он предупредил игуменью о предстоящем аресте и расстреле, и она скрылась в безопасное место.²⁹

Избежала ареста и другая насельница Кичевского монастыря – еврейка по происхождению схиигуменья Салафаила (в миру Нина Линдебанова). В 1920-е гг. она проживала в русском Хоповском монастыре в Сербии, а с 1936 г. – в Кичевском монастыре. Во время войны инокиня заболела раком, и когда надежды на спасение не было, обратилась к Богородице перед ее чудотворной иконой со словами: «Пречистая Дево, если оставишь меня жить, я никогда не покину Тебя!» Поэтому в 1945 г., когда русская община сестер во главе с игуменью Диодорой перешла в Благовещенский монастырь Белградской митрополии, выздоровевшая мать Салафаила осталась в Кичевской обители, где и скончалась в 1988 г.³⁰

Особо следует остановиться на деятельности архиереев, управлявших Берлинской и Германской епархией РПЦЗ – до 1938 г. архиепископа Тихона (Лященко) и в 1938-1945 гг. архиепископа (с 1942 г. митрополита) Серафима (Ляде). Первый из них до 1937 г. имел своим секретарем и адвокатом Н.Н. Масальского, высланного, в конце концов, из Германии за частично еврейское происхождение. Причем архиепископ Тихон всячески старался оставить Масальского при себе до последней возможности. В автобиографической книге полковника К. Кромиади сообщается, что, стараясь помочь евреям, «архиепископ Берлинский и Германский Тихон приходивших к нему с просьбой русских евреев крестил и выдавал им свидетельства о крещении. К сожалению, это им не помогло и гестапо потребовало от Синода убрать Тихона из Германии. В результате архиепископ Тихон был отозван в Сремские Карловцы, а его ближайшие сотрудники были репрессированы».³¹ Правда, это сообщение не совсем точно. Существовал целый комплекс различных причин отставки архиепископа.

²⁹ Архимандрит Гавриил (Динев). Животопис на схиигуменья Мария (Дохторова) // Бялата емиграция в България. Материали от научна конференция. София, 23 и 24 септември 1999 г. София, 2001. С. 322.

³⁰ Игумен Николай (Трайковский). Русские монахи в Македонии. Скопье, 2012. С. 53-58.

³¹ См.: Кромиади К. За землю, за волю... Сан-Франциско, 1980. С. 23-24.

Сменивший Владыку Тихона митрополит Серафим (Ляде) благожелательно относился к священникам возглавляемого митрополитом Евлогием (Георгиевским) Западноевропейского экзархата, зачастую спасая их от репрессий гестапо. 28 июля 1938 г. должно было состояться его первое совместное богослужение в Берлине с евлогианскими священнослужителями, в частности с архимандритом Иоанном (Шаховским). Накануне к Владыке Серафиму и в гестапо поступило анонимное письмо с требованием «защитить нашу Церковь от вторжения в нее иудо-масонских сил, старающихся замаскировать себя путем совместного служения с нашим духовенством». Но богослужение все-таки состоялось, что явилось одной из причин, спасшей архимандрита Иоанна от высылки³².

В то же время митрополит Серафим в своей официальной переписке с ведомствами III рейха иногда использовал антисемитскую риторику, хотя не одобрял нацистскую политику. В частности, в октябре 1940 г. он писал в Министерство церковных дел о своем противнике украинском профессоре И. Огиенко, в дальнейшем ставшим архиепископом Холмским Иларионом в юрисдикции автокефальной Православной Церкви генерал-губернаторства: «Тот, кто еще недолгое время назад клялся в верности польскому правительству... или тот, кто только четыре года назад поставил общественность в известность о том, что он состоял в дружбе с евреями, учитывал их интересы, обещал им основать в университете Каменец-Подольска кафедру по изучению еврейства и 25% еврейских студентов принимать в этот университет, убедил еврейского раввина в том, что этот университет принесет еврейству огромную материальную и духовную пользу – подобным людям я не могу подарить свое доверие, даже если они пользуются в настоящее время милостью высоких и высших инстанций»³³.

Осенью 1942 г. митрополит Серафим даже планировал издать антисемитскую богословскую статью, правда, из этого ничего не

³² РГВА, оп. 1, д. 17, л. 238, 242.

³³ Никитин А.К. Нацистский режим и русская православная община в Германии (1933-1945 гг.). М., 1998. С. 303.

вышло. 6 ноября настоятель прихода РПЦЗ в Мюнхене о. Александр Ловчий писал Владыке о неудаче дела: «Имею честь при сем представить Вам предполагаемую к печатанию в Епархиальных Ведомостях статью «Вина иудеев и язычников перед судом правды Божией» на немецком языке... С великой охотой я исполнил бы Ваше желание, святой Владыко, и отпечатал бы эту статью в количестве 300-т экземпляров, но, к сожалению, у меня нет такого количества бумаги».³⁴ В епархиальном журнале эта статья в дальнейшем также не была опубликована.

После оккупации нацистами в сентябре 1939 г. Польши, часть ее территории была включена в состав III рейха. Находившиеся на ней православные приходы вошли в Германскую епархию РПЦЗ. По архивным документам известно, что некоторые священники таких приходов, например, протоиерей Михаил Борецкий – настоятель церкви в г. Лодзе (закончивший в 1928 г. Православное отделение богословского факультета Варшавского университета), крестили евреев, спасая их.

Один из священнослужителей оккупированной Польши, российский эмигрант архимандрит Григорий (Григол Романозович Перадзе), спасая евреев, погиб от рук нацистов. 5 мая 1942 г. отец Григорий был арестован, его обвинили в заведовании тайной кассой по спасению евреев. В середине ноября 1942 г. архимандрит был перевезен в концлагерь Освенцим (Аушвиц), где он и погиб 6 декабря того же года. Согласно одной из версий, когда в газовую камеру отправляли очередную партию евреев, отец Григорий добровольно пошел на мученическую смерть вместо одного из них, пребывавшего в отчаянии от участи, грозившей его близким, поскольку он был отцом большого семейства.³⁵ Эта версия подтверждается приводимым в некоторых публикациях фактом, что спасенный архимандритом человек остался жив, после войны пришел к митрополиту Варшавскому Дионисию (Валединскому), передал ему наперс-

³⁴ Архив Германской епархии РПЦЗ, д. Приходы. Мюнхен. 1929-1942.

³⁵ Machitadze Zakaria, archpriest. *Lives of the Georgian Saints. St. Herman of Alaska Brotherhood*, 2006. P. 425-426.

ный крест отца Григория и сообщил о последних днях погибшего.³⁶ Архимандрит Григорий был причислен к сонму святых 19 декабря 1995 г. на Соборе Грузинской Православной Церкви.

Владыка Серафим (Ляде) до сентября 1940 г. управлял и Православной Церковью на территории генерал-губернаторства, образованного из другой части Польши, но затем был вынужден оставить этот пост из-за враждебности генерал-губернатора Франка и украинских националистов. Нацисты всячески стремились разжигать национальную рознь и в этой связи иногда передавали закрытые синагоги украинцам под православные храмы. В частности, в декабре 1941 г. подобный акт передачи произошел в Кракове³⁷. К несчастью, такая политика порой приносила свои ядовитые плоды.

Среди православных священнослужителей Словакии, спасавших в годы Второй мировой войны евреев, наиболее известен состоявший в то время в юрисдикции РПЦЗ священник Василий Иванович Птащук.³⁸ В 1933-1947 гг. он служил в храме села Светлице и в 1939-1942 г. крестил более 600 евреев в этом и соседних селах. В 1942 г. священник три месяца находился в заключении за антифашистскую деятельность, но после освобождения опять вернулся в Светлице. 10 сентября 1947 г. пастырь умер и был похоронен церкви в Светлице, а в 1997 г. состоялось торжественное открытие надгробного памятника на его могиле, созданного на средства Еврейского религиозного собрания в Словакии.³⁹

Подводя итоги, можно сделать вывод, что Русская Православная Церковь не была в период Второй мировой войны единой и состояла из нескольких юрисдикций, позиции которых в вопросе отношения к евреям не всегда совпадали. Раньше всего, еще до начала войны между нацистской Германией и СССР, свое отношение к преследованиям евреев высказали многие российские священни-

³⁶ Скурат К.Е. История поместных православных церквей. М., 1994. Т. 1. С. 73.

³⁷ РГВА, ф. 500, оп. 3, д. 456, л. 247; Heyer F., Weise G. Kirchengeschichte der Ukraine. Göttingen, 1997. Manuskript. S. 216-217.

³⁸ Инок Всеволод (Филипьев). Святоотеческое откровение миру. Избранные статьи. Джорданвилль-М., 2005. С. 63.

³⁹ Сообщено автору генеральным консулом Словакии в Санкт-Петербурге 10 июля 2009 г.

ки-эмигранты в различных странах Европы. При этом священноначалие Русской Православной Церкви за границей, настроенное резко антисоветски, неоднократно выступало с воззваниями против еврейско-большевистского господства в России, как до начала Второй мировой войны, так в ее период. Однако в идеях правой русской церковной эмиграции совершенно отсутствовал расизм, и Холокост руководство Русской Православной Церкви за границей никогда не одобряло. Ряд священнослужителей РПЦЗ спасали евреев от уничтожения, а некоторые даже погибли за это, в частности архимандрит Григорий (Перадзе) и протопресвитер Андрей Врасский. В настоящее время в Русской Православной Церкви за границей практически не вспоминают и не обсуждают эти сюжеты.

Список источников и литературы

- Архив Германской епархии РПЦЗ, д. Приходы. Мюнхен. 1929-1942.
 Архимандрит Гавриил (Динев). Животопис на схиигумения Мария (Дохторова) // Бялата емиграция в България. Материали от научна конференция. София, 23 и 24 септември 1999 г. София, 2001. С. 319-322.
- Варшавский В. Незамеченное поколение. Нью-Йорк, 1956.
- Г.Г. Одержимый тюремщик // Церковная жизнь. Белград. 1942. № 5. С. 69-70.
- Государственный архив Российской Федерации, ф. 9145, оп. 1, д. 959, л. 107.
- Деяния Второго Всезарубежного Собора Русской Православной Церкви за границей. Белград, 1939.
- Емельянов Н. Представители русского зарубежья, за Христа пострадавшие // XVIII ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета: Материалы. Т. 1. М., 2008. С. 230-232.
- Игумен Николай (Трайковский). Русские монахи в Македонии. Скопье, 2012.
- Инок Всеволод (Филипьев). Святоотеческое откровение миру. Избранные статьи. Джорданвилль-М., 2005.

- Кромиади К. За землю, за волю... Сан-Франциско, 1980.
- Махароблидзе Е.И. К годовщине крестового похода // Церковное обозрение. 1942. № 4-6. С. 6-7.
- Нивьер А. Православные священнослужители, богословы и церковные деятели русской эмиграции в Западной и Центральной Европе. 1920-1995: Биографический справочник. М.-Париж, 2007.
- Никитин А.К. Нацистский режим и русская православная община в Германии (1933-1945 гг.). М., 1998.
- Николаевский Б.И. Русские масоны и революция. М., 1990.
- Окружное послание Собора Архиереев Русской Православной Церкви за границей от 15/28 августа 1932 г. // Архиепископ Никон (Рклицкий). Жизнеописание Блаженнейшего Антония, митрополита Киевского и Галицкого. Нью-Йорк, 1961. Т. VII. С. 286-293.
- Письма Блаженнейшего Митрополита Антония (Храповицкого). Джорданвилл, 1988.
- Православная Русь. Ладомирова (Словакия). 1942. № 9-10.
- Российский государственный военный архив (РГВА), ф. 500, оп. 3, д. 456, ф. 1470, оп. 1, д. 1, д. 17, оп. 2, д. 17.
- Российское зарубежье во Франции. 1919-2000: биограф. словарь: в 3 т. / под общ. ред. Л. Мнухина, М. Авриль, В. Лосской. М., 2008-2010.
- Русское дело. Белград. 1943. № 23. 7 ноября.
- Синодальный архив РПЦЗ в Нью-Йорке (СА), личное дело епископа Григория (Граббе), д. 27/43.
- Скурат К.Е. История поместных православных церквей. М., 1994. Т. 1.
- Царский вестник. Белград. 1930. № 85. 30 марта.
- Церковная жизнь. 1934. № 2; 1941. № 3-12.
- Церковное обозрение. 1942. № 9-10.
- Чему свидетели мы были... Кн. 2. М., 1995. С. 147-148.
- Bundesarchiv Berlin (BA), R 5101 / 22183.
- Gäde Kate. Russische orthodoxe Kirche in Deutschland in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Köln, 1985.
- Georgije Pavlović. Pod zvezdom šestokrakom. Judaizam i slobodno zidarstvo u prošlosti i sadašnjosti. Beograd, 1943.
- Heyer F., Weise G. Kirchengeschichte der Ukraine. Göttingen, 1997. Manuskript.
- Machitadze Zakaria, archpriest. Lives of the Georgian Saints. St. Herman of Alaska Brotherhood, 2006.

Михаил Витальевич Шкаровский родился 16 августа 1961 г. в Ленинграде. В 1984 г. закончил исторический факультет Ленинградского государственного университета, в 1990 г. – аспирантуру Ленинградского отделения Института истории Академии наук СССР, доктор исторических наук. В настоящее время – профессор Санкт-Петербургской Духовной Академии, профессор Общецерковной докторантуры и аспирантуры Московского Патриархата, главный архивист Центрального государственного архива Санкт-Петербурга. В 2008–2009 гг. – работал специальным приглашенным профессором в Славянском исследовательском центре Хоккайдского университета (Япония). Член Ученого совета при Общецерковной докторантуре и аспирантуре и член Церковно-общественного совета по увековечиванию памяти новомучеников и исповедников Российских при Священном Синоде Русской Православной Церкви. Принял участие в качестве докладчика в 115 международных конференциях, имеет 697 научных публикаций, из них 69 книг.

Михаил Виталиевич Шкаровский
Професор Санктпетербуршке Духовне академије
Главни архивиста Централног државног архива Санкт Петербурга

РУСКА ПРАВОСЛАВНА ЗАГРАНИЧНА ЦРКВА И ХОЛОКАУСТ

САЖЕТАК: Чланак је посвећен историји сјавова Руске Православне Заграничне Цркве (РПЗЦ) према Холокаусту у годинама Другој светској рати. Пред његов почетак за део клира РПЗЦ који је деловао независно од Московске патријаршије био је карактеристичан антисемитизам. Ови свештенослужитељи су били антисовјетски настројени и оштруживали су Јевреје за сировођење Октобарске револуције и антицрквене пројекте у СССР који су зајим уследили. Након што је Немачка напала СССР и окупира Југославију у којој су се налазили руководећи органи РПЗЦ, у њеним документима су се понекад још увек могле зајазити антијеврејске нотне. Уравник полова Архијерејској синода Г. П. Грабе је чак у Београду написао две антисемитске брошуре. Међутим, у идејама руске црквене организације није било расизма који је карактеристичан за нацизам. Руководство РПЗЦ никад није одобравало Холокауст. Међу парохијанима ове Цркве у Немачкој било је лица јеврејској порекла која су учествовала у Покрећу отпора. РПЗЦ је имала за циљ пребеглицима Велике Русије и обнављање јединствене снажне Руске Цркве, па се због тога налазила у неомилливој противречности са нацистичком Немачком, која је за циљ имала поробљавање народа Русије. Неколико свештенослужитеља РПЗЦ у Француској, Југославији, Чехословачкој и Пољској учествовало је у спасавању Јевреја, а неки су чак и поинули за то: архимандрит Григорије (Перадзе) и протопрезвитер Андреј Враски. Чланак је написан на основу архивских докумената из низа земаља.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Руска Православна Загранична Црква, Холокауст, Југославија, Други светски рат, нацистичка Немачка, Јевреји.

Михаил Виталијевич Шкаровски рођен је 16. августа 1961. године у Лењинграду. Историјски факултет Лењинградског државног универзитета завршио је 1984. године, а постдипломске студије на Лењинградском одељењу Института за историју Академије наука СССР завршио је 1990. године и доктор је историјских наука. Тренутно је професор Санктпетербуршке Духовне академије, професор Општецрквене докторантуре и одсека за постдипломске студије Московске патријаршије, те главни архивиста Централног државног архива Санкт Петербурга. У току 2008–2009. године радио је као специјални професор по позиву у Словенском истраживачком центру Хокаидског универзитета (Јапан). Члан је Научног савета при Општецрквеној докторантури и постдипломским студијама и члан је Црквено-друштвеног савета за овековечавање сећања на руске новомученике и исповеднике при Светом синоду Руске Православне Цркве. Као подносилац реферата учествовао је на 115 међународних конференција и има 697 научних публикација, од тога 69 књига.

Mikhail Vitalievich Shkarovsky
Professor at the Saint Petersburg Theological Academy
Chief Archivist of the Central State Archive of Saint Petersburg

RUSSIAN ORTHODOX CHURCH ABROAD AND THE HOLOCAUST

SUMMARY: *The Article is devoted to the history of the attitude of the Russian Orthodox Church abroad (ROCOR) to the Holocaust during the second world war. By its beginning, some of the clergy that existed independently of the Moscow Patriarchate of the Russian Orthodox Church were characterized by anti-Semitism. These clerics were anti-Soviet and blamed the Jews for the October revolution and the subsequent anti-Church persecution in the USSR. After the German attack on the USSR and the occupation of Yugoslavia, where the governing bodies of the ROCOR were located, anti-Jewish notes were sometimes still heard in its documents. In 1943 the managing Director of the Synod of bishops, G. P. Grabbe, even wrote two anti-Semitic pamphlets in Belgrade. However, the ideas of Russian Church emigration lacked the racism characteristic of Nazism. The ROCOR leadership never approved of the Holocaust. Among the parishioners of this Church in Germany were persons of Jewish origin who participated in the Resistance movement. The ROCOR had the goal of reviving great Russia and re-establishing a single strong Russian Church, and therefore were in irreconcilable contradiction with Nazi Germany, which pursued the goal of enslaving the peoples of Russia. Several ROCOR clergy in France, Yugoslavia, Czechoslovakia, and Poland participated in the rescue of Jews, and some even died for it: Archimandrite Gregory (Peradze) and Protopresbyter Andrey Vrassky. The article is based on archival documents from a number of countries.*

KEY WORDS: *Russian Orthodox Church abroad, Holocaust, Yugoslavia, world war II, Nazi Germany, Jews.*

Mikhail Vitalievich Shkarovsky was born on August 16, 1961 in Leningrad. In 1984, he graduated from the history Department of Leningrad state University, and in 1990, he completed postgraduate studies at the Leningrad branch of the Institute of history of the USSR Academy of Sciences, doctor of historical Sciences. Currently, he is a Professor at the Saint Petersburg theological Academy, a Professor of the Moscow Patriarchate's General Church doctoral and postgraduate studies, and chief archivist of the Central state archive of Saint Petersburg. In 2008-2009 – worked as a special visiting Professor at the Slavic research center of Hokkaido University (Japan). Member of The academic Council for the General Church doctoral and postgraduate studies and member of the Church-public Council for perpetuating the memory of the new martyrs and Confessors of Russia at the Holy Synod of the Russian Orthodox Church. Participated as a speaker in 115 international conferences, has 697 scientific publications, including 69 books.

Stephanie McMahon-Kaye

THE PEDAGOGY OF TEACHING THE HOLOCAUST

SUMMARY: *Educators who take on the topic of the Holocaust are by definition extraordinary teachers. Routinely, they are adding Holocaust education to an already full curriculum. Often, they are entering into a world of learning that is not their previous area of expertise. This means that they have to learn first so that they can then teach. Holocaust education, especially when taught in communities of learners that do not have regular engagement with a Jewish community, is an especially daunting task and still we see, over and over again, that teachers in non-Jewish education assume the responsibility to teach this historical narrative, most often in an interdisciplinary way. Often, their students do not know Jews and do not necessarily connect empathetically to this particular historical narrative. Certainly as we move to 75 years from the end of the event, it is difficult to persuade students of the relevance of something that was part of their great grandparents' experience. This article seeks to provide a perspective on the importance of Holocaust education everywhere today. It will provide some necessary pedagogical tools to assist educators in their pursuit of the topic. Examples for reflection and implementation are provided. The paper covers the methodological approaches taught in the International School for Holocaust Studies at Yad Vashem as well as the delineation of content and suggestions necessary to effectively teach the topic to students from middle school forward.*

KEY WORDS: *empathy, face of the individual, interdisciplinary approach, role of the teacher.*

This is not an academic paper. I did not give a lecture based on research or conclusions from my research. I am a teacher, a teacher of teachers in point of fact and my work in countries of former Yugoslavia centered around the pedagogy of successfully imparting the lessons of the Holocaust, first to teachers and by extension to their students. The discussion that is this paper will focus on first, methodology and second on content.

When we look at the methodological avenues that are available to teachers, we begin with these objectives.

1. A definition of the term Holocaust
2. The importance of teaching dilemmas that the Jewish people faced during the Holocaust for empathy not judgement
3. The creation of lessons that focus on the “face of the individual”
4. To be ever – conscious of the role of the classroom teacher.

A Definition of the Holocaust

In order to teach about the Holocaust, we must first agree what the Holocaust is and what it is not. The Holocaust is, by accepted international definition, the murder of approximately six million Jews, using industrialized methods. There are no other victims of the Holocaust. But there are other persecuted groups, the Sinti, Roma, Poles, the Serbs and all of those other groups of genocidal intents are victims of Nazi persecution and the accompanying ideology of hate. This is a critical distinction. Not because Jewish suffering is more important than that of other individuals and groups. The importance of this critical distinction is twofold.

1. The constraints upon teachers to add additional topics into an already full course load is further strained if an educator attempts to acknowledge multiple historical narratives under an umbrella term such as Holocaust simply because the other genocidal events happened in the same time frame. While well-intentioned, the outcome is simply that none of the included

narratives is given its due. Additionally, there is a potential for students to become assume that there are no real ideological differences in the narratives that must be parsed by a good use of critical thinking skills.

2. Each and every genocidal event is a tragedy. The loss of individual life and culture is unique and worthy of acknowledgment in its own right. To make one group of victims of a genocidal event “other victims of the Holocaust” is a distortion of their history and loss.

Teaching Dilemmas for Empathy not Judgement

One of the most productive ways to teach, certainly to teach about the Holocaust, is to supplement the historical narrative with tangible examples. When we teach about the choiceless choices that Jews faced we connect our students to empathetic response to the types of dilemmas that most will thankfully never experience.

“You are in the Warsaw ghetto and... what would you do” is the type of question we would never ask in a classroom. There are two reasons for this as well.

1. Students, when called upon will always endeavor to provide an answer when called upon in class. Eventually, they will say... something. Are they more empathetic as a result of coming up with an answer? Do they really have any idea what they might or might not do in a given situation that historically seems like the time of the dinosaur to them? I suggest that all that is accomplished is that they are metaphorically “off the hook”.
2. The teacher now has the requisite answer. Now what? There is no way to effectively move discussion forward, no matter the response. So, what is gained by asking the question? I suggest, nothing is gained. And potentially empathy for the victims is lost.

Teaching the Face of the Individual

The Holocaust was the murder of six million totally innocent men, women, and children. How many is six million? Can students in a classroom have any appreciation of the enormity of the number? Does this number allow for the empathetic response we are trying to promote? I do not believe it does. I suggest that dealing outside of the necessary historical parameters of proper calculation, this does not allow our students to connect critically or imaginatively with the impact of the loss Jewish life as a whole or of the individual experiences. What was the experience of one sixteen-year-old boy named David Sierakowiak, trapped in the Lodz Ghetto? How does the voice of one of the six million inform our learning in ways that “six million” does not? IF the Holocaust has value beyond the historical narrative, then its *additional* value is the opportunity it provides for students to reflect empathetically and to think critically about the fate and the choices of Jews caught in the web of death that was the Holocaust.

The Role of the Teacher

As with any subject, the constraints of time and the educational parameters of the class are in clear focus as a teacher is choosing materials appropriate for the students in class. With Holocaust education, one goal is to provide an interdisciplinary approach. The history is paramount and foundational and the use of only the historical discipline will allow students a grounded education in the topic. Having said that, even in a history class we are not all historians. Some of us are artists of various definition and the facts and figures that are integral to the historian are less interesting to students whose educational interests are more centered in, for example, the arts. The use of art, diaries, film, to name some of the available options, allows all of our students in the classroom to participate in interesting and meaningful ways. Holocaust education is a community endeavor and the “community” is the classroom. None of us benefits if part of the community is voiceless. As important as this is, it is part of the stock and trade of a good teacher, this idea of engaging the entire class.

What is less routine outside of a Holocaust classroom is the notion of: *safely in and safely out of the Holocaust*.

This is a dark period, many say the darkest in 20th century history. It is not our job as educators to stun or traumatize our students. If that is the outcome, we have done a disservice to them as well as to the victims and survivors. Our lessons must be age appropriate. They must consider the previous knowledge of our students. They must take into consideration the particular abilities, intellectual acumen of a class in general as well as the abilities of students who may have a different learning capacity or dynamic. In short, we must be sensitive to the needs of every student in our classroom; a concept familiar to all teachers in classrooms.

What might be new is the concept of safely in and safely out. We do not want our students to despair of humankind. We must teach *honestly, never shirking the historical reality but always with an eye* to how we leave our students with hope and determination that learning this is in some ways an obligation to make sure that the world progresses in ways that will not leave *their* children and grandchildren looking at an endless string of genocides, committed again and again and... again.

Content

In Holocaust education, we identify the specifics of the historical narrative through the action and **interaction** of three distinct groups: The Jewish People, The Perpetrator, and the Bystander. The history is not complete unless we look through the lens of all three groups and see how their roles affect the narrative. This is important for accuracy but it also allows students to engage with the choices inherent in each individual group narrative as it plays out in the event we know as the Holocaust of the Jewish people.

The Jewish People

As stated previously, the Holocaust is a Jewish story and in order to give life to this story and present an accurate historical narrative in the classroom, we first look at the Jewish people, their culture, beliefs, and history. We do this, not at the gates of Auschwitz but by asking: who were the Jews before there *was* a Holocaust? We teach and learn about who the Jewish people were before they became victims; not *as* victims. Classroom Holocaust education must begin with pre-war Jewish life. How can we know what we lost if we do not know what we had?

What did the Jewish people, living in Europe in the inter-war period, value? Did they all believe the same things? Did they all receive the same type of education in similar educational settings? The answer is of course, no – or at least not exactly. Jewish communities in eastern Europe were different than those of western Europe. Their life dreams were different in some ways and the same in others. Wherever they were, they loved their families. They had hopes for the future. They were good people and bad and in between. But one thing is without exception. Wherever they were and whatever else they cared about, the Jews loved life.

And they deserved to have life....

And so, we start with the life before the war. This approach allows us to connect our students in an empathetic and age – appropriate way to the *face of the individual*.

The Ghettoization Period

In using pre-war Jewish life as an entry point to the work we intend to do, we allow our students to think and learn about the Jewish people, a people they might have little to no experience of, in a way that allows them a voice in the classroom. This look at *normal* daily life, allows our students to share themes and topics of life that are familiar to them. What are their hopes and dreams? Are there rules at home about eating, or schoolwork? Do they care for younger siblings? This seemingly mundane look at life in the 21st century compared with life in the 20th begins the

process of learning and discussing and processing the history. It is from this beginning that we move into the period of ghettoization and the Final Solution.

It is here, in the ghettos of Europe, that we begin to look at the choiceless choices of the Jewish people. Using examples specifically chosen to illustrate the hopelessness of the situation, we help students to understand that the agenda of the perpetrator was the death, complete and total annihilation, of the Jewish people. Choice was, for the most part an illusion. Some examples of moral and ethical choice do exist in the topic of this period defined as Cultural and Spiritual Resistance and these examples provide a certain understanding that individuals always maintain the ability to exercise moral choice, even if every other possibility is taken away.

We offer dilemmas, taken from the history of the period, to illustrate to our students, the choiceless choices Jews faced. Most importantly in this regard, we teach these dilemmas for *empathy not judgement*.

The Return to Life

In May 1945, the war is ended and those Jews who have survived are faced with new challenges. What does it mean to *return to life*? What kinds of life do they have when their families have been murdered, their property stolen, their communities decimated?

Despite long years of death and destruction, many Jews found the courage to recreate... life.

11,000 Jews were in the displaced persons camp at the former concentration camp of Bergen Belsen. 11,000. These Jews who had lost everything made choices to marry. 1,070 weddings were held in 1946. Sometimes as many as 20 a day. By 1951, 2,000 babies were born in the camp. What kind of courage does it take to commit your life to another human being; to bring new life into the world, in the shadow of the Holocaust?

The Perpetrator

We teach the perpetrator for their role in the story. We teach them as human beings, never monsters. This is important pedagogically. Monsters can be dismissed as an aberration. Human beings who made the most horrific and on-going set of choices during the Holocaust cannot be so easily dismissed. What drove them? How could the perpetrator participate in the death camps, gassing innocent Jewish people – men women and children? How could human beings as members of Einsatzgruppen killing units, brutally and in cold blood murder approximately one million innocent men, women, and Jewish children? The perpetrator, unlike the Jew, always had a choice. Always. Because there is always a choice for the person who believes that ethical behavior is above all else. Few individuals made the choice to put morality above orders, peer pressure, ideology. Too few.

The Bystanders

This particular category of individuals central to the Holocaust narrative, is in some ways the most complex. It is also the one which allows for real discussion and reflection on the issues of choice and ethical behavior.

This group of individuals that we call bystanders ranges from potential collaborators, to those who refuse to involve themselves, to Righteous Among the Nations.

Oskar Schindler is an example of how one can by choice move across the spectrum of bystanders. Schindler did not start out as anyone's hero. His behavior was self-serving not Righteous. And yet with the progression of time, Schindler experienced a change of heart, an epiphany. In whatever way it actually happened, at some point Oskar Schindler recognized the *face of the individual*. And having seen that, having recognized the humanity of the Jews, he could no long do any less than... everything... to help. Ultimately, it cost him everything, wife, fortunes, reputation. It was a price he willingly paid. In saving the Schindler Jews,

he was in fact, saving his own soul; a concept that the perpetrator never understood. Buried in Jerusalem, among his friends, we must conclude that it was a decision he never regretted.

In 2019, 27,362 individuals were recognized as Righteous Among the Nations by Yad Vashem in Jerusalem. They came from 51 different countries across the globe including as far off and as disconnected from the European disaster as China. Some were religious. Some were diplomats. Others were simply people of moral conscience who saw the unacceptable in the extreme and sought to right it at great personal risk to themselves. There are 139 recognized Righteous Among the Nations from Serbia; one of Righteous Risto Ristić was quoted as saying: “I did my best to save the Jews because I love them.”

Just that simple... and just that complicated.

Conclusion

Holocaust education is not for the faint-hearted. It is a daunting undertaking, a descent into a period of history when most of humankind failed. It involves a sensitivity to students. Teachers must bring their students, of any age, *safely in and safely out of the Holocaust*. This is an imperative for educators embarking on an exploration of this history.

We must teach **the face of the individuals** – not only of the Jewish people but also of the perpetrator, lest he become one dimensional in his inhumane behavior, and we must teach the Righteous Among the Nation for the hope and inspiration that they, along with the Jewish people, inspire.

We must always endeavor to teach **dilemmas for empathy not judgement** when we tell the story of the Jewish people who lived... and died in the Holocaust. Their efforts to make sure that we know what happened were indeed heroic. Their actions inspire me as a teacher and a person. I hope that never changes.

Elie Wiesel, of blessed memory, said it best:

What hurts the victim most is not the cruelty of the oppressor but the silence of the bystander.

May we never be *that* bystander. May we never be silent in the face
of human need. May we always recognize...
the face of the individual.

Stephanie McMahon-Kaye holds a BA and MA in Holocaust Studies. From 2005 - 2018 she was the Head of the Desk for Seminars in English for the International School for Holocaust Studies at Yad Vashem. Participants came from North America, Europe, Korea, and China. She continues to teach, and resides primarily in Israel.

Стефани МекМахон-Кеј

ПЕДАГОГИЈА НАСТАВЕ О ХОЛОКАУСТУ

САЖЕТАК: Просветни радници који се баве темом Холокауста по дефиницији су изванредни наставници. Они редовно догађу образовање о Холокаусту наставном програму који је већ њихово сироче. То значи да прво морају да науче да би пошто моћи да предају. образовање о Холокаусту, посебно када се одлучава у заједницама ученика који нису нужно повезани са јеврејском заједницом, посебно је захтеван задатак, а ипак социјално изнова виђамо да наставници у систему образовања које није јеврејско преузимају одговорност одлучавања о овом историјском наративу, најчешће на интердисциплинарни начин. Њихови ученици често не познају Јевреје и не морају нужно да имају осећања према овом конкретном историјском наративу. Свакако, пошто је прошло више од 75 година од завршетка ових догађаја, теško је убедити ученике у то колико је значајно нешто што је било део искуства њихових прабаба и прадедова. Овај чланак настоји да прикаже значај образовања о Холокаусту данас у свету. Пружиће неке неопходне педагошке алате као помоћ наставницима у њиховом бављењу овом темом. Наведени су и примери за размисање и примену. Овај рад обухвата методолошке прилике о којима се учи у Међународној школи за образовање о Холокаусту у Јад Вашему као и разграничење садржаја и сујестије које су неопходне да би предавања о овој теми ученицима од средње школе ја надаље имала ефекта.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: саосећање, лице појединца, интердисциплинарни приступ, улога наставника.

Стефани МекМахон-Кеј има диплому факултета и магистериј из студија Холокауста. Од 2005. до 2018. године била је шеф Кабинета за семинаре на енглеском језику у Међународној школи за проучавање Холокауста у Јад Вашему. Учесници су долазили из Северне Америке, Европе, Кореје и Кине. Још увек предаје и живи превасходно у Израелу.

Стефани Мак-Махон-Кей

ПЕДАГОГИКА ЛЕКЦИЙ О ХОЛОКОСТЕ

КРАТКАЯ АНОТАЦИЯ: Деятели просвещения, которые занимаются темой Холокоста, по определению являются выдающимися учителями. Они регулярно вносят курс о Холокосте в уже переполненную учебную программу, им часто приходится обучаться тому, что не является областью их специализации, чтобы затем иметь возможность преподавать. Образование о Холокосте, особенно, когда его получают в сообществе, ученики которого не связаны с еврейской общиной, является особенно ответственным заданием, и все-таки мы снова и снова видим, что преподаватели в не-еврейской области образования берут на себя эту ответственность, обучая этому историческому нарративу, чаще всего интердисциплинарным образом. Нередко их ученики не знакомы с евреями и не имеют необходимого чувства эмпатии к этому конкретному историческому повествованию. Поскольку прошло больше 75-ти лет с момента завершения этих событий, убедить учеников в том, насколько важна эта часть опыта их прадедов, нелегко. Данная статья содержит попытку показать значение образования о Холокосте в современном мире, а также предоставляет необходимые педагогические инструменты в помощь преподавателям, занимающимся этой темой. Приводятся примеры для использования и размышлений. Эта работа включает в себя методологические подходы, которым обучаются в Международной школе исследования Холокоста в Яд-Вашеме, также как и разграничение содержания, необходимые рекомендации, необходимые, чтобы преподавание данной темы ученикам, от средней школы и далее, имело успех.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: эмпатия, лицо личности, интердисциплинарный подход, роль учителя.

Стефани Мак-Махон-Кей является дипломированным магистром по изучению Холокоста. С 2005 по 2018 год была Шефом Кабинета по семинарам на английском языке в Международной школе по изучению Холокоста в Яд-Вашеме, участниками которых были представители Северной Америки, Европы, Кореи и Китая. Преподает и живет преимущественно в Израиле.

Иван Јовић

**ПОДИЗАЊЕ ФИЛМСКОГ СПОМЕНИКА –
РАД НА АРХИВСКО-ДОКУМЕНТАРНОМ ПРОЈЕКТУ
УСМЕНЕ ИСТОРИЈЕ СТРАДАЊА ЦИВИЛА У НДХ
„ЗАВЕШТАЊЕ”**

САЖЕТАК: *Текст се бави његовим искуством редитеља Ивана Јовића током рада на архивско-документарном пројекту о страдањима у НДХ – процесом сведочења 94 логораша, одабиром и монтажом 450 сати видео-материјала. Редитељ даје лични осврт на бројне изазове – психолошке, техничке, креативне – са којима се суочава неко ко жели да посредством филмског споменика заустави процес заборављања, јер је заборав жртве њиха победа насиља која обезбеђује његову дуговечност и понављање.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Завештање, страдање цивила у НДХ, филмски споменик, култура сећања.*

Непосредно пре доласка на овај скуп био сам у прилици да се кроз један интервју присетим рада на *Завештању*. Таква присећања, а у њих убрајам и учешће на овом скупу, увек ме помало приближе разумевању искуства сведока који су говорили за *Завештање*: зато што и сам, увек изнова, осетим нелагоду да говорим о свом искуству. Та моја извесна ретрауматизација представља, наравно, само хиљадити део онога кроз шта су пролазили људи чија смо сведочења прикупљали од 2012. до 2016. године, у пројекту Усмене историје страдања цивила у Независној Држави Хрватској, стварајући архивску грађу на којој је заснован документарни филм *Завештање*.

Дубоко верујем да ме овај сплет емоција, који осетим сваки пут кад треба о овоме да говорим, приближава људима којима сам се

интензивно бавио током пет година свог живота, можда чак и интензивније кад су снимања престала, а филм ушао у фазу монтаже. Верујем и да је управо то стање у које западнем сваки пут када о томе треба да говорим – посебан облик Божје милости, у којој нам се, попут неке духовне вакцине, даје да осетимо ослабљени вирус неизрециве патње, како бисмо боље разумели оне који су патили изван сваког разумевања и преко сваке људске мере.

Истовремено, донекле сам релаксиран тиме што је посреди скуп на ком се отворено о тој теми говори кроз појмове новомучеништва, јер је мој призив да радим овај пројекат био дубоко мистичан и надахнут вером. Верујем да такво нешто не бих могао да изговорим баш на сваком месту и ван оваквог контекста. Био је то духовни позив на који сам одговорио. Никада то нисам планирао да радим, није ми била блиска та тема, нисам ни историчар ни неко кога је документарни филм нарочито привлачио, нарочито не документарни филм са историјском тематиком. Ово је био Божји задатак, данас то можда и боље разумем него тада. Тако се можда догодило и да *Завештање*, упркос својој везаности за историју, превазилази историјско и говори о једном дубоко егзистенцијалном искуству.

Разлози за покретање пројекта били су истовремено лични – породица моје супруге је знатно пострадала у Јасеновцу. Било је то искуство које је, уз избегличко, снажно оцртало њихове идентитете, а наша су деца, следствено томе, била следећа у ланцу једног тешко објашњивог наслеђа. У основи, *Завештање* је у том смислу мој дијалог са мојим кћеркама, покушај – не да објасним, тешко је то зло објаснити, већ пре да им пренесем искуство њихових непосредних предака, мученика јасеновачких. Схватио сам да је једина могућност да макар делић тога пренесем – потпуно вишегодишње посвећеништво. Није могло другачије. То се не преноси једним васпитним разговором – да бисте га пренели, морате да га проживите.

Кад смо почињали, како о теми нисмо знали ништа нарочито релевантно – иако се чинило да о тој теми сви знају све – кренули смо у припремно истраживање. Истражили смо постојеће методологије прикупљања усмених сведочанстава. Из њих смо узели оно што нам се учинило најважнијим: идеју о поштовању личности све-

дока. То је значило да је целокупан живот особе која сведочи важан – особа се не сме свести на једно трауматично искуство, колико год оно било у животном смислу дефинишуће, а и за пројекат усмене историје централно. Одмах смо, дакле, одлучили да ће наши сведоци говорити о читавом свом животу: од рођења, предратног периода – преко ратног искуства – до послератне изградње живота. У прво време припремили смо формуларе за прелиминарни интервју, које је интервјуер са сведоком пролазио пре главног сниманог интервјуа. Организовали смо обуку интервјуера кроз припреме, дискусије, изучавања доступне литературе о том послу. Напошетку су сличне припреме и разговоре прошли и сниматељи. Сва та методологија ослањала се на развијене методе усмене историје, какав је, примерице, користила Фондација „Шоа” која је на тај начин прикупила хиљаде сведочења, превасходно јеврејских жртава Холокауста.

У проналажењу сведока најдрагоценији сарадници били су људи из Удружења логораша „Јасеновац” из Београда. Њихова подршка и мрежа контаката омогућила нам је снимања у Београду, Војводини и Босни и Херцеговини. Међутим, веома брзо су се показале слабости наше научене методологије. У тренутку прикупљања сведочења јеврејских жртава, на која смо се ми ослањали, ти сведоци су не само били млађи већ су припадали једном социјалном контексту у ком је сећање на њихово страдање и изношење тог сећања имало значај и представљало вредност по себи. У нашем контексту, у ком је Удружење логораша „Јасеновац” деценијама маргинализовано а искуство његових чланова непрепознато као битно и у социјалистичком и у постсоцијалистичком контексту – тај усвојени готови модел није дао жељене резултате.

Пре свега, снимање сведока претворило се у трку са временом – утолико незахвалнију уколико су новчана средства за овај пројекат била обезбеђена махом из личних извора. Журили смо колико смо могли и колико је било средстава – јер је популација коју смо снимали била на свом биолошком измаку. Друго, многи од тих људи нису претходно говорили нити објективизовали на тај начин своја искуства, и код многих су та искуства доживела изузетно дубоко потискивање. Толико дубоко и темељно да су многи након почетног

шока који је за њих представљао прелиминарни интервју, а који је заправо само требало да оцрта лук главног разговора пред камером, са муком понављали то сведочење, верујући да су рекли све неопходно већ у том формулару. Треће, многи од њих нису разумели значај пројекта нити свог учешћа у њему – након година маргинализације њиховог искуства страдања нису били у прилици да схвате зашто би било коме било важно да чује шта они имају да кажу. Са свим тим смо се суочили у првих неколико интервјуа, и били смо приморани да усвојене моделе мењамо.

Другу страну проблема представљали су чланови екипе – интервјуер, човек иза камере, професионални сниматељ звука (јер звук у оваквом пројекту мора бити непрекоран), организатор, и ја на месту редитеља. Брзо сам увидео да слушање изузетно трауматичних сведочења оставља траг на члановима моје екипе и да за њих саме представља посебан психолошки и духовни изазов. Верујем да ми је моје претходно саветодавно искуство – јер сам се годинама у различитим контекстима бавио педагошким саветовањем – помогло да пребродим многе од ових изазова.

Један од првих циљева био је да целу филмску екипу начиним равноправним слушаоцима и учесницима у разговору са сведоком, и да сви себе морају приближити позицији интервјуера. Чланови екипе морали су да схвате да је ово ситуација из које нема повлачења и у којој сви морамо да узмемо учешћа. Реч је о старим особама које немају искуство филмског снимања и које отуда не доживљавају интервјуера као свог ексклузивног саговорника, него показују склоност да се обраћају свима и да разговарају са свима у просторији. Инсистирао сам на томе да се та њихова склоност и потреба уважи и да сви чланови екипе учествују у разговору, не буквално, али да буду активни слушаоци.

Наравно да је било на тренутке тешко и да то искуство није нешто на шта просечан камерман рачуна у својој каријери – нико не замишља да ће провести године слушајући најтрагичније приче познате човечанству – али то је био задатак и ниједног тренутка нисмо смели да заборавимо колико је нашим сведоцима тешко да се присећају најтежих тренутака својих живота. Чланови екипе су

усвојили моју идеју према којој сваки процес – нарочито уметнички процес – у који улазимо треба да нас доведе до преображаја. Треба кроз њега да постанемо бољи и да нешто научимо.

Ипак, чланови екипе су се мењали. Напослетку сам само ја у пројекту остао укључен од почетка до краја, изузмемо ли једну озбиљну завршну кризу у самој монтажи, кад сам морао да се повучем јер сам осетио да ме је напустило исправно расуђивање о филму. Сви други морали су да направе повремени или стални отклон, и за то сам имао разумевања. Профили интервјуера су се од почетка мењали. Пошао сам од очигледних избора – од људи који су имали стручне компетенције да се тиме баве, било да су прошли неку обуку, имали искуство у другим пројектима усмене историје, било да су по занимању психолози, педагози и сл. Напослетку је најуспешнији интервјуер била жена која је по занимању глумица. Било је то можда до личности, али можда и до глумачке способности да партнера „отвори” за комуникацију. То је умеће које је за глумца апсолутно кључно. Истовремено, њен недостатак искуства у школским, терапеутским приступима као да је и њу саму учинио отворенијом да се препусти искуству такве комуникације. Напослетку, као што видите из приложеног, сав мој претходни школски приступ и припрема одвели су у сасвим другом правцу.

Верујем да је једна од вредности овог пројекта управо у томе што смо сви били отворени за процес, сви смо пратили и себе и сведоке и нисмо били затворени за промене.

Највећу вредност за мене су представљали катарзични тренуци које смо искусили са већином интервјуисаних. Након разговора, у који би по правилу улазили тешко и са великим узнемирењем, готово сви су били озарени, са осећањем да су олакшали душу, да су поделили нешто што их је тиштало, и да је неко други у том дељењу такође видео смисао. То је деловало катарзично и на чланове филмске екипе и давало им је снагу за следеће снимање.

Право искушење за мене је наступило, заправо, са уласком у процес монтаже. Суочио сам се са 450 сати снимљеног материјала и са претходних нула сати искуства у монтирању документарног филма. Иза себе сам имао играње пројекте у којима је процес мон-

таже потпуно другачији. У томе сам имао драгоцену помоћ, моју асистенткињу Ану Марјановић, са којом сам осмишљавао методологију прегледа материјала. Одлучили смо да направимо посебан систем претраге материјала према доминантним мотивима који се понављају у сведочењима. Убрзо смо увидели да је сценарио овог филма давно написан – написали су га архитекте зла које је однело на хиљаде живота. Наше је било да га ставимо у одговарајући след и контекст.

Мислим да сам од почетка знао да ће мој режијски приступ бити радикалан – преваходно у смислу да сам осетио потребу да се као аутор повучем из овог пројекта што је више могуће. Желео сам филмски споменик који ће говорити сам за себе и ком ће сваки ауторски печат бити потпуно излишан. Одмах сам се стога определио за минимализам – за наратив који ће пратити само исказе сведока. Било ми је на самом почетку, још 2012. године, јасно да снимам филм који неће користити архивске снимке и фотографије, јер сам увек доживљавао да је то злочиначка дехуманизујућа слика страдалих, и да се у нашој слици о геноциду у Независној Држави Хрватској та средства користе грубо, вулгарно и без свести да се – да би се користила – претходно морају ставити у припремљен и пажљиво осмишљен контекст. Осетио сам потребу да се изгради нова естетика у третирању те теме и да она буде апсолутно обликована живим личностима сведока, непоновљивошћу њиховог личног искуства са једне – и осећањем да је то искуство део патње колективитета, са друге стране.

Ту је, наравно, било много изазова. Онај први, психолошки, био је сопствено суочавање са сваком личношћу, са сваким појединачним сведочењем у самоћи монтажне собе, са слушалицама на ушима, без других чланова екипе, у суочавању са сопственим страховима и емпатијом која је распињућа за сваку психолошки нормалну особу. Други изазов била је количина – несхватљиво велика количина материјала. Треће – питање како изабрати из толиког материјала оно што је универзално, репрезентативно; искуство које је понављајуће, а истовремено значењски релевантно, које може понудити неки дубљи увид у свеукупност тог догађаја.

Свако сведочење је убрзо добило сопствену табелу. Деведесет и четири живота спакована у табеле које су мотивски кореспондирале са главним темама филма. Затим смо – и то је било етички најтеже, али је било неопходно – градирали степен трауме, степен ужаса о ком су сведоци говорили, бројевима од један до пет. Један је био најмањи, пет је био најинтензивнији ужас. Рећи ћу само толико да ниједно од сведочења оцењено бројем пет није ушло у филм *Завештање*. У монтажи смо одмеравали градирање тих изјава. Мислили смо о гледаоцима, о адресатима поруке филма. Желели смо да људи који гледају и слушају сведочења развију саосећање – а њега је немогуће доживети уколико не одмерите ужас. Човек има склоност да окреће главу од ужаса, блокирајући сопствени саосећајни апарат. То је психолошка чињеница. А ми смо желели да се људи нашем филму врате. Да наш филм постане једно од средстава разумевања и ширења свести о ономе што се десило и што не би смело да се догоди изнова, ни по коју цену. Зато смо, са свакодневним болом у желуцу, Ана Марјановић и ја оцењивали ужасе као да је посредни оцена стилске успелости писменог задатка. Наравно да нас је то у психолошком смислу коштало и наравно да на то нисмо били спремни.

Друго: дали смо себи у задатак да изјаве не буду извађене из контекста и да се води рачуна о њиховој целини. Због тога су многе релевантне изјаве отпале, јер се због дужине нису уклапале у ритам филма. И данас мислим о томе. Знам напамет сваки важан исказ који није ушао у *Завештање*. Филмска монтажа вам то омогући – памтите дуго оно што сте исекли, а у случају ове теме памтите ваљда до краја живота.

Напослетку – и то се десило – прво интерно биоскопско приказивање. У осећању потпуног пораза – већ потпуно исцрпљен од свега – схватио сам да оно што сам измонтирао није истина коју сам желео да пренесем. Бежећи од ужаса који сам месецима слушао, направио сам двочасовни филм чији се други део толико интензивно бавио послератном изградњом живота да је део везан за главну тему филма остао у сенци. То је био најтежи тренутак рада на пројекту. Осетио сам потребу да се повучем. Увео сам новог, свежег монтажера и дао му инструкције. Тих недељу дана били су најдужих недељу дана у мом животу. Мислим да нисам излазио из замрачене собе.

Био сам разочаран у себе и осећао сам као да сам изневерио своје сведоке – људе који су ми толико пружили претходних година – да нисам успео да пренесем истину о њиховим животима из своје слабости и жеље да ствари улепшам и представим их из перспективе наде. Томе није било места. Оно што се догодило непоправљиво је у овом животу. Остаје да се са тим боримо. Патња тих људи неће престати током њиховог биолошког постојања. Њу неће однети ни потомство, ни саграђена кућа, ни каријера, ни летовања, ни дружења. Она је тако дизајнирана да ће наставити да живи са њима до њиховог последњег тренутка – и то је истина која се мора рећи. То је истина која истовремено сведочи о њиховом истинском херојству: учинити све то – израђати децу, подићи кућу, изградити каријеру, одлазити на летовање; све то носећи ту патњу без мржње, са идејом да живот мора победити.

Разговарајући са сведоцима осећао сам њихов непрекидни напор да своје сећање доведу у некакав временски низ како би добили логички доследан опис себе и света око себе. Њихов речник одређивао је њихову стварност, њихове судбине су се отварале и затварале помоћу невештих реченица које су, често са муком, конструисали како би разумели сопствена искуства. Причама су осмишљавали своје животе.

Завршио сам са радом на ЗАВЕШТАЊУ спознајући наизглед једноставну истину – да је заборав жртве тиха победа насиља која обезбеђује његову дуговечност. У одмаклој фази снимања откривао сам како приче уобличавају наш живот, да живимо у великим причама наше културе. Живимо кроз приче. Зато смо са сваким питањем све више трагали, не толико за пуком информацијом, колико за аутентичним доживљајима...

Схватио сам да *Завештање* мора носити идеју васкрсења, а не идеју хепиенда. Хепиенд не постоји, али човек васкрсава сваког дана из пепела своје патње. Сведоци *Завештања* научили су ме да је васкрсавање свакодневни догађај, да се он не збива далеко од нас, на неком крају. Учинили су ми васкрсење присутним, опипљивим и за то сам им вечно захвалан.

Управо због тога је *Завештање* састављено само од њихових драгих остарелих лица и речи. Управо зато је оно црно-бело, да би та лица иконички дошла до изражаја, и да би њихове црте исписале иконостас једног искуства које превазилази земаљску муку. И управо зато, на крају филма, видимо их заједно на једној скромној прослави, изненада у пуноћи боје, у радости сусрета, приближене својим ликовима у есхатону, на путу ка својим мученичким мајкама, очевима, браћи и сестрама.

Иван Јовић (р. 1971), редитељ и писац из Београда, аутор је међународно награђиваних филмова „Исцељење” и „Завештање”. Бави се и позоришном режијом. Истрајава у напорима стварања филмова који уводе гледаоце у стање егзистенцијалне запитаности и о којима се размишља дуго након гледања.

Иван Йович

**СОЗДАНИЕ КИНО-ПАМЯТНИКА –
РАБОТА ПО АРХИВНО-ДОКУМЕНТАЛЬНОМУ ПРОЕКТУ
УСТНОЙ ИСТОРИИ СТРАДАНИЙ
ГРАЖДАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В НДХ „ЗАВЕЩАНИЕ”**

КРАТКАЯ АНОТАЦИЯ: *Текст содержит изложение опыта пятилетней работы режиссера Ивана Йовича по архивно-документальному проекту о страданиях народа в НДХ – процесс свидетельства 94 узников лагеря, процесс выбора и монтажа 450 часов видео-материала. Режиссер дает личный обзор многочисленных психологических, технических и творческих вызовов, с которыми сталкивается тот, кто хочет с помощью кино-памятника остановить процесс забвения, так как забвение жертв является тихой победой насилия, которая обеспечивает ему долговечность и повторение.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Завещание, страдания гражданского населения в НДХ, кино-памятник, культура памяти.*

Иван Йович (1971 г.), режиссер и писатель из Белграда, автор, получивших международные признания фильмов „Исцеление” и „Завещание”. Занимается театральной режиссурой. Старается создавать фильмы, которые ставят перед зрителем существенные вопросы бытия, требующие долгих размышлений после их просмотра.

Ivan Jović

**BUILDING OF A FILM MONUMENT –
WORK ON THE ARCHIVAL-DOCUMENTARY PROJECT
OF THE ORAL HISTORY OF THE SUFFERING OF
CIVILIANS IN THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA
“ZAVEŠTANJE” (“LEGACY”)**

SUMMARY: *The text treats the five years long experience of director Ivan Jović during the work on the archival-documentary project on the sufferings in the Independent State of Croatia - the process of testimony of 94 concentration camp prisoners, selection and editing of 450 hours of video material. The director presents his personal view of the numerous challenges - psychological, technical, and creative - that someone who wants to stop the process of forgetting through a film monument is facing with, because to forget the victim is a silent victory of violence that ensures its longevity and recurrence.*

KEY WORDS: *“Zaveštanje” (“Legacy”), suffering of civilians in the Independent State of Croatia, film monument, culture of memory.*

Ivan Jović (born in 1971), a director and writer from Belgrade, is the author of the internationally awarded films “Iscljenje” (“Healing”) and “Zaveštanje” (“Legacy”). He is also engaged in theater directing. He perseveres in his efforts to create films that lead viewers into a state of questioning about existential issues and about which a person thinks for a long while after watching them.

Јелена Пузић

МОНОДРАМА О ДИЈАНИ БУДИСАВЉЕВИЋ И ПРОБЛЕМ ИНСТИТУЦИОНАЛНЕ РЕЦЕПЦИЈЕ

САЖЕТАК: *Излајање њред вама најисано је њоводом науч-
ној скуја „Новомученици: Полијерсијекѡива V” (6. септембар
2019), а ѡиче се монодраме о Дијани Будисављевић. Предсијава
„Пу сиас за све нас” ѡремијерно је изведена у аѡрилу 2017, а рад
на њој ѡрајао је месецима ѡре ѡоја. Текси је ѡисала драмаѡурѡ
Нина Цувер, ѡрема „Дневнику Дијане Будисављевић”, док режију
и улоју Дијане ѡоѡѡисује Јелена Пузић. Циљ ѡројекѡа био је да се
Дијанино дело оѡѡрѡне од заборава. У излајању су ѡредсијављени
идеја и разлози настѡанка ѡредсијаве, ѡроцес рада на њој, реак-
ције јавноси и ѡроблеми инстиѡуционалне рецеѡиције.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Дијана Будисављевић, Акција, Дневник, Пу
сиас за све нас, монодрама, Јасеновац, НДХ.*

Мој сусрет са Дијаном десео се пре око четири године, када је мени било двадесет шест. Први пут у животу чујем њено име у једној ТВ емисији, као део повести Јасеновца. Никада нисам била толико ужаснута нечим, као догађајима који су узроковали и пратили њену акцију, а ништа мање ни њеном судбином након рата. Чињенице говоре да је Дијана спасила преко десет хиљада деце из логора у НДХ; да је једанаест њених сарадника убијено током акције; да је она сама оболела од посттрауматског стресног синдрома, са многим симптомима и да је од српског народа потпуно заборављена. Моја потреба да нешто урадим по том питању била је неодложна и сутрадан сам ушла у реализацију.

У тренутку када се у мојој глави рађа идеја о представи, ретки чланци на интернету, који су заправо један копирани чланак, затим један већи у листу *Недељник* и неколико вести о ордену који јој је постхумно додељен, једини су извори из којих би просечан грађанин могао да сазна за Дијану и то ако се озбиљније потруди. Схватила сам да би једна од мисија наше будуће представе могла да буде уношење лекције или пасуса о Дијани у школске уџбенике.

Зашто? Због чега је данас важно учити о Дијани? Прво бих се осврнула на своју струку, пошто је одговор на ово питање такође кључан и у стварању једне позоришне представе, јер нам казује има ли уопште смисла постављати је. Дакле, шта би човеку у публици требало да представља, шта да за њега значи оно што пред њим изводимо? Шта му поручујемо? Да ли је та тема блиска његовим прекупацијама, мислима, осећањима? Шта ће научити? Хоће ли по изласку из позоришта бити бољи човек? Одговори на ова питања брзо су се указали, што ми је јасно ставило до знања да представа има смисла и да је треба направити. На те одговоре вратићу се касније у излагању; сада бих хтела да вам пружим увид у стваралачки процес потребан да се ова замисао спроведе у дело.

Све је почело од Дијаниног *Дневника*. Случајно сам дошла до једног примерка. Он је претрпан бројкама, фактима, са ретким одблесцима њених расположења и емоција; уопште врло оскудан у детаљима из приватног живота, што је за позориште и мени, као глумици, за изградњу лика, неопходно. Мало ћу појаснити ту драматуршку проблематику. Једино што гледаоца заиста може да наведе да размишља и, на рационалном нивоу, донесе закључке и формира мишљење о теми о којој није ништа знао или га није интересовала пре гледања представе, то је да се циља управо супротно – дакле не на разум, него на емоције. Када прескочите рацио и када игру усмерите на оно што је исконско и неконтролисано у човеку, он проживљава заједно са вама и не може то тако лако да заборави. По смирењу, он наставља да размишља о томе што је доживео, размењује утиске са другима, и, што је најважније, смешта те податке у систем свог искуства и знања и повезује причу о Дијани са околностима у којима тренутно живи.

Због тога сам се одлучила за класичан приступ – морамо направити представу у којој ће публика проживети исто што и ми. Долазимо до техничког проблема – како се то постиже на нивоу текста? Као прво, потребно је конкретизовати што више – из мора имена и догађаја изабрати неколико најупечатљивијих и од њих формирати причу. Као друго, издвојити и нагласити кључне токове. Као треће, дописати неке свакодневне ситуације, које ће од дводимензионалних ликова начинити живе људе. И као четврто, написати монолог за крај, који ће представити суштину – шта ми, као аутори, поручујемо и шта нас највише боли.

Када се све ово заокружило, дошло је време да се окупи тим. Пре свега, драматург који би горе поменуто спровео у дело, и историчар који би пронашао драгоцене изворе на другој страни, ван *Дневника* и испоручио их на проби. Тако је почео шестомесечни рад.

Историчар, Ђорђе Мамула, са колегама из Музеја жртава геноцида прикупљао је стручну литературу и делове Дијанине картотеке и усмеравао слободно дописане делове текста. Тако, на пример, на почетку представе имамо шест имена деце, која су набројана, са свим подацима из реалне картотеке, у сцени у којој Дијана покушава да меморише њихова имена.

Нина Џувер, драматург, склапала је причу од делова *Дневника* које смо означили као корисне и дописивала је ситуације. Рецимо: кулминација драме је, по мом личном осећају, сцена смрти девојчице Љубе (такође узета из *Дневника*). Након те сцене, драматуршки би требало да дође што баналнија, ако не и комична сцена, те је дописано неколико реченица о кућној помоћници, које су плод маште аутора. Или, на пример, усек свађе са мужем, као и здравствени проблеми, који употпуњују Дијану као особу од крви и меса.

Једна од најважнијих страна ове наше драме био је последњи монолог, у коме се једини пут спомене број деце и у коме се, на самом крају представе, покрене питање колективне одговорности ратних и послератних генерација за заборав и неправду нанету Дијани. Овај монолог имао је десетак својих варијанти, док нисмо дошли до оне праве.

За све ово време, ја сам се паралелно бавила изградњом лика, мада текст није био завршен. Радила сам то на основу малобројних фотографија, упоређујући оне од пре са онима после рата; затим на основу усмених података до којих су дошли стручњаци из Музеја жртава геноцида, а који су се тицали лично Дијане и разговарајући са преживелим логорашима на њиховим састанцима у Београду.

Истовремено, донели смо одлуку да језик којим ће се говорити буде српски, дијалекат – шумадијско-војвођански, што ће бити један вид измештања из реалних, конкретних и смештања у универзалне околности; као и да ће сценографија и костим бити минималистички, само са назнаком епохе. Овде бих истакла једну занимљиву епизоду. Наиме, када је костим већ креиран, данима нисмо могли да смислимо шта бисмо са сценографијом, осим да су за игру потребни сто и столица. Једне ноћи, сањала сам сто чија је једна половина стилска, прекривена столњаком, а друга проста, изгребана и похабана. То је било оно што смо и направили – Дијанину срећену стварност, у коју је силом продрла мрачна и прљава стварност логора, да би ту остала заувек.

Оно што је још стајало као упитник биле су кључне тачке и њихово означавање, као и најважније глумачко питање – коме се ја обраћам. На једној проби дошли смо до оба решења. Када је реч о обраћању, схватила сам да би требало мало закомпликовати, да би се добило на динамици. С тим у вези, сместили смо драму у 1945. годину, тренутак када Дијана чека долазак припадника ОЗНА-е који ће јој одузети картотеку. Вежбајући шта ће им рећи и трудећи се да запамти што више података, њено крхко психичко стање тера је да поново преживљава неке ситуације из рата, разговарајући са мужем, који није тренутно присутан. Тако се пред нама појављују две Дијане; ми их у екипи зовемо стара и нова или здрава и болесна. Здрава се обраћа мужу, болесна ОЗНА-и, док прича не стигне до краја рата, када се обе стапају у једну, нажалост – болесну.

Као преломне тачке издвојили смо шест догађаја и за сваки решили да напишемо по сонг, за који је један од најталентованијих младих композитора, Матија Анђелковић, компоновао музику. То су – покретање Акције, први одлазак у логор, први сусрет са смрћу

деце, смрт дечака који је дозивао деку, одвођење деце у усташке колоније¹ и одузимање картотеке после рата. Свака ситуација преузета је из *Дневника*, једино је прича о колонијама² допуњена казивањем логораша од кога смо добили, на пример, детаљан опис како је логор у Земуну изгледао. Сви сонгови, неки мање, неки више, имају симболичне текстове који, кроз поменуте догађаје, заправо говоре о ширем контексту.

Када је све ово било спремно, тиму се прикључила и пијанисткиња, Соња Лукић, којој је додељена, под знацима навода, улога сестре Хабазин, најближе Дијанине сараднице. И, ушли смо у пробе у простору, које су трајале два месеца, до премијере, априла 2017. године. Овај подвиг подржавали су нама блиски људи, па је тако моја најбоља пријатељица једнога дана дошла на пробу са идејом за наслов: *Пу сѝас за све нас* – повик из игре Жмурке, који је садржао све потребне значењске нивое и за који смо одмах знали да је постао име наше будуће представе. У складу са насловом, израђен је плакат на коме видимо силуете деце која се играју Жмурке око Каменог цвета.

И то је био крај припремног периода.

На овом месту бих се вратила на питања која смо постављали на почетку. Пре свега, зашто је данас важно учити о Дијани? Два су главна разлога: први је дуг; дуг српског народа за то што је на одређеном његовом животном простору велики део једне генерације преживео захваљујући њој. Дуг који није одужен, пошта и захвалност које није добила. Напротив, након рата, услед нама врло својственог брзог заборављања, нагло је заустављен рад на спајању преживелих чланова породица, због чега је картотека и вођена. Саопштено јој је да власти преузимају тај посао и да њено ангажовање више није потребно. И то је било то. Тај посао је, наравно, врло брзо обустављен. Доживотно оболела, вратила се у Аустрију, и до њене смрти, 1978. године, никоме није пало на памет да јој се достојно одужи.

¹ *Dnevnik Diane Budisavljević 1941–1945*. Zagreb, 2003, 71.

² Исто; логоре у којима су здрава деца превођена у римокатолицизам и васпитавана у „усташком духу” назива „колонијама”.

Оно што се десило деценију касније, доводи нас до другог, још битнијег разлога зашто је важно сећати се ње. Сведочили смо ранама које нису излечене, спремности да се понављају мрачни догађаји, за које смо мислили да су остали у прошлости. У време када неонацизми свуда доживљавају ренесансу и када се на сваком кораку врши ревизија историје, а из различитих нечасних интереса, док је историјска струка или скрајнута или злоупотребљена, Дијана стоји као светао, универзалан пример, који је преко потребан – Аустријанка, која у Независној Држави Хрватској спасава српску децу. Зашто се данашња деца не би учила самилости и солидарности слушајући или читајући о Дијани? Да ли постоји неко ко препознаје едукативни потенцијал ове конкретне теме?

У вези са овим питањем, вратићемо се поново на *Пу сѝас за све нас* и, помоћу неколико примера, пробати да дођемо до одговора. Када смо завршили креативни процес, требало је сместити представу у позориште и обавестити публику о њеном постојању. Обратили смо се Атељеу 212, чија мала сцена највише одговара концепту. Само читајући допис у коме је објашњено о чему се ради, закључили су да та тема није поље њиховог интересовања и репертоарске политике, мада су и сами, мање или више успешно, разматрали фашизам и антифашизам у својим представама. Пошто смо успели у УК „Вук Караџић”, што је велики компромис који смо направили одмах на почетку, обрађали смо се медијима, од којих су само штампани и понеки јутарњи програм прихватили да говоре о премијери. Све се сводило, наравно, на лична познанства и ентузијазам. Градски секретаријат за културу такође није одговарао.

Убрзо смо селектовани на Фестивал монодраме и пантомиме у Земуну, најважнији тог типа на овим просторима, где смо и награђени. До овог тренутка, за тридесет и два извођења, статистика је готово непромењена. С једне стране су неописиве, потресне и величанствене реакције публике, деца која у основним и средњим школама, подстакнута представом, пишу матурске и семинарске радове о њој, логораши који не умеју да нађу речи захвалности, стални посетиоци, који присуствују скоро сваком игрању и, насупрот свима њима, готово потпуно игнорисање институција. Као три светле

тачке морам да споменем: гостовање у Народном позоришту, затим одлазак у Париз, за који су средства добијена на конкурс Министарства културе, мада је то једино што је ово министарство по том питању учинило; и, коначно, стручњаци из Министарства просвете, који су гледали представу и послали за њу препоруку средњим школама, као допуну класичној настави. Међутим, систем је ту заказао, јер директори и професори не спроводе ову одлуку у дело.

Када је реч о иностранству, неки позиви су реализовани, неки не; углавном је то у срединама у којима живе Срби, где постоје садржаји из културе, а по правилу не у оним које иначе доводе искључиво петпарачке комедије. Таквих је, нажалост, много више.

Још једно појашњење: у случају једне независне позоришне представе са, у овој мери значајном, националном тематиком, подршка би значила да је неко буџетско позориште преузме као део свог репертоара, пошто буџетска позоришта имају сталну публику и урезана су у свести грађана као места која треба посећивати. То је такође гарант да ће се школе више одазивати, што се показало тачним у случају гостовања у Народном позоришту, а такође и гарант да ће позоришта ван Београда брже и лакше организовати гостовања, него што би то било у самосталној продукцији. Понављам, и поред очигледних успеха, у нашем случају институције ћуте.

Све ово намеће једно питање – да ли учење толеранцији, улагање у образовање, изградња солидарности, искорењивање неонацизма, антифашистичка борба и остале флоскуле постоје само у функционерским обраћањима медијима ради дневне политике и сакупљања поена или се нека од институција заправо тиме и бави? И, ако се бави, зашто је то на нивоу инцидента и сведено искључиво на добру вољу људи који у тим канцеларијама седе? Да ли то значи да овај систем не препознаје помоћне механизме у тој едукацији нације или та едукација заправо не постоји? Ако не постоји, да ли је то циљано тако или је производ свих несрећних околности које су нас задесиле?

Овакви пројекти, који би требало на све начине да буду институционално подржани, а нису, уз такав однос система према њима полако ће се гасити, све док се са њима не угаси и могућност да бу-

дуће генерације, учећи на прошлим грешкама, постану бољи људи него што смо ми.

Јелена Пузић је завршила глуму на Академији уметности, у класи професорке Мирјане Карановић и историју уметности на Филозофском факултету у Београду. Играла је у филмским, телевизијским и позоришним пројектима, а покретач је и неколико самосталних продукција. За улогу Дијане Будисављевић награђена је на фестивалу *Златни вићез* у Москви и Фестивалу монодраме и пантомиме у Земуну. Живи и ради у Београду.

Елена Пузич

МОНОДРАМА О ДИАНЕ БУДИСАВЛЕВИЧ И ПРОБЛЕМА ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОГО ВОСПРИЯТИЯ

КРАТКАЯ АНОТАЦИЯ: Данное изложение посвящено монодраме о Диане Будисавлевич и написано по случаю проведения научного собрания «Новомученики: Полиперспектива V» (6 сентября 2020 года). Премьера спектакля «Один спасает всех» состоялась в апреле 2017 года, а работа над ним продолжалась несколько месяцев. Автор текста драматург Нина Джувер, написала ее по Дневнику Дианы Будисавлевич, режиссура Елены Пузич, она же исполнительница роли Дианы. Цель проекта – не позволить забыть дело Дианы. В изложении представлена идея и причины создания пьесы, процесс работы над ней, реакция общественности и проблематика ее принятия общественными организациями.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Диана Будисавлевич, Дело, Дневник, «Один спасает всех», монодрама, Ясеновац, НДХ.

Елена Пузич окончила факультет актерского мастерства Академии искусств по классу профессора Мирьяны Каранович и факультет истории искусств Белградского Университета. Была занята в кино, теле и театральных проектах, создала несколько собственных произведений. За исполнение роли Дианы Будисавлевич получила награду на международном фестивале Золотой Витязь в Москве и Фестивале монодрамы и пантомимы в Земуне. Живет и работает в Белграде.

Jelena Puzić

**MONODRAMA ON DIJANA BUDISAVLJEVIĆ
AND THE PROBLEM OF INSTITUTIONAL RECEPTION**

SUMMARY: *The presentation before you was written for the scientific conference “New Martyrs: Polyperspective V” (6th of September 2019), and it deals with a monodrama about Dijana Budisavljević. The play “Pu spas za sve nas” premiered in April 2017, and work on it lasted for several months before that. The text was written by playwright Nina Džuver, according to Dijana Budisavljević’s Diary, while the director is Jelena Puzić who also played the role of Dijana. The goal of the project was to preserve Dijana’s work from oblivion. The presentation presents the idea and reasons why the play was created, the process of working on it, reactions of the public and the problems of institutional reception.*

KEY WORDS: *Dijana Budisavljević, Action, Diary, Pu spas za sve nas, monodrama, Jasenovac, NDH (Independent State of Croatia).*

Jelena Puzić is a graduate in acting from the Academy of Arts, in the class of Professor Mirjana Karanović, and in art history from the Faculty of Philosophy in Belgrade. She has acted in film, television and theater projects, and she also initiated several independent productions. She was awarded for the role of Dijana Budisavljević at the Golden Knight Festival in Moscow and the Monodrama and Pantomime Festival in Zemun. She lives and works in Belgrade.

Радмила Несторовић

**ПРОБЛЕМИ ИКОНОГРАФИЈЕ
НОВОМУЧЕНИКА СРПСКИХ
САГЛЕДАНИ КРОЗ РАД НА ИКОНИ
СВ. СВЕШТЕНОМУЧЕНИКА СТАНИСЛАВА**

САЖЕТАК: *Текст се бави настанком прве иконе новој Свештеномученика Станислава Насадила, урађене за потребе његове канонизације у лик Свештих Православне Цркве Чешких земаља и Словачке, као и изазовима који стоје пред савременим иконописцима који се баве иконографском српских Новомученика.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Икона, стварање свештеништва СПЦ, нови Свештеномученик Станислав Насадил, нови иконографски садржаји.*

Од самих својих почетака, црквена уметност је саобразна историји Цркве и нераскидиво је везана за њен свакодневни живот. На тај начин, она није било каква, већ уметност у функцији или, лепше речено, у служби, и то у служби спасења рода људског. Црквена уметност, исто као Црква, има свештену мисију у свету. У њеном најречитијем символу, у икони, можемо слободно рећи, сва је истина Православља. Она сведочи и пројављује у свет догмат боговаплоћења, односно догмат о изобразивости Бога, исто као што потврђује најистинитију од свих реалности – реалност Царства Божијег. Изображени на икони лик сведочи живог светитеља. Нисмо ли и сами, толико пута, стојећи у храму и онда када се у њему не савршавају Свете Тајне, имали осећање присуства Бога и светих?

Црквеној уметности је дато да буде и литургијска по својој природи; не декор за божанску службу, већ да њих две имају пун међусобни однос. У богослужењу, Јеванђеље и икона се допуњују,

живе истим животом у којем реч и слика садејствују за једно и исто сведочанство.

У једној од одлука Седмог Васељенског Сабора (Никеја, 787), одржаног после крвавог периода иконоборства и великог страдања Цркве, народа, иконописаца, живописаца и њихових дела, а на ком се поново успоставља иконопоштовање, икона бива изједначена по части – равнoчасна – са Јеванђељем, Часним Крстом и моштима светитеља. Она се потврђује поново као један од облика спознаје Бога, а у њеном настајању се види сједињење Божанске и људске воље и деловања.

У свакодневном животу верујућег човека, икона га уводи у непосредан однос са благодаћу и личношћу светитеља који је на њој приказан.

Са развојем црквене уметности развија се и садржај иконографских представа, посебно мученичких страдања. Познато је да Црква почива на крви мученика и да су се први храмови и градили на местима њихове мученичке кончине, или над њиховим моштинама. Колико су иконе од тих првих времена биле важне, потврђују речи Св. Василија Великог изговорене у беседи на Св. Мученика Варлаама, којима се овај Св. отац и учитељ Цркве обраћа баш самим иконописцима: „Устаните сада преда мном сви, славни живописци подвижничких напора. Допуните својом уметношћу ову непотпуну слику војсковође. Цветовима своје мудрости осветлите нејасан образ којим сам ја представио венцоносца. Нека будем побеђен вашим живописањем херојских дела мученика. Радо ћу и сада признати над собом сличну победу ваше врлине... Погледаћу на ту тачно представљену борбу руке са огњем.”

Иконографија наших мученика подразумева, у историји српског иконописног канона, мученике нових времена, тј. од пада последње српске државе (а то је Зета Балшића) под турску власт, 1495. године наовамо. У том историјском периоду ми имамо никад неизбројана страдања на свим просторима које насељава српски живаљ. Иако се страдања једног народа не могу измерити нити поредити, пострадање Срба у XX веку на територији НДХ се сматра највећим у нашој историји.

Стога, пред данашњим иконописцима стоји једна велика обавеза и један велики изазов – да на то страдање не ћутимо већ да својим делима на њега одговоримо и поставимо стандарде за нове иконографске садржаје. Кажемо изазов, не само због мноштва мученичких ликова, већ и због чињеница везаних за њихово страдање са којима се иконопис до сада није сусретао. Страдали су мушкарци и жене свих старосних доби, од оних у пуној зрелости или својој младости до стараца и старица које се једва крећу; страдали су здрави и болесни, они са села и они из града, свих занимања, свих звања, дечасти и девојчице свих узраста. Било је и оних који су под ножем угледали светлост дана, на силу извађени из тек распорених утроба својих мајки. Пострадали су и мучени на начине којима се врло тешко или никако могу наћи иконографске паралеле или узорци. Када бисмо пажљиво погледали све репродуковане Менологе, у оквиру којих су за сваки дан и датум, сваког месеца у години, насликани светитељи и побројана њихова страдања, ми нећемо наићи на таква свирепства. (Очувани менолошки циклуси код нас су и добро репродуковани у досадашњој литератури, а налазе се на фрескама у Грачаници, Дечанима, Пећи, Старом Нагоричину, Трескавцу и Марковом манастиру и сви потичу из XIV или XVI вијека.)

Да би једна иконографска целина или изображење лика једног Светог новомученика било што веродостојније и ближе истини, неопходно је упознати се са историјским контекстом његовог страдања те са неопходним подацима и фотографијама, који заједно расветљавају читав његов живот.

После двадесетседмартовског слома, Црква се придружила народним демонстрацијама и тиме себи потписала смртну пресуду од стране Трећег Рајха. Краљевина Југославија је подељена на пет окупационих зона: немачку, мађарску, италијанску, бугарску и НДХ. Од 22 епархије, колико је тада имала наша Црква, девет се нашло (дакле, скоро половина) у оквирима новонастале НДХ и само у тим епархијама нама су убијани епископи – Св. Платон Бањалучки, Св. Петар Дабробосански, Горњокарловачки Сава и Св. Доситеј Загребачки, који је, додуше, у Београду преминуо од последица физичког и психичког малтретирања у Загребу.

У тих девет епархија убијено је преко 200 свештеника:

1. Загребачка – митрополит Доситеј и седам свештеника,
2. Пакрачка – осам свештеника,
3. Сремска и део АЕП Београдско-карловачке – 11 свештеника,
4. Бањалучка – епископ Платон и осам свештеника,
5. Дабробосанска – митрополит Петар и 18 свештеника,
6. Део Далматинске – 19 свештеника,
7. Захумско-херцеговачка – 28 свештеника,
8. Зворничко-гузланска – 29 свештеника,
9. Горњокарловачка – 72 свештеника са својим владиком Савом на челу.

Међу овом седамдесетдвојицом је и Св. Свештеномученик Станислав. Свети Архијерејски Синод Православне Цркве чешких земаља и Словачке, на свом заседању од 29. јануара 2019. године, донео је одлуку да православног свештеника чешког порекла – оца Станислава Насадилу, који је мученички пострадао током јуна месеца 1941. у усташком логору у Госпићу, односно над Јадовном, унесе у диптих светих своје помесне Цркве.

Рођен 1907. године у Лоштицама (данашњи оломоуцки крај у Чешкој), Станислав као младић долази 1923. у Сремске Карловце, где започиње своје школовање, које завршава у Битољу 1928. Свештеничку службу започиње у Храму Св. Илије у Личкој Јасеници, у Епархији горњокарловачкој. Ухапшен од усташа 17. јуна 1941, бива одведен и затворен у Плашком, где је заједно са епископом Савом и неколицином своје сабраће зверски мучен. После пребацивања у логор у Госпићу, убрзо прима мученичку смрт над Јадовном, 20. јуна исте године.

По благослову митрополита михаловско-кошичког Георгија, најпре је урађена студија – цртеж лика будућег светитеља, која је, заједно са предлогом за канонизацију, потврдно изгласана на заседању САС Православне Цркве Словачке. Тек по добијању те потврде урађена је икона.

Основне податке о свештеномученику Станиславу нашли смо у „Споменици Православних Свештеника – жртва фашистичког терора и палих у Народноослободилачкој борби”, изdatoј у Београду 1960. Ова *Споменица*, иако издање Савеза Удружења Православног Свештенства ФНРЈ, драгоценa је из више разлога. У њој су поименце побројани скоро сви страдали свештеници, за време четири ратне године. Донете су фотографије за највећи број њих као и подаци о месту и начину њиховог страдања.

Св. Станислав је на првој својој икони приказан на начин уобичајен за представе свештеномученика. Насликан је у попрсју, у црвеним служашчим одеждама (фелону). По тумачењу Св. Симеона Солунског (1429) фелон има значење правде Христове донесене на свет (тада је бео), а такође, као на овој икони, може бити црвен и тада има значење пурпурне хламиде у коју је Спаситељ био одевен „ради подсмеха, у дворишту Пилатову”, како каже проф. Лазар Мирковић у својој *Литургији*. У десној руци Св. Станислав држи бели мученички крст, а у левој Велики Требник. Зашто баш Треб-

ник ако знамо да се свештеници, владике и патријарси сликају са Јеванђељем у рукама? До оваквог решења дошли смо на следећи начин. Наш велики и свети Авва Јустин Ћелијски каже за свештеника да је он сам већ „ходајуће Јеванђеље” и то му се назначење не може умањити нити одузети. Он то већ јесте, самим својим чином. Радећи давно икону Св. Свештеномученика Бранка Добросављевића, пароха вељунског, Епархије горњокарловачке, такође смо га изобразили са Требником у руци. Он је, наиме, на своје страдање поведен заједно са својим сином Небојшом, студентом медицине, и групом мештана и комшија из села. Када су сви доведени до шуме Кестеновац, где су и убијени, Св. прота Бранко је натеран да им живима, док их усташе пред њим муче и убијају, чита опело, да би, на крају, и сам поднео мученичко страдање. У Требнику су, знамо, све молитве и службе којима један свештеник срета сваког свог парохијанина, од његовог доласка на свет до изласка из света. Ту су, на једном месту: Молитва у први дан пошто жена роди дете, преко Обреда Св. Тајне Крштења и свих других Св. Тајни осим Св. Тајне Евхаристије, затим Обред причешћа болесника, молитве на самртном часу, Обред погребња мирјана, свештеника, монаха, деце и друге молитве или требе за све животне прилике. Између осталих, и оно што је за иконописце посебно важно, а то је Молитва пред почетак сваког доброг дела. Тако, видимо, Требник је заправо књига која је уз свештеника до самог краја и његовог живота, какав год тај крај био. Мученички крај крвљу тај Требник умива и чини га неодвојивим делом свештене слике новомученика наших. Осим у случају Св. протe Бранка Добросављевића, наилазили смо и на друге примере у којима се овај специфични начин мучења понављао – заробљени свештеници бивали су натерани да још живима будућим страдалницима читају опело. Такође је познато да је добри отац Стане, како су га звали његови парохијани, имао прилику да се склони и сачува живу главу, будући да је имао чешко држављанство, али он на то није пристао. Хапшења и убијања народа и свештенства у НДХ већ су се била прочула и до Личке Јасенице. Не заборавимо да је први свештеномученик, Милош Петровић из Босанских Лужана, убијен већ 14. априла 1941, дакле само четири дана после проглашења НДХ. Св. Стани-

слав, нови свештеночученик, над Јадовном је положио реалну жртву реалне љубави. Испунио је тако, до краја, своју улогу Доброг Пастира – показавши се као истинити изданак Истинитог Винограда.

Слојевити појам иконографије новочученика прате изазови и искушења која ће се, верујемо, с временом превазилазити и побеђивати. На самом почетку нашег пута ка стандардизацији и постављању нових иконографских узора потребно је суочавање и реално сагледавање озбиљности тог пута, јер се једном усвојени узорци, код нас посебно, понављају без стваралачког или критичког односа према њима. Сматрамо неопходним да ти новочостављени узорци буду чисти, јасни, тачни и лако читљиви. Чини нам се да се већ сада могу кристалисати неки основни проблеми те иконографије:

- Проблем веродостојности светитељског лика, где се не смео крити иза појма есхатона у ком су светитељи „већ преображени, па самим тим није битно донети верно њихове портретске црте”;

- Конструисање нових композиција за које немамо иконографских паралела;

- Адекватно, а не произвољно увођење нове симболике, ради постизања драматичнијег утиска страдања;

- Разматрање и колегијални договор о томе који се епитети, односно сигнатуре исписују уз нове светитеље и нове сцене. При том, посебно обратити пажњу на већ одомаћену појаву лоше или нетачне граматике у натписима;

- Историјски тачно представљање сцена, било масовних, било појединачних страдања. Мислимо да није нимало безначајно у каквом природном окружењу се све догађало, да ли близу јаме, близу воде, у шуми или над јамом и водом. Често већ наилазимо на иконе где је то окружење крајње произвољно дато;

- Увођење новог иконографског појма Храма-мученика;

- На крају, али од суштинске важности је, мислимо, начин на који сагледавамо и примамо ово наше највеће страдање, јер ће баш од тог начина зависити и природа нових иконографских решења. Рекао је наш Св. Владика Николај да „почетак није судија крају већ је крај судија почетку”. Крај овоземаљског живота наших новочуче-

ника био је страдалнички и, као такав, био је заправо праг са ког су се отиснули у Вечно Царство Божије, одакле нас сада гледају и где нас сада пред Богом заступају.

Испред свега наведеног, рекли бисмо и да нове иконографске садржаје мора пратити достојна потврда у црквеној књижевности и поезији. Не бисмо смели да заборавимо какве црквене уметности смо баштиници – оне чији је један од основних постулата било садејство слике и речи, њихово свето сагласје, а са циљем сведочења незалазне Лепоте и вечне Истине.

У Београду, на Св. мученика Трифуна, 2020. л. Г.

Радмила Несторовић, иконописац СПЦ, дипломирала на Вишој школи ликовних и примењених уметности, на смеру за конзервацију икона и на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета у Београду. Иконописом се бави од 1995. године. До сада самостално извела дванаест иконостаса и више стотина појединачних икона.

Радмила Несторович

**ПРОБЛЕМЫ ИКОНОГРАФИИ НОВОМУЧЕНИКОВ
СЕРБСКИХ, ВЫЯВЛЕННЫЕ В ХОДЕ РАБОТЫ НАД
ИКОНОЙ СВЯТОГО СВЯЩЕННОМУЧЕНИКА
СТАНИСЛАВА**

КРАТКАЯ АНОТАЦИЯ: *В тексте рассматривается создание первой иконы нового священномученика Станислава Насадил, выполненная для его канонизации – причисления к лику святых Православной Церкви Чешских земель и Словакии, а также проблематика с которой сталкиваются современные иконописцы, занимающиеся иконографией сербских Новомучеников.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Икона, страдание священства СПЦ, Новый священномученик Станислав Насадил, новые иконографические содержания.*

Радмила Несторович, иконописец СПЦ, окончила Высшую школу художественных и прикладных искусств, отделение консервации икон и отделение истории искусств философского факультета белградского университета. Иконописью занимается с 1995 года. Создала двенадцать иконостасов и больше ста отдельных икон.

Radmila Nestorović

**PROBLEMS OF ICONOGRAPHY OF SERBIAN
NEW MARTYRS SEEN THROUGH THE WORK
ON THE ICON OF ST. HIEROMARTYR STANISLAV**

SUMMARY: *The text deals with the creation of the first icon of the new Priest-martyr Stanislav Nasadil, made for the purpose of his canonization to the calendar of the Saints of the Orthodox Church of the Czech lands and Slovakia, as well as the challenges that contemporary icon painters dealing with the iconography of Serbian New Martyrs are facing.*

KEY WORDS: *Icon, suffering of the Serbian Orthodox Church clergy, New Priest-martyr Stanislav Nasadil, new iconographic contents.*

Radmila Nestorović, an icon painter of the Serbian Orthodox Church, graduated from the College of Fine and Applied Arts, majoring in icon conservation, and from the Department of Art History at the Faculty of Philosophy in Belgrade. She has been engaged in icon painting since 1995. So far, she has independently made twelve iconostases and several hundred individual icons.

Стефан Радојковић
Стручни сарадник Музеја жртава геноцида
Секретар Одбора за Јасеновац САС СПЦ

**„НАСИЉЕ КАО ГЕНЕРАТИВНА СИЛА”
МАКСА БЕРГХОЛЦА: ПРИКАЗ КЊИГЕ**

Max Bergholz, *Violence as a Generative Force. Identity, Nationalism and Memory in a Balkan Community*, Cornell University Press, Ithaca, 2016.

САЖЕТАК: Превод и објављивање књиге Макса Берхолца („Насиље као генеративна сила. Идентитет, национализам и сјећање у једној балканској заједници”), у издању сарајевског издавача „Вибуок” 2018. године, истражио је научну и ширу јавност у региону. Мишљења смо да разлози који стоје иза знаћног интересовања српске научне заједнице за студију о насиљу у Кулен Вакуфу и око њега, или барем један од њих, јесте изазов који јој је упућен у теоријском и методолошком погледу. По нама, најважнији изазов је кријика изв. ирисуја „крвава иространсва” (*bloodlands approach*), тј. пово искључиво описивање насиља уз хронични недостигај студија које имају за циљ да га објасне. Ако се оно и објашњава, често се користи само једно, мета-објашњење, за насиље на свим нивоима (државном, регионалном и локалном), а то је националистичка-шовинистичка идеологија. Такође, кријикује се изв. склоност ирадовима ириком извођења истраживања (*urban bias*), где научници често раде у великим ирадским архивима без огласка у мање средине како би открили како су се наредбе са нивоа државе ирмењивале на регионалном и локалном нивоу (и.р., ако су се ирмењивале, како су схваћене, у којој мери су ирмењене и на који начин). Парадоксално, највише насиља у Независној Држави Хрватској (НДХ), ирпропорционално иледано, десило се у руралним (локалним) срединама, а то је најмање истражен сементи истрије ие државе. Сходно томе, у ириказу ћемо иредставити и разири иред-

носџи и недосџајке овако концијираних, амбициозних, истраживања ѿојуи овој које је сџровео Макс Берџхолц у ѿокушају не само да оише, већ и да разуме насиље у обласџи Кулен Вакуфа ѿоком 1941. ѿдине.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Макс Берџхолц, Кулен Вакуф, криџички ѿрџсџуи, локална истраѿоѿрафија, ѿеорија, мѿѿодолоѿија.*

Превод и објављивање књиге Макса Бергхолца (пуни назив: „Насиље као генеративна сила. Идентитет, национализам и сјећање у једној балканској заједници”), у издању сарајевског издавача „Vuubook” 2018. године, потресао је научну и ширу јавност у региону; о тренду сведоче бројни прилози у новинама, чланци на интернет-порталима и посећене промоције књиге у Хрватској, Босни и Херцеговини и Србији. Књига је у Србији представљена у периоду од 23. до 25. маја 2019. године – за ширу јавност у Дому омладине Београда, а за стручну јавност у Институту за друштвену теорију и филозофију (ИДТФ) и на Институту за новију историју Србије (ИНИС) – да би потом била и предмет научне расправе и на међународном симпосиону „Новомученици: Полиперспектива V” у организацији Одбора за Јасеновац САС СПЦ, у Загребу, 6. септембра 2019. године. Одмах се поставља питање како је студија о дешавањима на микронивоу (насиље у Кулен Вакуфу и око њега током 1941. године у Независној Држави Хрватској (НДХ)) успела да изазове толико реакција на глобалном (пет престижних међународних награда добила је у периоду од 2016. до данас)¹ и регионалном нивоу?

Ванредни професор на Универзитету Конкордија (Монтреал), др Макс Бергхолц (*Max Bergholz*) одговорио би да је посредни „један случајан сусрет” тј. контингентност догађаја – једносеместрални курс о историји Балкана и Југославије код проф. др Дениса Русинова (*Dennison Rusinow*) који га је усмерио током студирања на Универзитету у Питсбургу на истраживање поменутог региона.

¹ За више информација о биографији др Макса Бергхолца, као и урученим наградама, видети преко интернета: <https://www.concordia.ca/artsci/history/faculty.html?fpid=max-bergholz> (Приступљено 24. септембра 2019).

Слично, тражећи трећу студију случаја током истраживачког рада на докторској дисертацији – прве две су Глина у Хрватској и Чачак у Србији – проналази у Архиву Босне и Херцеговине (Сарајево) „игром случаја” плаву фасциклу („Преглед стратишта у СР БиХ”) иако над њом стоји забрана коришћења од 30 година. Кроз анализу докумената насталих између 1983. и 1986. године, за интерну употребу тадашњих комунистичких власти, упознаје се са насиљем које је обележило, у периоду април–септембар 1941. године, Кулен Вакуф и његову околину. Десет година касније, трећа студија случаја постаће 2016. године објављена монографија издавачке куће Универзитета Корнел, Итака.

Укратко, Бергхолцова студија идентитета, национализма и сећања у једној балканској заједници састоји се од три дела, с тим што се 1. (*Историја*) и 3. део (*После насиља унуџар заједнице*) састоје од по два поглавља, док 2. део (*1941. година*) чини саму срж књиге те отуда пет поглавља. Први део обрађује период од настанка Кулен Вакуфа крајем XVII века до 1941. године, где аутор сагледава међуетничке односе кроз перспективу локалног становништва (појединаца) – „давање гласа” локалном становништву, где год то извори омогућавају, преовлађујући је приступ у целој студији – нарочито током преломних периода у животу локалне заједнице (Невесињска пушка 1875–1878, I светски рат 1914–1918, Аграрна реформа из 1918. године и међуетнички односи у Краљевини СХС/Југославији 1918–1941).

Други, кључни, део књиге дубинском анализом (*in-depth analysis*) доступне архивске грађе (пре свега, документи настали радом институција НДХ, али и махом необјављена етнографска истраживања из личног архива Есада Бибановића), мемоарских публикација и сакупљених усмених исказа из разговора са становницима Кулен Вакуфа и околних села, реконструира период од шест месеци (10. април – 8. септембар 1941. године). Осим што описује кључне догађаје у којима учествује локално становништво – први талас усташког насиља над православним српским становништвом села Суваја, Осредци и Бубањ (1–3. јула), други талас усташког насиља од 15. јула над поменутиим становништвом у Кулен Вакуфу и

осталим околним селима, почетак устанка српског становништва 24. јула у селу Небљуси и уништавање претежно муслиманско-хрватских села Бротња, Врточе, Крњеуше и Боричевац, као и поште-да села Бјелај, Босанска Дубица и Рашиновац током августа месеца, да би догађаји кулминирали насиљем над претежно муслиманским становништвом Кулен Вакуфа, Клиса, Ђукова, Орашца и Островице између 6. и 8. септембра 1941. године – Бергхолц настоји и да разуме зашто долази до насиља у области Кулен Вакуфа тек од јула 1941. године, а не раније, као у Гудовцу на пример; исто тако, труди се да разуме и објасни зашто су одређена села уништена, док друга нису, односно зашто одређени појединци и групе врше насиље над комшијама, док други покушавају да га спрече, како за време усташког насиља тако и за време устаничких напада и одмазда. Трећи део даје преглед односа међу припадницима етничких група, сада већ чврсто конституисаних након насиља, у социјалистичкој Југославији (конкретно, у Босни и Херцеговини) након II светског рата, све до шездесетих година XX века, заједно са три скице догађаја који су се десили, редом, 1981, 1992. и 2014. године у Кулен Вакуфу и непосредној околини.

Мишљења смо да разлози који стоје иза приличног интересовања регионалне научне заједнице за студију о насиљу у Кулен Вакуфу и око њега, или барем један од њих, јесте изазов који јој је упућен у теоријском и методолошком погледу. Наравно, изазов може бити схваћен и као прилика за унапређење нашег концептуализовања и приступа будућим истраживањима. Зато ћемо, кроз наведену дихотомију, представити изазове/прилике са којима нас Бергхолцова студија суочава. По нама, најважнији упућени изазов је критика тзв. приступа „крвава прострaнства” (*bloodlands approach*), тј. готово искључиво описивање насиља уз хронични недостатак студија које имају за циљ да га објасне. Ако се оно и објашњава, често се користи само једно, метаобјашњење, за насиље на свим нивоима (државном, регионалном и локалном), а то је националистичка-шовинистичка идеологија. Према Бергхолцу, ретко када поменуто објашњење може да буде и једино, поготово на локалном нивоу. Даље, насиље је у истраживањима регионалне научне заједнице често деконтекстуа-

лизовано; другим речима, догађаји се описују и хронолошки слажу без уласка у проблем временског и просторног одређења насиља и његових варијација (нпр., зашто негде има насиља у одређено време, а негде нема у то исто време?). Такође, критикује се тзв. склоност градовима приликом извођења истраживања (*urban bias*), где научници често раде у великим градским архивима без одласка у мање средине како би открили како су се наредбе са нивоа државе примењивале на регионалном и локалном нивоу (нпр., ако су се примењивале, како су схваћене, у којој мери су примењене и на који начин?).

Парадоксално, највише насиља у НДХ, пропорционално гледано, десило се у руралним (локалним) срединама, а то је најмање истражен сегмент историје те државе. Уместо тога, доминирају теме попут дебата о бројевима страдалих, да ли је муслиманско становништво било „природни савезник” нацистичке Немачке или „природно склоно антифашизму”, дебате о борбама између партизана и четника. Бергхолц сматра да, иако су то легитимне теме за истраживање II светског рата на простору Југославије, оне ипак скрећу пажњу научника – а последично и смањују њихову упознатост – са савремених научних токова када је посредни истраживање узрока, динамике и последица политичког насиља у различитим светским контекстима. Последично, Бергхолц указује да је због склоности аутархичном приступу темама из поменутог рата овдашња научна заједница пропустила да примети да је Југославија, након 1945, била изузетак када су посредни међуетнички односи; у Европи је дошло раздвајања сукобљених етничких група (нпр. Немаца и Пољака/Немаца и Чеха) чиме су онемогућени свакодневни сусрети између поцинилаца и жртава насиља. У складу с овим промишљањима, Бергхолц такође деконструише неколико регионалних митова: мит о „добросуседским односима” који нису склони насиљу, где показује да је ту, заправо, већа могућност избијања насиља – позивајући се на налазе криминологије и социјалне психологије; мит о „антифашизму укорењеном у нашим народима”, где указује на чињеницу да су побуњени православни Срби, које стога назива *усџаницима*, били хетерогена група која је идеолошки у себи имала заметке партизан-

ског и четничког покрета, али и обичне људе који су желели да преживе и/или да се освете.

Бергхолцова студија, поред несумњивих доприноса истраживању насиља/историје НДХ, садржи и одређене недостатке који подлежу критици. Призвук балканизма при интерпретацији историје Кулен Вакуфа, нарочито од Невесињске пушке до краја Првог светског рата, видљив је најпре у тумачењу улоге аустроугарске управе над Босном и Херцеговином. Двојна монархија виђена је искључиво као бенеvolentна управа странаца чији је циљ био да цивилизује и описмени становништво. Једино насиље у току тог периода дешава се за време устанка Срба Херцеговине, потом и Босне, од 1875. до 1878. године, и након краја I светског рата због аграрне реформе Краљевине СХС. Бергхолц признаје у студији да за питање шуцкора (*schutzkorps*) не поседује довољно информација. Такође, осећа се утицај медијске пропаганде током деведесетих година, било да га је Бергхолц свестан или не, јер одређене догађаје, барем имплицитно, интерпретира кроз аналитички и вредносни оквир дела данашње Босне и Херцеговине (присутно позивање на ауторе попут Марка Атиле Хоареа и Иве Банца).

Примера ради, када и спомиње шуцкоре наводи да је међу њима било и Срба те да су ови одреди чинили насиље и над муслиманима у источној Босни; слично, истиче анационалност муслимана односно „увезеност националне свести” из региона (алудира на политичке и културне елите Срба и Хрвата) која је на различите начине перципирала поменути етничку/верску групу. Ништа слично не види у покушајима режима Бенјамина Калаја (1882–1903), за време аустроугарске управе, да пробуди („увезе”) националну свест код муслиманског становништва. Такође, приликом анализе политичког миљеа у међуратном периоду Кулен Вакуфа, примећује да међу локалним становништвом нису заступљене екстремне политичке групације/погледи – симпатизери Комунистичке партије Југославије и усташког покрета били су статистичка грешка, а четничке организације су непостојеће. Овде није јасно да ли аутор познаје историју четничког (војничког) покрета, да ли довољно добро тумачи архивске документе и да ли, свесно или не, усваја перцепцију

насталу кроз медијски дискурс деведесетих година, која изједначава „Србе” и „Четнике” без обзира на то да ли су потоњи били историјска реалност или не током поменутог периода.

Поред наведених спорних тумачења, поставља се питање до које мере се могу уопштавати налази Бергхолцовог истраживања на нивоу НДХ? Да ли је осветничко насиље у Кулен Вакуфу изузетак од правила или није? Ако јесте изузетак, а Бергхолц даје наговештаје да јесте јер га пореди само са насиљем у Берковићима (Херцеговина), шта је онда правило? Бергхолц је током представљања књиге на ИДТФ-у, као и у самој књизи, истакао да су налази његовог истраживања усмерени ка разумевању насиља на глобалном нивоу. Објашњење које стоји иза оваквог приступа јесте, како аутор наводи, жеља да се проникне у логику (механизме) избијања и обуздавања насиља међу појединцима и групама који су имали историју релативно мирољубивих односа. Последишно, правилно схватање тих механизма би омогућило разумевање других сукоба, без обзира на њихову географску и временску локацију. С друге стране, ако жели да његови налази буду применљиви на глобалном нивоу, онда се подразумева, барем имплицитно, да они морају бити употребљиви и за врло јасно географско и временско одређење (Независна Држава Хрватска, 1941–1945), тим пре што оно чини контекст његове студије. Стиче се утисак да је био или превише амбициозан или изузетно опрезан, јер не уопштава своје налазе за НДХ што последишно доводи до изостанка његовог одређења према насиљу над Србима; за разлику од његове докторске дисертације где наговештава да оно достиже ниво геноцида.

Ипак, неки закључци се могу посредно извући и за НДХ, иако Бергхолц није усмерио своје истраживање у том правцу. Аутор је схвата као структуру (државу) која ствара претпоставке за избијање насиља у локалним срединама, кроз законодавство и пропаганду. Сматра да челни људи усташког покрета у регионалним и локалним срединама – Љубомир Кватерник (Бихаћ), Виктор Гутић (Бања Лука), Мирослав Матијевић (Кулен Вакуф), Винко Маринковић (Доњи Лапац) и Грга Павичић (Боричевац) – имају одређену аутономију у деловању, у односу на државу. Додуше, на одређеним мести-

ма тврди и да потпуно независно делују у односу на НДХ (врло дискутабилна тврдња), јер административна структура у том подручју није била успостављена. Нажалост, не залази дубље у проблем непостојања бирократског система који се може објаснити и чињеницом да у том делу Босне није постојала претеча НДХ, кратковечна, али у сазнајном погледу значајна, Бановина Хрватска Краљевине Југославије (1939–1941).

Такође, у раду с изворима за локалну историју Кулен Вакуфа показује одређена одступања када је посреди њихово критичко преиспитивање. Пре свега, у раду са архивом Есада Бибановића Бергхолц узима његове налазе с примереном дозом научно засноване скептичности када је посреди процена броја припадника усташког покрета у Кулен Вакуфу и околини; с друге стране, процене страдалих током првог таласа усташког насиља (између 400 и 500 особа српске националности) и септембарског насиља устаника над муслиманима куленвакуфске области (између 2.000 и 2.100 особа) узима као скоро неупитне податке о страдању тих људи, иако зна за постојање пописа жртава Другог светског рата из 1964. године. Наравно, чињеница јесте да су се поменута страдања десила, али према поменутом поименичном попису Савезног завода за статистику број страдалих у току 1941. године, током поменутих таласа насиља, јесте следећи: 1) током насиља од 1. до 3. јула у селима Суваја, (Босански) Осредци и Бубањ убијене су у директном терору/масовном насиљу 24 особе;² 2) током насиља од 6. до 8. септембра у Кулен Вакуфу и околини (Кулен Вакуф, Ђукови, Клиса, Орашац и Островица) убијено је приликом директног терора/борби и бомбардовања/масовног насиља 336 особа.³ Процене које је Бергхолц изнео

² За више информација о поименичном попису жртава за СР Босна и Херцеговина, села Суваја и (Босански) Осредци (општине Босански Петровац и Дрвар), видети у: Савезни завод за статистику Социјалистичка Федеративна Република Југославија, *Жртве рата 1941–1945 (Резултати и попис)*, Београд, 1966, стр. 1013–1016 и 1275–1276; доступно преко интернета: <https://www.muzejgenocida.rs/ratne-zrtve/200-ratne-zrtve/332-popis-zrtava-rata-1941-1945.html> (Приступљено 9. октобра 2019).

³ За више информација о поименичном попису жртава за СР Босна и Херцеговина, места Кулен Вакуф, Ђукови, Клиса, Орашац и Островица (општина Бихаћ),

могу бити, можда, приближно одговарајуће страдању становништва током све четири године рата или представљати горњу границу броја страдалих током та три септембарска дана; с друге стране, ни попис жртава Другог светског рата из 1964. године није потпун и без мањкавости, али нам даје у великој мери поуздан увид у доњу границу броја страдалих особа током 1941. године.

Нажалост, формат излагања нас ограничава на скицирање садржаја студије, примењених концептуализација и методолошких приступа, заједно са проценом научно-сазнајних домета и мањкавости које свако научно истраживање, па и Бергхолцово, носи са собом. Укратко, посреди је вредна студија која, врло убедљиво, показује да *насиље* генерише „тврда” схватања сопствене и *ејничке йриядносїи* Другог, не обрнуто; да догађаји попут масовног насиља или његовог спречавања нису унапред одређени већ подлежу контингенцији (низу фактора који утичу на то да се један догађај деси или не деси); да је научној заједници у региону потребно више разумевања насиља у локалним заједницама, поред његовог неизбежног описивања; да простор за нова, пожељно компаративна, истраживања постоји и да дубинска анализа историје једног случаја насиља на микронивоу може извести одређене, корисне, закључке употребљиве за сличне случајеве на глобалном нивоу. Истовремено, посреди је студија која услед превише амбициозно постављеног циља и/или можда због емотивне и политичке осетљивости саме теме сувише опрезно заобилази одређене чињенице; показује одређене недостатке, нарочито када је посреди рад на историјским изворима и њиховој контекстуализацији на регионалном нивоу.

видети у: Савезни завод за статистику Социјалистичка Федеративна Република Југославија, *Жртве рата 1941–1945 (Резултати и войиса)*, Београд, 1966, стр. 90–92, 120–122, 123–129, 137–139 и 139–140; доступно преко интернета: <https://www.muzejgenocida.rs/ratnejrtve/200-ratne-jrtve/332-popis-zrtava-rata-1941-1945.html> (Приступљено 9. октобра 2019).

Стефан Радојковић (1984), дипломирао је на Филозофском факултету Универзитета у Београду, на катедри за историју (2009). Последипломске студије наставио је на Факултету политичких наука где је завршио школовање на мастер нивоу (2014) и уписао докторске академске студије, програм: Међународне и европске студије. Стефан Радојковић именован је одлуком Светог Архијерејског Синода 2017. године за секретара Одбора за Јасеновац САС СПЦ. Такође, вишегодишњи је дописник и коментатор новинских часописа и електронских медија као што су „Православље“, „Jerusalem Post“, „Талас.рс“, „Вечерње новости“, „Недељник“, итд. Запослен је тренутно као стручни сарадник Музеја жртава геноцида у Београду на пројекту „Енциклопедија геноцида у Независној Држави Хрватској“.

Стефан Радойкович
Эксперт-сотрудник Музея жертв геноцида
Секретарь Комитета по Ясеновацу САС СПЦ

**„НАСИЛИЕ КАК ГЕНЕРАТИВНАЯ СИЛА”
МАКСА БЕРГГОЛЬЦА: ОБЗОР КНИГИ**

КРАТКАЯ АНОТАЦИЯ: *Перевод и публикация книги Макса Бергольца (Насилие как генеративная сила. Идентитет, национализм и воспоминания одной балканской общины), в издании сараевского издательства „Виубоок” 2018 года, потрясли научную и широкую общественность региона. По нашему мнению, причины, которые стоят за таким живым интересом сербской научной общественности к этому исследованию о Кулен-Вакуфе и области, во всяком случае, одна из них, заключается в теоретическом и методологическом вызове. Наиболее важным вызовом является критика, так называемой позиции «кровавой земли» (bloodlands approach), то есть исключительно описание насилия, одновременно с хронической нехваткой исследования, имеющего целью его объяснить. А если оно и объясняется, то чаще всего используется только одно мета-объяснение насилия на всех уровнях (государственном, региональном и локальном), а именно национал-шовинистическая идеология. Также критикуется так называемая „тяготение к городам” в ходе выполнения исследований (urban bias), когда ученые работают в крупных городских архивах, не посещая небольшие местные архивы, чтобы понять как распоряжения государственного уровня применялись на региональном и локальном уровне (напр. если применялись, то как толковались, в какой мере и каким образом применялись). Парадоксально, но с пропорциональной точки зрения, больше всего насилия Независимой Державе Хорватской (НДХ) происходило в сельской (локальной) среде, что является наименее изученным сегментом истории данного государства. В соответствии с этим, мы рассмотрим и представим преимущества и недостатки таких амбициозных*

исследований в этой концепции, подобно исследованию Макса Бергольца, пытаюсь не только описать, но и понять причины насилия, происходившего в области Кулен-Вакуфа на протяжении 1941 года.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Макс Бергольц, Кулен-Вакуф, критический подход, локальная историография, теория, методология.*

Стефан Радойкович (1984) окончил Философский факультет белградского университета, историческая кафедра (2009). Продолжил обучение на факультету политических наук, который закончил в степени мастера (2014), приступил к докторским академическим исследованиям по программе: Международные и европейские исследования. Стефан Радойкович решением Священного Архиерейского Синода 2017 года назначен секретарем Комитета по Ясеновацу САС СПЦ. Он также является многолетним корреспондентом и комментатором журналов и электронных СМИ, таких „Православие”, „Jerusalem Post”, „Талас.рс”, „Вечерние новости”, „Недельник”, и тд. Является научным сотрудником Музея жертв геноцида в Белграде в проекте „Энциклопедия геноцида в Независимой Державе Хорватской”.

Stefan Radojković
Research Associate of the Museum of Genocide Victims
Secretary of the Jasenovac Committee of the Serbian Orthodox Church

**“VIOLENCE AS A GENERATIVE FORCE” BY MAX
BERGHOLZ:
A REVIEW OF THE BOOK**

SUMMARY: *The translation and publication of Max Bergholz’s book (Violence as a Generative Force. Identity, Nationalism and Remembrance in a Balkan Community), published by the Sarajevo publisher “Buybook” in 2018, shook the scientific and broad public in the region. We are of the opinion that the reasons behind the considerable interest of the Serbian scientific community in the study of violence in and around Kulen Vakuf, or at least one of them, is a challenge addressed to it in theoretical and methodological terms. In our opinion, the most important challenge is the criticism of the so-called “bloodlands approach”, i.e. almost exclusively describing violence with a chronic lack of studies aimed at explaining it. However, when explained, only one, meta-explanation is often used, for violence at all levels (state, regional and local), and that is the nationalist-chauvinist ideology. The so-called “Urban bias” is also criticized when conducting research, with scientists often working in large city archives without going to smaller communities to find out how state-level orders were applied at regional and local levels (e.g. if they were applied, how they were understood, to what extent they were applied and in what way). Paradoxically, most cases of violence in the Independent State of Croatia (NDH), proportionally speaking, occurred in rural (local) areas, and this is the least researched segment of the history of that state. Accordingly, in the overview we will present and consider the advantages and disadvantages of such conceived, ambitious, research as this one conducted by Max Bergholz in an attempt not only to describe, but also to understand, the violence in the Kulen Vakuf area in 1941.*

KEY WORDS: *Max Bergholz, Kulen Vakuf, critical approach, local historiography, theory, methodology.*

Stefan Radojković (1984) graduated from the Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Department of History (2009). He continued his postgraduate studies at the Faculty of Political Sciences, where he completed his master's degree (2014) and enrolled the doctoral academic studies, the study program: International and European Studies. Stefan Radojković was appointed by the decision of the Holy Synod of Bishops in 2017 the secretary of the Committee for Jasenovac. He has also been for many years a correspondent and commentator for magazines and electronic media, such as "Pravoslavlje" (Orthodoxy), "Jerusalem Post", "Talas.rs", "Večernje Novosti", "Nedeljnik", etc. He is currently employed as an expert associate in the Museum of Genocide Victims in Belgrade on the project "Encyclopedia of Genocide in the Independent State of Croatia".

ИМЕНСКИ ИНДЕКС

А

Марија Борисовна Аврил (Мария Борисовна Авриль) 114, 121
Милка Адамовић 82
Стела Александер (Stella Alexander) 33, 62
Матија Анђелковић 156
Андрија Арас 72
Симо Арбутина 88
Зорка Ацић, рођ. Рађеновић 94–95

Б

Антун Бабић 90
Иво Бабић 70
Милка Бадловић 72
Јурај Ђуро Балоковић 49
Балшићи, породица 164
Иво Банац 178
Ката Барић, рођ. Кнежевић 94, 97
Јурај Батеља 33, 62
Антун Бауер, надбискуп 34
Александар Васиљевич Бахрах (Александр Васиљевич Бахрах) 114
Алекса Бенигар (Aleksa Benigar) 33, 62
Макс Бергхолц (Max Bergholz) VI, 8, 11, 13, 16, 173–181, 183–185
Павле Паја Берић 69
Лиана Викторовна Берковиц (Liane Berkowitz) 112
Јосип Берулац 80–81
Есад Бибановић 175, 180

Феофан Дмитријевић Бистров (Феофан Дмитриевич Быстров), архиепископ 108
Станко Бјелајац 85
Јосип Блажина 34
Бог 37–39, 107, 142, 163–164, 170
Иво Богдан 42
Богородица 115–116
Драган Бодловић 73
Јово Бодловић 72
Антун Бонифачић 46
Михаило Борецки (Михаил Борецкий), протојереј 118
Васо Боројевић 72
Милка Боројевић 72
Славко Боројевић 93
Ђуро Борчић 73
Никола Брдар 73
Јага Бркљачић 80–81
Мирко Бркљачић 70
Миле Будак 37, 39–40, 50
Дијана Обексер Будисављевић (Dijana Obexer Budisavljević) VI, 8, 10, 13, 15–16, 153–158, 160–162
Вера Николајевна Буњин (Вера Николаевна Бунина) 114
Иван Алексејевич Буњин (Иван Алексеевич Бунин) 114
Милан Буњац 81
Стево Буњац 71
Иво Буњевац 93
Милан Буњевац 71

В

Кристијан Вајзе (Christian Weise) 119, 121
 Дионисије Николајевич Валедински (Дионисий Николаевич Валединский), митрополит 118
 Желимира Валентинчић 93
 Варлаам, мученик, свети 164
 Василије Велики, из Цезареје (Ἀγίος Βασίλειος ὁ Μέγας), свети 164
 Доситеј Васић, митрополит, свети 165–166
 Владимир Сергејевич Варшавски (Владимир Сергеевич Варшавский) 99, 104
 Гојко Везмар 75, 76, 84
 Николај Велимировић, епископ, свети 169
 Гојко Ковачевић-Веселиновић 75
 Бранко Вигњевевић 73
 Десанка Видаковић, рођ. Боговић 90
 Ели Визел (Elie Wiesel) 135
 Мирко Винковић 52
 Ђуро Владић 73
 Драган Водловић 71
 Владимир Владимирович Востоков, протојереј 111
 Илија Вранешевић 72–73
 Андреј Враски (Андрей Врасский), протопрезвитер 106, 113, 120, 123, 125
 Љубан Вујичић 84
 Милан Вучинић 73

Г

Бранко Гагић 96
 Стеван Гагић 84
 Васиљ Гаћеша 77, 84–85
 Кјате Геда (Käte Gaede) 112, 121
 Евлогије Семјенович Георгијевски (Евлогий Семёнович Георгиевский), митрополит 117
 Иво Голдштајн (Ivo Goldstein) 59, 62, 68
 Славко Голдштајн (Slavko Goldstein) 68
 Мартин Грабаревевић 70, 78, 81
 Григорије Павлович Грабе (Григорий Павлович Граббе), епископ 105, 107, 110, 111, 121, 123, 125
 Анастасије Алексејевич Грибановски (Анастасий Алексеевич Грибановский), митрополит 109, 113
 Виктор Гутић 179

Д
 Стеван Деветак 74
 Иван Дегрел 38
 Никола Дембић 94
 Здравко Диздар 72
 Никола Диклић 73
 Љубодраг Димић 33, 62
 Гаврило Динев (Гавриил Динев), архимандрит 116, 120
 Ђуро Добрић 87
 Бранко Добросављевић, свештеномученик 168
 Небојша Добросављевић 168

- Ловро Дорић 52
 Диодора Докторова (Диодора Докторова), игуманија 115–116, 120
 Богдан Драгишић 84
 Мишо Драгишић 84
 Милан Драгосављевић 71
 Јелена Драча 81
 Миле Дуганђија 72
 Мирко Дунгер 70
 Адам Дупало 66, 69, 72, 75–76, 84, 88, 96, 98
 Младен Дурман 70–71
 Софија Дурман 73
- Ђ**
 Андрија Ђермановић 65, 70, 72–74, 78, 81–82, 86, 88–89, 96–98, 100, 102
 Момчило Ђујић 95
 Антун Ђурић 69–70, 73, 75–76
 Љубан Ђурић 66–68, 70–72, 74–75, 77, 79, 89, 92–96, 98
- Е**
 Николај Евгeњевич Емељанов (Николај Евгeњевич Емельянов) 112, 120
 Савељи Константинович Ефрон (Савелий Константинович Эфрон) 108–109
- Ж**
 Никола Жутић 33, 62
- З**
 Ђуро Затезало 73, 88, 90
- Милан Зец 70, 73
 Петар Зимоњић, митрополит, свети 165–166
 Мате Зорбаз 91
 Стојша Зубер 87
 Леонид Федорович Зуров (Леонид Фёдорович Зуров) 114
- И**
 Божо Ивановић 85
 Анђелија Илибашић 82
 Деспот Илибашић 82
 Дмитар Илибашић 82
 Илија Илибашић 82
 Милка Илибашић 82–83
 Никола Илибашић 82
 Предраг Илић V, 7, 10, 12, 16, 31, 62–64
- Ј**
 Платон Јовановић, епископ, свети 165–166
 Јазовшек 74
 Дмитар Јока 72
 Мирко Јока 72, 75
 Раде Јока 72
 Иван Јовић VI, 8, 10, 13, 16, 141, 149–151
 Марија Југовић 74
 Петар Јурановић 97
- К**
 Бенјамин Калај (Benjamin von Kállay) 178
 Милан Каран 71–72
 Мирјана Карановић 160–162

Еуген Дидо Кватерник 81
Љубомир Кватерник 179
Петар Кватерник 43
Славко Кватерник 36–37, 43
Стефани МекМахон-Кеј (Stephanie
McMahon-Kaye) VI, 8, 10, 13,
15–16, 31, 127, 136–140

Раденко Кепчија 73
Тома Кладар 73
Драган Кнежић 82
Коловрат 70
Драган Косиер 70
Милица Кравајица 73
Мијо Кривошић 90
Константин Григоријевич Кромија-
ди (Константин Григорьевич
Кромиади) 116, 121
Амброзије Курганов (Амвросий
Курганов), јеромонах 109
Петар Р. Куштруновић 67

Л
Серафим Ладе (Серафим Ляде),
митрополит 113, 116–117, 119
Павао Лебл (Pavao Loebl) 52
Александр Семјенович Либерман
(Александр Семёнович Ли-
берман) 114
Стефани Либерман 98
Салафаила Линдебанова (Салафа-
ила Линдебанова), схиигума-
нија 116
Ловинчић 84
Александар Јаковљевич Ловчиј
(Александр Яковлевич Лов-
чий) 118

Јосип Лончаревић 93
Светлана Луганска (Светлана Лу-
ганская) II
Соња Лукић 157
Серафим Иванович Лукјанов (Се-
рафим Иванович Лукьянов),
митрополит 108, 112–114

Љ
Тихон Иванович Љашенко (Тихон
Иванович Лященко), архие-
пископ 108, 116–117
Стеван Љиљак 73
Вероника Константиновна Љоска
(Вероника Константиновна
Лосская) 114, 121
Љуба, девојчица 155
Станко Љубишић 86–87

М
Василиј Алексејевич Маклаков (Ва-
сильий Алексеевич Маклаков)
108
Ђорђе Мамула 155
Павао Мараковић 90
Винко Маринковић 179
Ана Марјановић 146–147
Николај Евгенијевич Марков (Ни-
колај Евгеньевич Марков) 91
Мирослав Матијевић 179
Екзакустодијан Иванович Махаро-
блидзе (Экзакустодиан Ива-
нович Махароблидзе) 111, 121
Петар Маџут 62
Закарија Машитадзе (Zakaria Ma-
chitadze) 118, 121

- Марија Медих 78, 83
 Јанко Меничанин 72
 Никола Меничанин 84
 Дуро Милинковић 84
 Анте Милиновић 79–80, 84, 90, 93–94, 97
 Љубан Милић 73–74
 Стево Миличевић 84
 Алекса Миљешић 74
 Лазар Мирковић 167
 Ђорђе Миховиловић 98
 Љеф Абрамович Мнухин (Лев Абрамович Мнухин) 114, 121
 Илан Мор (Pan Mor), амбасадор V, 7, 9, 12, 16, 19, 25–29
 Ора Мор (Ora Mor) 25, 27, 29
 Васо Мркобрада 70–71
 Бенито Мусолини (Benito Mussolini) 37
 Ибро Мутавџија 70
- Н**
 Станислав Насадил (Stanislav Nasadil), свештеномученик VI, 8, 10, 13, 16, 163, 166–169, 171–172
 Петар Недељковић 67
 Радмила Несторовић VI, 8, 10, 13, 16, 163, 170–172
 Феликс Ниедзиелски (Feliks Niedzielski) 38–39
 Андреј Константинович Никитин (Андрей Константинович Никитин) 117, 121
 Борис Иванович Николајевски (Борис Иванович Николаевский) 107, 121
- Иван Никшић 45
 Евица Ножинић 82
- Њ**
 Антуан Њивјер (Антуан Нивьер) 115, 121
- О**
 Бранко Обрадовић 73
 Иван Иванович Огијенко (в: Иларион Иванович Огијенко), професор 117
 Иларион Иванович Огијенко (Иларион Иванович Огиенко), архиепископ 117
 Божо Остојић 89
 Драган Остојић 89
 Ђуро Остојић 65, 70–74, 78, 81–82, 86, 88–89, 96–98, 100, 102
 Милан Остојић 89
 Ђуро Орловић 70, 72
 Јово (Орешчанин) Орешћанин 71
 Младен Остојић 73
- П**
 Анте Павелић 33, 36–39, 41, 43, 47, 54, 56–57, 68–69
 Грга Павичић 179
 Георгије Павловић (в: Григорије Павлович Грабе) 110, 121
 Стеван Пантелић 72
 Славко Паулин 71
 Григорије Романозович Перадзе (Григорий Романозович Перадзе), архимандрит 105, 118–120, 123, 125

- Порфирије Перић, митрополит 7, 9, 12
 Мирко Першен 46, 62
 Милош Петровић, свештеномученик 168
 Понтије Пилат (Pontius Pilate) 167
 Јустин Поповић 168
 Милош Поповић 73
 Милица Прерадовић, рођ. Тепшић 90
 Мићан Прибићевић 71
 Раде Прибичевић 73
 Василиј Иванович Пташчук (Василиј Иванович Пташук), свештеник 119
 Никола Пудић 71
 Јелена Пузић VI, 8, 10, 13, 15, 16, 153, 160–162
 Борка Пухар, рођ. Андасура 95
 Сергије Пфеферман (Сергий Пфеферман), архимандрит 114–115
- Р**
- Љубан Рабљеновић 74
 Мирко Радишић 87
 Стефан Радојковић III, VI, 8, 11, 13, 16, 173, 182–186
 Марко Радојчић 84
 Роко Ремета 90
 Дејан Ристић II
 Оливера А. Ристић II
 Ристо Ристић 135
 Никон Павлович Рклицки (Никон Павлович Рклицкий), архиепископ 107, 121
- Алекса Рогуљ 78
 Ксенија Александровна Романов (Ксения Александровна Романов) 108
 Николај II Александрович Романов (Николай II Александрович Романов) 90
 Варнава Росић, српски патријарх 108
 Никола Рудеж 78
 Илија Рудић 73
 Френклин Делано Рузвелт (Franklin Delano Roosevelt) 111
 Денис Русинов (Dennison Rusinow) 158
- С**
- Евгениј Васиљевич Саблин (Евгений Васильевич Саблин) 108
 Милан Самарџија 87
 Давид Сјераковјак (David Sierakowski) 130
 Константин Ефимович Скурат 119, 121
 Душан Смољеновић 79–80, 83, 96
 Николај Соболев (Николай Соболев), протојереј 113, 114
 Симеон Солунски (Συμεών Θεσσαλονίκης), свети 167
 Стојша Стамболија 84
 Мате Станчић 71
 Анте Старчевић 39
 Алојзије Степинац, надбискуп 31 33–34, 48–49, 60–64
 Никола Стипић 70
 Јовко Стојша 72

- Сергеј Николајевич Страгородски (Сергей Николаевич Страгородский), патријарх руски 109
 Георгије Странски (Georgije Stránský), митрополит 166
 Драган Студен 92
- Т**
 Василиј Тихонович Тимофејев (Василия Тихонович Тимофеев), протојереј 113
 Марина Тодић II
 Вељко Топо 72
 Јанко Тортић 91
 Освалд Тот (Osvald Toth) 75–76, 84
 Николај Трајковски (Николай Трайковский), игуман 116, 120
 Трифун (Tryphon of Campsada), мученик, свети 170
 Сава Трлајић, епископ, свети, 165–166
- Ђ**
 Јован Ђулибрк, епископ II, III, 8, 11, 13, 15
- У**
 Данијел Увановић 35, 42
 Владимир Иљич Уљанов Лењин (Владимир Ильич Ульянов Ленин) 110
- Ф**
 Матија Фекетић 70, 78
 Всеволод Филипјев (Всеволод Филиппев), монах 119–120
- Ханс Франк (Hans Michael Frank) 119
- Х**
 Драгица Хабазин 157
 Фридрих Хејер (Friedrich Heyer) 119, 121
 Адолф Хитлер (Adolf Hitler) 37, 39, 110
 Антоније Павлович Храповицки (Антония Павлович Храповицкий), митрополит 106–109, 121
 Марко Атила Хоаре (Marko Attila Hoare) 178
 Андрија Хорват 52
 Јожа Хорват 70, 73, 82
 Исус Христос 36, 107, 109, 112–113, 120, 167
- Ц**
 Милан Царић 86
 Евица Цветојевић 80
 Стана Цветојевић, рођ. Милић 90
 Иван Церовац 35
 Марко Црљеница 95
- Ч**
 Ђуро Чорић 73
- Џ**
 Нина Џувер 153, 155, 161–162
 Јосиф Висарионович Џугашвили Стаљин (Иосиф Висарионович Джугашвили Сталин) 109

Ш

Ајелет Шакед (Ayelet Shaked) 25, 27, 29

Александар Шандор 76, 84

Јован Шаховској (Иоанн Шаховской), архимандрит 117

Миле Шаша 73

Павле Шесто 72

Оскар Шиндлер (Oskar Schindler) 134

Јуриј Алексејевич Ширински-Шихматов (Юрий Алексеевич Ширинский-Шихматов) 115

Михаил Виталијевич Шкаровски (Михаил Витальевич Шкаровский) V, 8, 10, 13, 16, 105, 122–126

Филип Шкиљан V, 8, 10, 13, 16, 65, 99–103

Александар Гугович Шморел (Александр Гугович Шморель) 112

Штаделман 52

Зденко Штамбук 70, 73

Мило Славуљ Шпиров 69

Милан Шуфлај (Milan Šufflay) 39

Бранко Шушкало 85

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.819.5(497.13+497.15)''1941/1945''(082)

341.485(497.13+497.15)''1941/1945''(082)

316.75(4-12)''19/20''(082)

НОВОМУЧЕНИЦИ : полиперспектива V : зборник радова / уредили Јован (Ђулибрк), Стефан Радојковић ; New Martyrs : polyperspective V : collected Papers / edited by Jovan (Ćulibrk), Stefan Radojković. - Београд : Музеј жртва геноцида = Museum of genocide victims, 2021 (Врњци : Интерклима-графика). - 194 стр. : илустр. ; 24 cm

Текстови на срп., рус. и енгл. језику. - Тираж 400. - Стр. 7-13: Предговор / Јован (Ђулибрк). - Резимеи на више језика. - Регистар.

ISBN 978-86-86831-70-5

- а) Јасеновац (концентрациони логор) -- Зборници
- б) Усташе -- Злочини -- Независна Држава Хрватска -- 1941-1945 -- Зборници
- в) Срби -- Геноцид -- Независна Држава Хрватска -- 1941-1945 -- Зборници
- г) Југоисточна Европа -- Култура сећања -- 20в-21в -- Зборници

COBISS.SR-ID 35158793